

UiT Norges arktiske universitet

Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi

Fangeleirer, kulturminnevern og arkeologi

Materielle erindringer fra Lyngenlinjen

Ingar Figenschau

Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor - november 2019

Fangeleirer, kulturminnevern og arkeologi

Materielle erindringer fra Lyngelinjen

Forsidefoto: Deler av fangeleiren Kitzbühel, august 2017. Foto: Ingar Figenschau.

Innholdsfortegnelse

1	Det nære og fjerne – krigen som aldri tok slutt.....	1
1.1	Bakgrunn og målsettinger	10
2	Andre verdenskrig og Lyngenlinjen	13
2.1	Lager Mallnitz og Lager Kitzbühel: fanger og krigsforbrytelser	19
3	Arkeologi, samtidsarkeologi, krigsarkeologi.....	27
3.1	Samtidsarkeologiens fremvekst.....	29
3.2	Arkeologi og krig	34
3.3	Krigsarkeologisk forskning i Sverige, Finland og Norge.....	38
3.4	Oppsummering	44
4	Feltarbeid.....	47
4.1	Utgravninger: strategi, dokumentasjon og metode.....	51
4.1.1	Målsetning og metodisk gjennomføring av utgraving.....	53
4.1.2	Funnbehandling	55
4.2	Arkeologisk feltarbeid Lager Spittal	55
4.2.1	Resultater fra utgravingen ved Lager Spittal.....	58
4.2.2	Anlegg 1119	59
4.2.3	Anlegg 1720	66
4.2.4	Anlegg 1911	75
4.2.5	Anlegg 1310	83
4.3	Arkeologisk feltarbeid Lager Kitzbühel.....	87
4.3.1	Resultater fra utgraving av Lager Kitzbühel	88
4.3.2	Anlegg 1000	89
4.3.3	Anlegg 4050	94
4.3.4	Anlegg 3000	98
4.3.5	Anlegg 4018	104
4.3.6	Anlegg 1295	110
5	En arkeologisk krigshistorie	121
5.1	Krigsminnenes endrede etterkrigsidentitet	123
5.1.1	Sårbare minner	124
5.1.2	Kulturminneloven, kulturminner og vern.....	127
5.1.3	Krigsminner som kulturminner	129

5.2	Refleksjoner over en arkeologisk tilnærming.....	133
5.2.1	Vandring.....	133
5.2.2	Små ting, små erindringer.....	137
	Litteraturliste	147
	Abstrakter: artikkel A, B, C og D.....	157

Figurliste

Figur 1: Fangeleirene i Norddalen, Storfjord kommune.	3
Figur 2: Oversikt over de østerrikske og sveitsiske stedsnavnene som ble anvendt på fangeleirene i Storfjord.	6
Figur 3: Tysk oversiktskart over fangeleirer i Signaldalen, Kittdalen, Hatteng, Skibotn og deler av Skibotndalen.	9
Figur 4: Grensen til Lagerbereich Kittdal. Ikke langt bak dette skiltet lå Lager Spittal. Foto: Alma Bråthen/Norges arktiske universitetsmuseum.	15
Figur 5: Lager Mallnitz våren 1945. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.	20
Figur 6: Lager Kitzbühel 9. juni 1945. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.	21
Figur 7: Krigsforbryterkommisjonens arbeid med massegravene på Humpen i skillet mellom Midterdalen og Norddalen. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.	22
Figur 8: Krigsforbryterkommisjonen i Lager Kitzbühel, juli 1945. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.	23
Figur 9: Øvre del av fangeleiren Kitzbühel. Befaring 2. juli 2016. Foto: Ingar Figenschau.	48
Figur 10: Lavkadalen med utsyn mot Gaskasuorggigáisi og Ráigegáisi like bak. Kitzbühel ligger like til høyre for Gaskasuorggigáisi. Til venstre ses deler av det regulerte Govdajávri. Foto: Ingar Figenschau.	49
Figur 11: Mødding midt i fangeleiren Spittal. Befaring april 2016. Foto: Ingar Figenschau.	50
Figur 12: Feltarbeid Spittal, juli 2016. Småskog og vegetasjon skjuler strukturene godt. Tatt mot nord. Foto: Ingar Figenschau.	52
Figur 13: Stor funntetthet i A1295, Kitzbühel. Feltarbeid august 2016. Foto: Ingar Figenschau.	54
Figur 14: Oversikt over Lager Spittal, mai 2016. Bildet er tatt mot vest. Foto: Ingar Figenschau.	56
Figur 15: Taubanen i Spittal. Bildet er tatt mot øst i retning av fangeleirene Mallnitz og Gastein. Foto: Alma Bråthen/Norges arktiske universitetsmuseum.	57
Figur 16: Taubanen i Spittal malt av Stephen Bone. Stephen Bone/ The Imperial War Museum.	57
Figur 17: A1119 og A1720 ligger i den vestlige delen av Spittal.	59
Figur 18: A1636 under graving. Like bak ligger A1119. Tatt mot sør. Foto: Ingar Figenschau.	60
Figur 19: Funn fra A1636. Spiker, skonagle og kork. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	61
Figur 20: Fotogrammetri av undersøkelsessjakt 1673. Dreneringsgrøften ses tydelig i senter. Tatt mot vest. Foto: Ingar Figenschau.	61
Figur 21: Små glassflasker funnet i A1673. Antageligvis inneholdt ulike hygieneprodukter. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	62
Figur 22: Dreneringsgrøft i sjakt 1673. Tatt mot SV (venstre) og NV (høyre). Foto: Ingar Figenschau.	63
Figur 23: Funnkontekst under påført masse i 1673, tatt mot vest. Gjenstandene besto av en større bolt, rester av talglys og 9 mm ammunisjon. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	64
Figur 24: Tå- og hæljern produsert i USA og inngikk som del av låne-og leieavtalen mellom USA og Sovjetunionen. Etter en reise fra USA via Sovjetunionen og Finland, endte de i Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	64
Figur 25: Såperester fra Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	65

Figur 26: Personlige gjenstander fra A1673. Knapper, S-spenner og ulike hemper fra tyske uniformer. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	65
Figur 27: Anlegg 1720. Før graving (venstre) og under graving (høyre). Tatt mot SSV. Foto: Ingar Figenschau.	66
Figur 28: Vindusglass og hermetikk fra A1720. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	67
Figur 29: Hermetikkboks av aluminium. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	67
Figur 30: Bergjegersko, venstre. Én av fire sko som ble funnet i og like ved A1720. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	68
Figur 31: Deler av skibinding funnet i A1720. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	68
Figur 32: Nærmest intakt flaske med Auxhol hårpleie. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	69
Figur 33: Dr. Dralles Haarfixativ – „nicht fettend“! Foto & redigering: Ingar Figenschau.	69
Figur 34: SA militær sportsmedalje (SA Wehrabzeichen) funnet i Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau. Røntgenfoto: Mathea Hovind, Tromsø Museum, Universitetsmuseet.	70
Figur 35: Ulike typer hermetikk fra Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	71
Figur 36: Goldenes Hitlerjugend Ehrenabzeichen. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	71
Figur 37: Porselenskrukke produsert av Rosenthal. Krukken har inneholdt, og inneholder ennå, fuktighetskrem. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	72
Figur 38: Uåpnet bandasjepakke. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	73
Figur 39: Produksjonsrester til venstre og rester etter talglys til høyre. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	74
Figur 40: Bergjegersko in-situ like ved nedgravingen A1720. Spittal juli 2016. Foto: Ingar Figenschau.	74
Figur 41: A1911 ligger øst i Spittal.	75
Figur 42: Sjakten i A1911 ble lagt fra inngangen og inn mot finérteltets senter. Tatt mot NV. Foto: Ingar Figenschau.	76
Figur 43: Konstruksjonsvirke (venstre) og bearbeidet ammunisjonshylse (høyre). Foto & redigering: Ingar Figenschau.	77
Figur 44: Verktøy funnet i A1911. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	77
Figur 45: Rester av ullplagg. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	78
Figur 46: 2 rentenpfenning fra 1924. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	79
Figur 47: Solid teltplogg og en tube med frostsalve fra finérteltet i Spittal (A1911). Foto & redigering: Ingar Figenschau.	80
Figur 48: Spiker, skonagler og D-spenne funnet i A1911. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	81
Figur 49: Det nedre funnførende laget i A1911 sluttet ved et grovere, steinsatt lag. Tatt mot NV. Foto: Ingar Figenschau.	82
Figur 50: A1310 ligger omtrent midt i Spittal.	83
Figur 51: Den største strukturen i Spittal (A1310) er godt kamuflert. Tatt mot øst. Foto: Ingar Figenschau.	84
Figur 52: Det var få funn fra A1310. Enkelte funn av spiker, lær og større lokk i jern ble registrert og tatt inn. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	85
Figur 53: Oversikt over fosfatinnhold og magnetisk susceptibilitet i A1310. Data & illustrasjon: Radoslaw Grabowski, Universitetet i Umeå.	86
Figur 54: Oversikt over Lager Kitzbühel. Tatt mot sør. Foto: Ingar Figenschau.	88
Figur 55: Lager Kitzbühel. Leiren er delt inn i tre ulike konsentrasjoner bestående av finértelttufter. K1 er selve fangeleiren og består av 15 tufter. K2 og K3 har vært brukt av østerrikske soldater.	89

Figur 56: Oversikt over undersøkelsene i selve fangeleiren i Kitzbühel, K1.....	90
Figur 57: Sigarettfilter fra A1000. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	91
Figur 58: Røyk og snop fra Kitzbühel. Norskprodusert tobakk av typen South State (venstre) og Sharps drops til høyre. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	91
Figur 59: Hengelås funnet i fangeleiren Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	92
Figur 60: En svært liten ting som avdekket en ukjent beretning fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	93
Figur 61: Armert vindusglass. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	94
Figur 62: Fragmenterte beinrester. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	95
Figur 63: Lærreim med spenne. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	96
Figur 64: Deler av en tysk lighter. Produsert i bakelitt. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	97
Figur 65: Folie/innpakningspapir med farge. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	97
Figur 66: Oversikt over områdene K2 og K3 i Kitzbühel.	99
Figur 67: Festebolter til finértelt. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	100
Figur 68: Tyskproduserte knapper og spenne. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	101
Figur 69: Til venstre: original og komplett Verwundetenabzeichen. Til høyre er funnet fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau. Foto av Verwundetenabzeichen: KolesnikovEO (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Нагрудный_знак_за_ранение-Чёрный_(1939).svg). ..	102
Figur 70: Patronklipp tilpasset K89k. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	102
Figur 71: 9 mm ammunisjon produsert i 1940 av Sellier & Bellot (SB), Schoenbeck. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	103
Figur 72: Restene av en tysk uniform med blyant, hylse og kule in-situ. Foto: Ingar Figenschau.	104
Figur 73: Mødding A4018 før undersøkelse. Avgrenset gjennom vegetasjonsendring. Tatt mot nord. Foto: Ingar Figenschau.....	105
Figur 74: Hermetikklokk med produsent- og produktmerking. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	106
Figur 75: Danskprodusert hermetikk som har inneholdt fårestuing. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	107
Figur 76: Flaskeglass fra såkalte "normalkonserve"-flasker. Foto & redigering: Ingar Figenschau...	107
Figur 77: Tyskprodusert feltbestikk funnet i mødding, Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	108
Figur 78: Deler av beinmaterialet fra møddingen i Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	109
Figur 79: Nøkkelhullformet steinsetting fra A1295. Konstruksjonsdetaljen gikk igjen i K2 og K3 i Kitzbühel, men er også registrert ved blant annet Golda. Tatt mot SØ. Foto: Ingar Figenschau.....	111
Figur 80: Flaskegods fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	112
Figur 81: Flaskegodset har for det meste inneholdt alkoholholdig drikke. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	113
Figur 82: Rester av en kaffekopp. Produsert av Porsgrund Porselen en gang mellom 1913 og 1930. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	114
Figur 83: Deler av et kakefat produsert av Porsgrund Porselen. Funnet i A1295. Foto & redigering: Ingar Figenschau. Innfelt er et komplett eksemplar fra Kjerringøy handelssted, Nordland, Inventarnr. NM.G.05137. Foto: Nordlandsmuseet.	114
Figur 84: Bakelittfragmenter fra blant annet Isola termos (t.v.) og organiseringsbrett produsert av Graf Blüch. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	115

Figur 85: Rester av Artus fyllepenn. Produsert i bakelitt og tidsriktig design. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	115
Figur 86: Ulike typer spillebrikker fra A1295. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	116
Figur 87: Rikskommiserens gave kom i form av brettspill. Foto: Alf Kristian Pedersen. Redigering: Ingar Figenschau.	117
Figur 88: Trinse til skistav. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	117
Figur 89: Deler av telstang fra A1295, Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	118
Figur 90: Adresseplate funnet i Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	119
Figur 91: Rester av Luftwaffe Model 306 Fliegerschutzbrille. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	119
Figur 92: Forlatt hjelm i Spittal. Foto: Ingar Figenschau.	124
Figur 93: Opprydning, Kitzbühel 2017. Foto: Ingar Figenschau.	125
Figur 94: Resultat av metalsøk, Gjøkåsen i Pasvik. Foto: Stein Farstadvoll.....	126
Figur 95: Skilting på Gjøkåsen, Øvre Pasvik landskapsvernområde. Foto: Stein Farstadvoll.....	127
Figur 96: Rekonstruert dekningsrom, Bollmannsveien, Lyngelinjen i Storfjord. Foto: Ingar Figenschau.....	132
Figur 97: Kitzbühel, August 2016. Foto: Ingar Figenschau.	134
Figur 98: Solgløtt på stein, Spittal mai 2016. Foto: Ingar Figenschau.....	135
Figur 99: Naturlig bevart gaffel, Kitzbühel 2017. Foto: Ingar Figenschau.....	136
Figur 100: Blyant med beskyttelseshylse. Funnet i Kitzbühel, A3000. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	141
Figur 101: Berlin 1953. Pestalozzistraße 105 merket med gult. Man kan ennå se store materielle skader i området etter de alliertes bombeangrep mot slutten av krigen. Kart og illustrasjon: Berliner Morgenpost, Geoportal Berlin.....	142
Figur 102: To rosenkranskuler fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.....	143
Figur 103: Såperester fra badstuen/vaskebrakken i Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.	145

Forord

Det er mange som har bidratt og vært behjelpelig i dette arbeidet. Først og fremst må det rettes en stor takk til mine veiledere, Bjørnar Olsen og Gørill Nilsen, som gang på gang har lest gjennom mange rare tekstutkast både på norsk og norwenglish. Bjørnar Olsen, som min hovedveileder, har alltid vært behjelpelig med innspill, kommentarer og ideer. Uten han tror jeg ikke at jeg hadde kommet i land med dette prosjektet! Jeg må også få takke min medstipendiat Stein Farstadvoll for utallige timer i bil og felt. Særlig takk for tid, energi og kunnskap på feltarbeid i Kitzbühel samt fotoassistanse. Jeg vil også rette en stor takk til Johan Eilertsen Arntzen for feltarbeid i Kitzbühel, og som alltid har avsett tid til teknologisk og praktisk bistand både i felt og etterarbeid. Takk til Dag Magnus Andreassen, Troms fylkeskommune for bidrag til feltarbeid i Spittal, og som sammen med Anders Hesjedal, NIKU, har gjort et imponerende registreringsarbeid tilknyttet Lyngelinjen.

En takk til alle i Object Matters: Archaeology and Heritage in the 21st Century. En spesiell takk til Þóra Pétursdóttir og Torgeir Rinke Bangstad for kommentarer og innspill underveis. Takk til kolleger på instituttet, ingen nevnt ei heller noen glemt. En stor takk til min familie som tok på seg den heller tvilsomme oppgaven å korrekturlese hele kapp. En stor takk går også til min samboer som har holdt ut med meg gjennom dette arbeidet!

Tross all hjelp, bistand og støtte: de feil og mangler som eventuelt forekommer i avhandlingen er helt og holdent undertegnedes ansvar.

Til Haldor og Jan Harald

Sammendrag

Denne avhandlingen tar utgangspunkt i Lyngenstillingen, en tysk forsvarslinje som ble bygget i løpet av høsten 1944 og vinteren 1945 i Storfjord, Troms fylke. Undersøkellesområdet ligger i Norddalen, en forlengelse av Kittdalen som ligger innerst ved Lyngenfjorden. Her ligger restene etter fire tyske fangeleirer oppkalt etter østerrikske steder; Spittal, Mallnitz, Gastein og Kitzbühel. Hovedfokuset for avhandlingen har vært å se nærmere på hvordan en arkeologisk vinkling på fangeleirer kan gi andre og ukjente beretninger om krigen. Det er derfor benyttet ordinære arkeologiske metoder, herunder befarings, registrering og utgraving. Fangeleirene Spittal og Kitzbühel ble valgt ut for nærmere arkeologiske undersøkelser. Som del av forskningsprosjektet Object Matters har det vært naturlig å ta utgangspunkt i en slik materiell og gjenstandsorientert vinkling, en vinkling som allerede har resultert i nye perspektiver på moderne ruinlandskap. Fremfor å utvide det allerede rike teoretiske aspektet ved samtidsarkeologien, har det vært viktig å forankre dette arbeidet i en konkret arkeologisk kontekst, i dette tilfellet fangeleirer fra andre verdenskrig. Avhandlingen fokuserer på krigsminnenes endrede status i etterkrigstiden (artikkel A og D), hvordan en arkeologisk tilnærming kan belyse andre og tidligere glemte beretninger i leirene (artikkel B og C), samt hvordan krigsminnenes ofte negative og forvrengte fremtoning påvirker oss og våre omgivelser (artikkel A-D).

De arkeologiske undersøkelsene av fangeleirene Spittal og Kitzbühel har brakt frem trekk ved krigens fysikalitet og annerledeshet. De viser også hvordan en arkeologisk tilnærming til en tidsperiode som i dagens disiplinære landskap oppleves som for ung og nær, og som for historisk dokumentert og studert, likevel er genuint arkeologisk. På bakgrunn av dette stilles det også spørsmål ved kulturminnevernets økende interesse for krigsminner, og hva som skjer med dem når blir oversatt inn i kulturminnevernets rådende diskurser. I hvilken grad blir krigsminners særegne identitet ivaretatt i møte med forvaltningen? Gjennom mitt eget feltarbeid har det også vært viktig å undersøke ruinenes og tingenes materielle utsagnskraft og hvilke alternative erindringer de kan belyse og fremkalle. De materielle beretningene har i stor grad vært utelatt fra de historiske fortellingene, noe som har medført at krigens mindre attraktive og mer banale og trivielle sider har kommet i skyggen. Men nettopp her ligger arkeologiens unike potensiale.

Krigsminnenes og deres pågående forfall passer vanskelig inn i en kulturminneforvaltning som er bygget på verdi- og identitetskapning, og der fortiden låses i avgrensede epoker. Det arkeologiske materialet lar seg ikke lett innordne i eksisterende historiske fortellinger, og yter ofte motstand mot å la seg innpasse i en logisk og lineær tidslinje der fortiden konstant tilbakelegges. Slik sett har det mange likhetstrekk med den menneskelige hukommelse – det er ofte fragmentert og tidvis usammenhengende. De arkeologiske funnene som har framkommet gjennom mine undersøkelser gir derfor ingen ferdige, komplette og sammenhengende beretninger fra Spittal eller Kitzbühel. De gir derimot små innblikk i

hendelser og hverdagslige situasjoner som ofte er frigjort fra historiens lineære forløp, overliggende korrekthet, og fastsatte preferanserammer. Gjennom tingenes varighet fremkommer en erindring som delvis er skjult og tidvis utilgjengelig, og som følgelig ikke alltid lar seg avdekke ved første forsøk.

Abstract

This thesis is based on the Lyngen Line, a German line of defense that was built during the autumn of 1944 and the winter of 1945 in Storffjord, Troms county, northern Norway. The study area is located in Norddalen, an extension of Kitdalen, which lies as a continuation of the eastern end of the Lyngen Fjord. Here are the remains of four German prison camps named after Austrian sites; Spittal, Mallnitz, Gastein and Kitzbühel. The main focus of the dissertation is to look more closely at how an archaeological approach to prison camps can give different and unknown accounts of the war. Ordinary archaeological methods, including survey, registration, and excavation, were therefore used, and the prison camps Spittal and Kitzbühel selected for further investigations. Being part of the Object Matters research project, it has been natural to base my study on such a material and object oriented approach, an approach which already has yielded new perspectives on contemporary ruin landscapes. Instead of expanding the already rich theoretical aspect of contemporary archeology, it has been important to anchor this work in a specific archaeological context, in this case prison camps from World War II. The dissertation focuses on the changed status of the war heritage in the post-war period (articles A and D), how an archaeological approach can illuminate other and previously forgotten stories in the camps (articles B and C), and how the war heritage's often negative and distorted appearance affects us and our surroundings (articles A - D).

The archaeological investigations of the prison camps Spittal and Kitzbühel have brought forth aspects of the persistent physicality and otherness of the war. They also show how an archaeological approach to a period of time which in our current disciplinary landscape consistently is experienced as too young and near, and thus too historically documented and studied, still is genuinely archaeological. Against this background, questions are also raised about the growing heritage interest in the ruins of war, and what happens to them when they are translated into the current dominant discourses of heritage. To what extent will their distinctive identities survive this encounter? In the face of the ongoing recollections of war, it has also been important to explore the material enunciation of things left behind and what alternative memories they can illuminate and evoke. The material accounts have largely been omitted from the historical accounts, and thereby contributed to a silencing of the less attractive and more trivial and banal aspects of war. Precisely here, however, lies the unique potential of archeology.

The ruins of war and their ongoing decay are difficult to fit into a cultural heritage policy based on value and identity creation, and retention of bounded pasts. Archaeological material rarely fits into existing historical narratives but often objects to a logical and linear timeline where the past constantly is left behind. In many ways it resembles human memory – being fragmented and at times incoherent. Thus, the archaeological finds retrieved from my investigations do not give any complete and coherent accounts from Spittal or Kitzbühel.

They rather provide small glimpses into incidents and everyday situations that are released from any pursuit of linear progress, overarching correctness, or set frameworks of preferences. Due to things' duration they carry a potential of remembering that is partially hidden and sometimes inaccessible, and which thus is not always detectable at the first attempt.

1 Det nære og fjerne – krigen som aldri tok slutt.

- «Men for at en lære skal kunne fremføres på en ensartet og enhetlig måte, må dens prinsipper nedfelles én gang for alle. Dermed skal disse to bindene tjene som byggesteiner som jeg tilføyer den samlede læren» (Hitler 1925:45).

Slik avsluttet Adolf Hitler sin innledning i boken *Mein Kampf*. Da boken kom ut i juli 1925 fikk den ikke den store oppmerksomheten, bortsett fra i de høyreorienterte miljøene. Den offentlige mottagelsen var heller laber, og flere kritikere beskrev boken som uinteressant med manglende originalitet; den var pompøs, selvcentrert og rett og slett dårlig skrevet (Kjøstvedt 2019:5). Det var vanskelig å se for seg at dette bokverket, som ensartet og enhetlig skulle formulere den «samlede læren», etter hvert skulle representere et tankegods som symboliserte naziregimets politikk og nazifisering av det tyske samfunn. Boken ble gitt ut på nytt i 1930 som et ettbinds verk og ble en adskillig større suksess (Kjøstvedt 2019:6). Nyutgivelsen markerte også starten på en politisk endring som skulle få ringvirkninger i store deler av den vestlige verden – også i Nord-Norge. Ringvirkninger som resulterte i nedbrenning av Finnmark og deler av Nord-Troms, ringvirkninger som i løpet av høsten 1944 brakte krigens ubehagelige realitet tett inn på menneskene i Europas periferi, ringvirkninger som endte med etableringen av Lyngelinjen – den siste tyske skanse mot en stadig voksende motstand. Det er i de fysiske sporene etter disse ringvirkningene at min krigsarkeologiske beretning startet – 90 år etter at *Mein Kampf* kom ut for første gang.

Andre verdenskrig har så lenge jeg kan huske, fascinert meg. Det er en periode som både har virket nær, men også fjern for meg. Nær da krigen i min oppvekst i Storfjord alltid var tilstede i form av veianlegg, bunkerser og andre fysiske etterlevninger – etterlatenskaper som tidvis har vært konkrete og andre ganger mindre påfallende. Eksempelvis var krigens minner svært konkrete når man gikk på fjelltur opp til Gappohyttene fra Rognli, en trasé som fulgte fangebygde veier, bruer og bunkerser. Turen gikk også forbi fangeleirer som i stor grad var gjengrodd, naturlig kamuflert og på flere måter glemt. Den har også virket nær gjennom min families opplevelse og deltagelse i krigen, erindringer som ved flere anledninger har blitt videreformidlet til den yngre generasjon¹. Små innblikk i hverdagslige hendelser under krigen ble formidlet. Men også om flukt, losing og «forbudt» kjærlighet.

16. mars 1943 flyktet min farmor og farfar til Sverige via Kitdalen, og i juni 1944 ble min far født som norsk flyktning i Sverige. Min tantes far, tsjekkiske Leo Kuerh, kom til Storfjord høsten 1944. 22-åringen hadde kjempet som tysk soldat, og hadde fulgt tilbaketrekkingen fra østfronten. Han møter min bestemor Aase, da bare 16 år, og kjærlighetsforholdet endte opp med at hun ble gravid. Leo ble sendt tilbake til Tyskland i mai 1945, og havnet etter hvert i en fangeleir i Praha. Lona ble født 14. september samme år, og døpt Solveig da presten nektet å

---

¹ <https://digitaltmuseum.no/011085441304/tre-blad-dreyer>

gi ungen et tysk navn. Etter endt fangenskap emigrerte Leo til USA og giftet seg, men holdt hele tiden kontakt med Aase og Lona. Det skulle gå hele 51 år før Leo får møte sin norske datter, fordi hans kone ikke ønsker at han skal ha noen kontakt med sin norske familie. Det er først når Leos kone går bort at møtet kan realiseres. De møtes endelig i november 1996, og tilbringer fire dager sammen. Det ble det første og det siste møtet mellom dem, og Leo gikk bort 10. juli 1997².

På grunnskolen fikk man enkelte innblikk i krigens hendelser gjennom undervisning, prosjekter, intervju og foredrag fra tidsvitner. Allerede i 1980 hadde Hatteng skole laget et temahefte som tok utgangspunkt i øyevitneskildringer fra andre verdenskrig. Men utelatt fra alle disse kildene var omfanget av fangeleirene og krigsforbrytelsene som fant sted i løpet av krigens siste fase mellom høsten 1944 og våren 1945. Selv om det ble fortalt om krigsfanger og deres skjebne, var ofte fanger og fangeleirene fraværende i den offentlige historieberetningen. De inngikk i liten grad som del av krigshistorien, og særlig var de mange fysiske sporene etter fangeleirene historisk ugress som ikke engasjerte eller var ønskelig – de ble krigens fjerne elementer på tross av sitt omfattende nærvær. Først utpå 2000-tallet ble temaet trukket frem, og det var særlig gjennom de mange bildene til Bjørn Winsnes og utdrag av krigsforbryterkommisjonens rapport fra 1945 at omfanget ble svært tydelig. Det fikk også oppmerksomhet gjennom registreringer i Norddalen gjort av Troms fylkeskommune i 2010 (Drageset et al. 2010), og senere i 2015 (Hesjedal & Andreassen 2015), men også gjennom bøkene *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser* og *Lyngelinjen. Hitlers siste skanse i Norge 1945* (Berge 2019, Figenschau 2014). Riksantikvaren fornemmet også populariteten til krigsminner, og valgte i 2015 å satse nettopp på krigens kulturminner, et område som tidligere hadde vært av liten verdi. Det har også blitt gjort et bredt arbeid med krigsminner lokalt i Storfjord kommune, både gjennom Troms fylkeskommunes prosjekt *Krigsminnelandskap Troms* og lokale ressursgrupper.

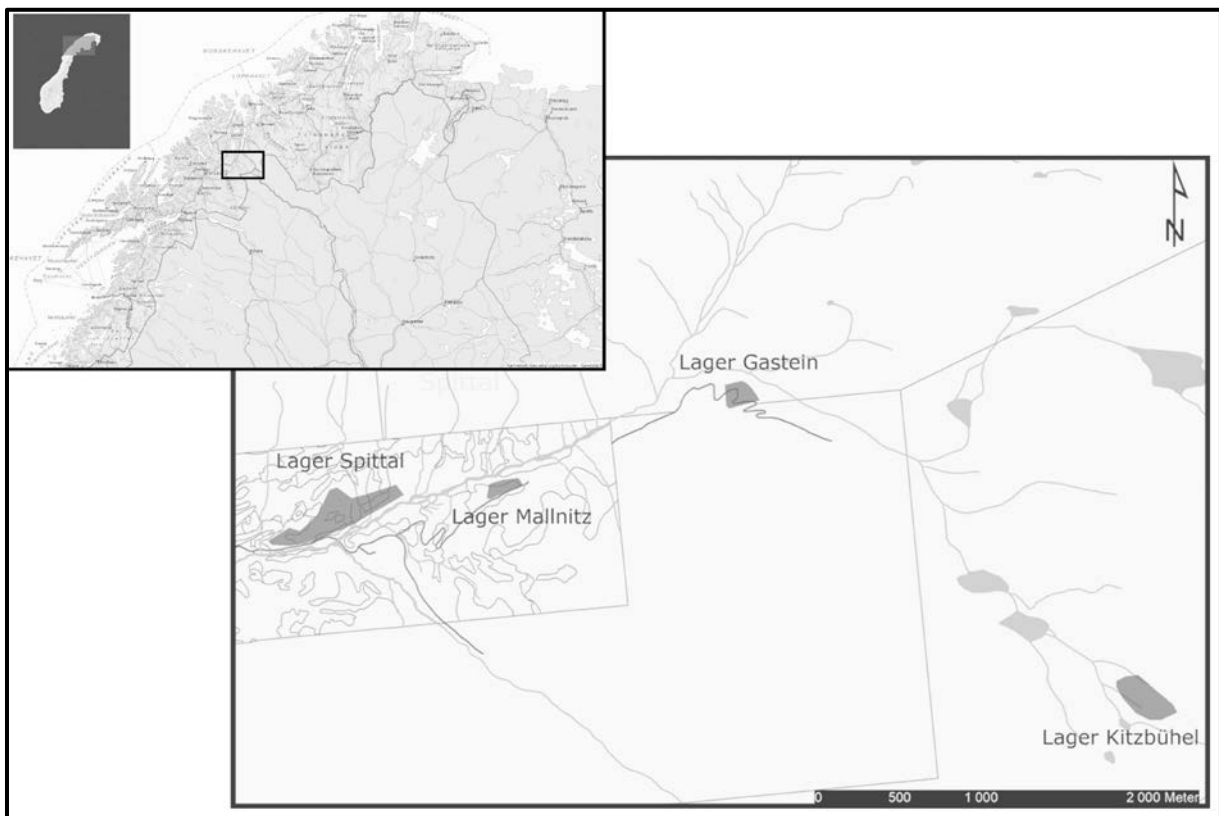
I denne konteksten hører også mitt eget arbeid hjemme, som knytter sammen en arkeologisk innfallsvinkel og feltarbeid med krigsminner. Prosjektet har sitt utspring i egeninteresse i andre verdenskrig og arkeologi. I perioden 2007-2012 tok jeg bachelor- og mastergrad i arkeologi ved UiT, hvor sistnevnte fokuserte på økse- og bilematerialet fra Troms og Finnmark. Selv om det meste av dette materialet har sin tyngde lengre bak i historien, dukket det også i dette materialet opp fysiske spor etter de tyske styrkene i form av en stor bile og en pionerøks (*Klaueneil*) (Figenschau 2012:52, 161, 177). På mange måter ble dette mitt første arkeologiske møte med andre verdenskrig og dens materielle spor.

Generelt sett er krigens hendelser og fysiske spor i en arkeologisk gråsoner, da det er ansett som for nært, moderne og arkeologisk «uferdig». For min egen del har utgangspunktet vært å anvende en arkeologisk tilnærming gjennom rent faktisk å utføre utgravninger av

---

² <https://tv.nrk.no/>

krigskontekster, og i kraft av det vise hvilken styrke en slik arkeologisk tilnærming har og hvilke andre historier det kan avdekke. På bakgrunn av dette har det derfor vært avgjørende å utføre arkeologiske undersøkelser i utvalgte fangeleirer i området. Det har også vært metodisk viktig å se gevinsten av en slik eksplisitt arkeologisk tilnærming, da samtidsarkeologiske undersøkelser i langt mindre grad enn annen arkeologi har vektlagt betydning av utgravninger. Det har til og med blitt argumentert for deres overflødighet (Harrison 2011). Det arkeologiske feltarbeidet har derfor blitt utført som ordinære utgravninger med de hjelpemidler som ellers benyttes i felt. Gjenstandsmaterialet, de arkeologiske funnene, har også blitt behandlet og vektlagt på samme vis, og har etter min oppfatning vist hvilket potensial arkeologien og en materiell tilnærming har for en annen forståelse av krigskontekster.

Figur 1: Fangeleirene i Norddalen, Storfjord kommune.

Området og fangeleirene

Undersøkelsesområdet ligger i Norddalen, en forgreiningsdal fra Kitdalen, i Storfjord kommune, Troms fylke (Figur 1). Dalen ligger innerst i Lyngenfjorden, og var del av de mange tyske forsvarsstillingene i Lyngenlinjen. I tilknytning til byggingen av forsvarsanlegget ble det også anlagt flere fangeleirer i området, blant annet på Kvesmenes (Hatteng), Skibotn, Skibotndalen, Golda, Oteren, Kitdalen (inkludert Norddalen, Midterdalen, Sjørdalen og Viessogasvággi) og Signaldalen (inkludert Parasdalen og Stordalen). I Signaldalen er flere av leirene identifisert gjennom tysk kartfesting og navngiving, herunder Lager Zermatt, Landeck, Margret og Salzburg. I Midterdalen, Kitdalen, lå fangeleirene Lager

Windeck, Kufstein og Wörgel. I Norddalen, Kittdalen, ble det anlagt fire fangeleirer, henholdsvis kalt Lager Spittal, Mallnitz, Gastein og Kitzbühel, og det var de som kom i fokus for min interesse. Jeg skal her gi en kort presentasjon av disse leirene.

Nederst i Norddalen ligger restene etter Spittal, en leir som ble styrt av *Organisation Todt* (OT)³. Det foreligger lite informasjon om leiren, men 1. april 1945 ble det rapportert inn 232 fanger her (Hesjedal & Andreassen 2015:11). Leiren ligger like nord for Kitdalselva i området rundt Myrhaug. Leiren skiller seg noe ut i forhold til de andre leirene i Norddalen, både med tanke på type og antall strukturer, samt infrastruktur. Ved befaring ble det påvist et større antall strukturer spredt ut over et område med utstrekning på nesten en kilometer. Mange av strukturene består av tørrmurte grunnmurer med enkelte relativt store konstruksjoner. Det ble også påvist et stort planert område i leirens østlige del, som kan knyttes til dalens taubanesystem. Taubanen startet ved Spittal og gikk opp Norddalen via Gastein med endestasjon ca. 1200 meter nordvest for Kitzbühel (se Figur 15 & Figur 16). Taubanen ble bygget og driftet av en spesialenhet med pionerer fra *Seilbahn-Betriebs-Kompanie 619* (Berge 2019:187). Leirens noe spesielle karakter skyldes antageligvis at den tjente som forsyningsenhet for de høyereliggende leirene og stillingene.

Mallnitz ligger ca. 600 meter sørøst for Spittal, sør for Kitdalselva, og er den mest kjente leiren i området på grunn av de mange krigsforbrytelsene som ble påvist her våren 1945. Leiren er relativt kompakt og ligger på et område på ca. 100 x 50 meter. Den består i all hovedsak av 10 finértelttufter samt fem rektangulære strukturer. I løpet av april 1945 ble leiren omgjort til en segregeringsleir for fanger som var for syke eller svake til å arbeide normalt, samtidig som man halverte de allerede utilstrekkelige dagsrasjonene til fangene. I tillegg ble fangene utsatt for tidvis svært brutal behandling av de østerrikske soldatene, noe som resulterte i at leiren fikk kallenavnet «dødsleiren». Dette ble også svært tydelig da krigsforbryterkommisjonen like etter kapitulasjonen fant fire massegraver i tilknytning til leiren. Obduksjonen viste at fangene døde av sult, sykdom, mishandling og regelrette henrettelser. Det totale antallet fanger er usikkert, men fra midten av april 1945 og frem til kapitulasjonen skal det ha vært 273 fanger der. Av disse var det kun 40 som overlevde (Hesjedal & Andreassen 2015:11).

Gastein ligger omtrent 1,8 kilometer lengre opp i Norddalen, øst for Mallnitz. Leiren er lokalisert på en brink der Norddalen dreier over i en sørøstlig retning. Leirens plassering kan være strategisk og praktisk med tanke på taubanen, da det kan ha vært en mellomstasjon her før den fortsatte opp til Kitzbühel. Det foreligger svært lite informasjon om leiren. Også denne leiren er relativt kompakt og ligger innenfor et område på ca. 90 x 45 meter, men i tillegg kommer en ansamling med brakketufter ca. 400 meter vest for hovedområdet. Leiren

---

³ Organisation Todt hadde ansvar for sivile og militære byggeprosjekter i Tyskland og de okkuperte områdene i perioden 1938-1945 (Christopher 2014).

består av 25 finértelttufter samt flere mindre strukturer – blant annet rester etter taubanen. Det skal ha vært registrert 283 fanger i Gastein den 1. april 1945. Leiren skal ha blitt styrt av *Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon 204*, men uvisst av hvilket kompani (Hesjedal & Andreassen 2015:106). Hvorvidt samtlige finértelt har vært forbeholdt fangene er usikkert, men det vil i så fall si at 283 fanger per teltbolig ikke har vært like høyt som andre steder.

Kitzbühel ligger tre kilometer sørøst for Gastein, omtrent ved vannskillet mellom Norddalen og Govdajávri. Leiren ligger ca. 800 meter over havet og består av et hovedområde på ca. 240 x 150 meter. Leiren er bygget opp av finértelt anlagt i tre ulike konsentrasjoner, med et totalt antall på 27 tufter. Leiren ligger svært nær flere av stillingene tilknyttet Lyngenlinjen, og fangene har ikke bare blitt satt til å bygge infrastruktur, men også forsvarsstillingene. Flere skytestillinger og dekningsrom er registrert like ved leiren. Her er også de senere kaldkrigsanleggene godt synlig og ligger tett opptil de tyske stillingene. Det foreligger en del informasjon fra leiren da flere av fangene ble intervjuet av krigsforbryterkommisjonen (se artikkel B), samt en del fotomateriale tatt av Bjørn Winsnes (se Figenschau 2014). Det skal ha blitt gravlagt åtte fanger like ved leiren, men det er kun registrert seks graver samt en lokalitet hvor det var forsøkt å gjemme en drept krigsfange (Hesjedal & Andreassen 2015:12). Leiren ble styrt av 2. og 3. kompani fra *Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon 204*. Man har ikke et konkret fangeantall for Kitzbühel, men ifølge Hesjedal og Andreassen (Hesjedal & Andreassen 2015:101) var det til sammen 803 fanger i leirene Mallnitz, Kitzbühel og Seefeld. Ut i fra dette virker det sannsynlig at antallet i disse leirene har ligget rundt 250-280 fanger.

Fangeleirene i Norddalen har vært anlagt i tilknytning til byggingen av taubane og infrastruktur. I intervjuene gjort av krigsforbryterkommisjonen oppgis ofte arbeid fangene utførte som generelt «work», «hard work» eller «working in the mountains» (eksempelvis WO 1945:67, 77, 91). Andre fanger er mer spesifikke og oppgir vedhugst, snømåking, konstruksjon og gravearbeid som særskilte arbeidsoppgaver (WO 1945:72-73, 79, 87, 89). Informasjonen fra Mallnitz og Kitzbühel gir også opplysning vedrørende soldatenes arbeid. Soldatene har blant annet administrasjon, vakt hold, kjøkken, tolk, arbeidsledere og egen leder for fangenes avdeling i leiren (WO 1945:72-73, 75, 78, 87). Arbeidet var under tilsyn av *Pionier-Regiments-Stab 664*, og ble praktisk utført av soldatene fra blant annet *Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon 204* og *Bau-Pionier-Bataillon 428 (K)* og *429 (K)* (Jenney 2014 [1945]:144-145). Det virker som om fangeleirene i Norddalen, kanskje med unntak av Spittal, var utelukkende anlagt tilknyttet arbeidet med taubane og infrastruktur. Soldatene hadde i stor grad ansvar for mindre arbeidslag, ofte sammensatt av ti fanger i hvert lag (WO 1945:87), men de har også hatt ansvar for kjøkken, administrasjon og såkalt legetilsyn.

Samtlige av leirene i Norddalen ble først befart for å etablere en oversikt over infrastruktur og oppbygning. Befaringen utgjorde grunnlaget for utvelgelse av leirer som skulle undersøkes nærmere arkeologisk. Tilknyttet denne avhandlingen ble det foretatt mer detaljerte

arkeologiske registreringer og utgravninger av Spittal og Kitzbühel. Disse leirene ble valgt ut av flere årsaker. Først og fremst foreligger det praktiske årsaker, da begge leirene er relativt lett tilgjengelige. Spittal, som ligger nederst i Norddalen, kan enkelt nås med bil noe som forenkler arbeidet betraktelig. Til en viss grad gjelder også dette Kitzbühel, men veitraseen opp til leiren er noe krevende. Det var også ønskelig å undersøke en leir som ble omtalt i krigsforbryterkommisjonens rapport, noe Kitzbühel ble. Samtidig var det viktig å undersøke en av leirene som ikke var omtalt i samme rapport, noe Spittal ikke blir. Videre skiller Spittal seg noe ut i forhold til oppbygning, infrastruktur og sammensetning fra Mallnitz, Gastein og Kitzbühel, noe som også var interessant.

Fangeleirene: sveitsisk og østerrikske stedsnavn i Storfjord

Som det framgår, er flere av fangeleirene tilknyttet Lyngelinjen oppkalt etter østerrikske og sveitsiske steder. Dette er såpass bemerkelsesverdig at det er grunn til å se litt nærmere navngivingen av fangeleirene og deres opprinnelsessted. Her skal vi kort kommentere leirene i Kittdalen (Sørdalen og Norddalen) og Signaldalen (Stordalen og Parasdalen inkludert) (se Figur 3).

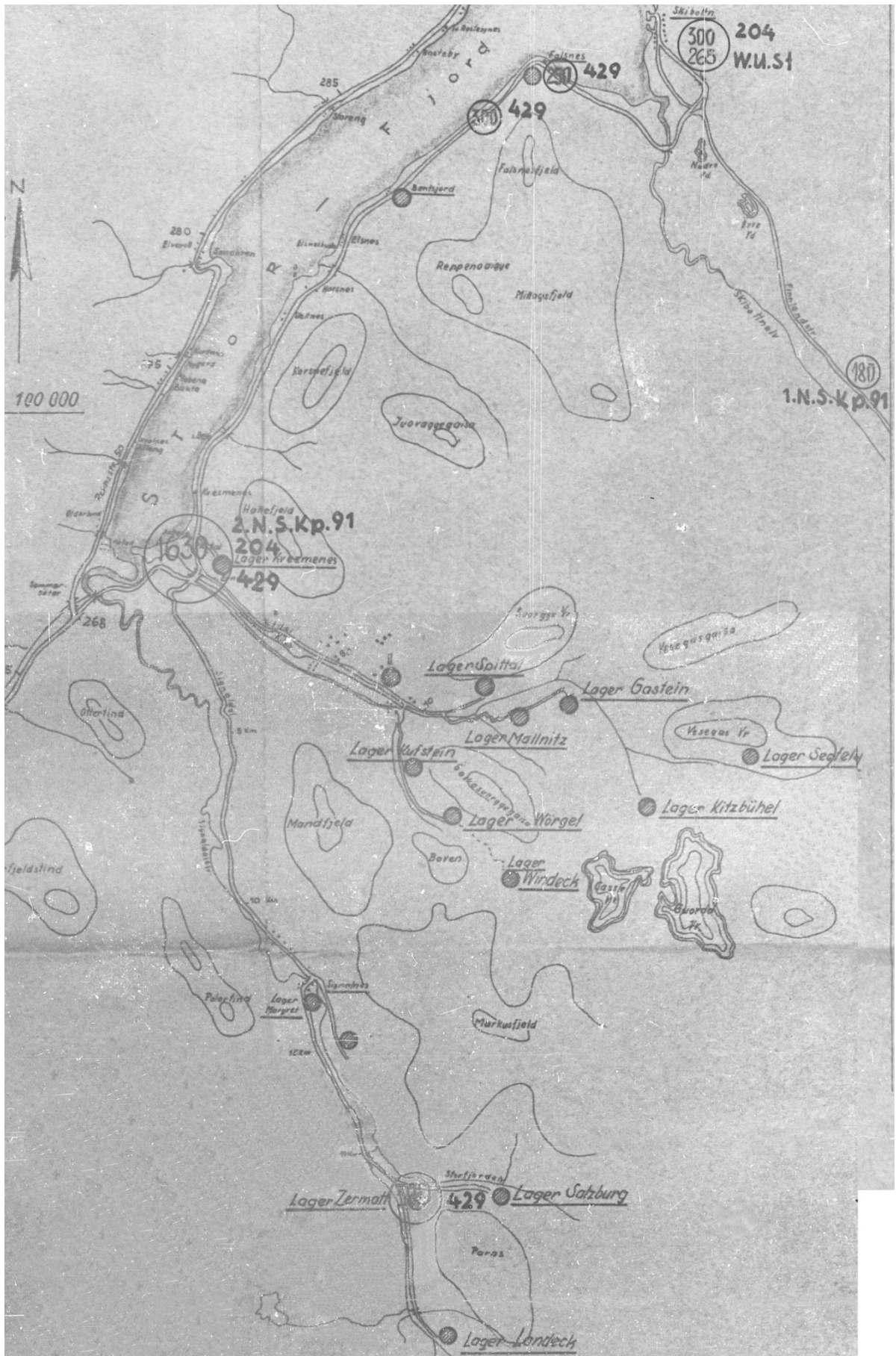

Figur 2: Oversikt over de østerrikske og sveitsiske stedsnavnene som ble anvendt på fangeleirene i Storfjord.

Sammenligner man de geografiske og topografiske forholdene mellom de opprinnelige stedene i Østerrike, Sveits og fangeleirene, er det en viss likhet (se Figur 2). I Sørdalen ligger Lager Kufstein, Lager Wörgel og Lager Windeck. Disse leirene har ikke noen skriftlig dokumentasjon. De forekommer kun i kartoversikt over området. Man vet følgelig ikke hvor mange fanger som har vært her. Av disse leirene er det kun Lager Windeck som lå i registreringsområdet for Troms fylkeskommune (Hesjedal & Andreassen 2015:216). Flere av dekningsrommene i Lager Windeck bærer preg av aldri å ha blitt fullført, noe som kan indikere at området var påbegynt sent i krigen (Hesjedal & Andreassen 2015:201, 229, 240).

Windeck er et navn som forekommer som stedsnavn både i Tyskland og Østerrike, blant annet Windeck i Nordrhein-Westfalen i Tyskland (Hesjedal & Andreassen 2015:216), men et trolig opphav er fjellet Windegg like sørvest for Innbruck (Fotscher Windegg, 2577 meter over havet), som er en del av Stubaiialpene. Årsaken er først og fremst at de stasjonerte soldatene var fra Østerrike, og de resterende leirnavnene i Sør-dalen virker å være knyttet til det samme området rundt Inndalen, Østerrike. Lager Wörgel er oppkalt etter det østerrikske knutepunktet Wörgl i delstaten Tirol, som ligger ca. 75 kilometer nordøst for Windegg. Stedet ligger ved inngangen til Inndalen og Brixental på 511 meter over havet. Lager Wörgel ligger midt i Sør-dalen med Lager Kufstein mot Nord og Lager Windeck i sør. Lager Kufstein er oppkalt etter den østerrikske byen Kufstein, som ligger ca. 12 kilometer nordøst for Wörgl. Kufstein ligger i Inndalen i delstaten Tirol på ca. 574 meter over havet. Alle fangeleirene i Sør-dalen er oppkalt etter østerrikske steder som ligger i Inndalen, noe som neppe er tilfeldig. Det virker som om stedsnavngivningen på fangeleirene er gitt med bakgrunn i geografiske og topografiske likheter, hvor Lager Windeck ligger på det høyeste punktet i Sør-dalen slik som Fotscher Windegg gjør i Inndalen.

I Norddalen er det et lignende bilde med Lager Spittal, Mallnitz, Gastein og Kitzbühel – riktignok i forhold til deres opprinnelige geografiske plassering fra sør til nord i Østerrike. Den nederste leiren i Norddalen, Lager Spittal, er oppkalt etter den østerrikske byen Spittal an der Drau (hospitalet ved elven Drau), som ligger nord i delstaten Kärnten på ca. 1450 meter over havet. Kärnten er en av de sørligste delstatene i landet. Omtrent 30 kilometer nordvest for Spittal an der Drau ligger Mallnitz, på ca. 1190 meter over havet. 14 kilometer nord over fjellet og grensen mellom Kärnten og Salzburg, ligger Bad Gastein på 1000 meter over havet, som Lager Gastein er oppkalt etter. Byen Kitzbühel ligger ca. 65 kilometer nordvest for Bad Gastein i delstaten Tirol, på beskjedne 762 meter over havet – riktignok tilnærmet samme høyde som Lager Kitzbühel. Sportsarenaen i Kitzbühel bruker for øvrig i dag *nøyaktig* samme symbol som 5. bergjegerdivisjon – Alpine Ibix/Steinbock.

Figur 3 (forrige side): Tysk oversiktskart over fangeleirer i Signaldalen, Kitdalen, Hatteng, Skibotn og deler av Skibotndalen.

I nabodalen Signaldalen ligger det også flere fangeleirer oppkalt etter østerrikske steder, herunder Lager Salzburg og Lager Landeck, samt Lager Zermatt. Lager Zermatt er oppkalt etter den Sveitsiske byen Zermatt som ligger i enden av Matterdalen i Vispdistriktet. Lager Zermatt lå innerst i Signaldalen ved Parasmoen, i skillet mellom Parasdalen og Stordalen. Antageligvis er navngivningen basert på utsikten til Ottertinden, som ofte blir sammenlignet med Matterhorn. Utsikten til Ottertinden fra Parasmoen (Lager Zermatt) er svært lik utsynet mot Matterhorn fra Zermatt. Selv Lothar Rendulic, øverstkommanderende for Wehrmacht under tilbaketrekkingen, kalte Ottertinden for *Matterhorn in verkleinertem Mass* (Sunde 2014:64). Lager Salzburg lå i Stordalen, ca. 3 kilometer øst fra Lager Zermatt. Leiren er oppkalt etter Salzburg i Østerrike, som ligger i delstaten Salzburg. Byen ligger på 424 meter over havet, ikke langt unna den tyske grensen. Lager Landeck, som lå ved Storbakken i Parasdalen, er oppkalt etter den østerrikske byen Landeck som ligger i delstaten Tirol, 816 meter over havet. Lager Margret avviker noe fra de resterende leirene, men kan være oppkalt etter den sveitsiske grensekommunen St. Margrethen.

De spesielle leirnavnene gir et innblikk i flere ulike aspekter. De peker mot soldatenes nasjonalitet, men kan også peke mer nøyaktig på hvor de ulike soldatene kom fra. Særlig er det stedsnavn fra delstaten Tirol blant leirene, og det virker som om soldatene eller offiserene har god kjennskap til disse områdene. Blant annet er leirene i Sjørdalen – Kufstein, Wörgel og Windeck – fra Inndalen i Tirol, og de er plassert i overensstemmelse med de østerrikske lokalitetenes topografiske beliggenhet. Noe lignende gjenspeiles også i plasseringen av fangeleirene i Norddalen, som reflekterer de østerrikske opphavsstedenes geografiske plassering fra sør til nord. Spittal er plassert nederst i Norddalen og Spittal an der Drau er den sørligste byen i Østerrike, deretter følger fangeleirene de østerrikske stedenes relative geografiske plassering nordover. Samtidig er det tydelig at navngivningen er påvirket av omgivelsene, noe som representeres av Lager Zermatt, som har fått sitt navn etter utsikten til Ottertinden, «Nordens Matterhorn». Selv om det i dag virker både ironisk og imperialistisk å oppkalle fangeleirer i Nord-Norge etter lokale stedsnavn i Østerrike og Sveits, viser de også et tydelig bilde av soldatenes opphav, tilhørighet og mest sannsynlig også hjem. Disse navnene har antageligvis fungert som en form for domestisering og som refleksjoner over et kjent landskap i et fremmed land. Tidligere hadde frontlinjen gått i et russisk og finsk landskap som var grunnleggende flatt, og møtet med fjellene i Storfjord kan ha utløst gjenkjennelse og hjemlengsel for hærstyrker på retrett. Selv i en stressende og rå kontekst av nederlag, brutalitet og krigens nære endelikt – eller kanskje nettopp i kraft av dette – ble det grunnleggende viktig for soldatene å sette gjenkjennelige navn på erindringer, steder og landskap.

1.1 Bakgrunn og målsettinger

Min doktorgrad har sitt utspring i forskningsprosjektet Object Matters (OM) (2015-2019). OM tok utgangspunkt i den såkalte materielle vendingen som har foregått de siste 20 årene (Brown 2001, Bogost 2012, Domańska 2006, Olsen 2010, Witmore 2014). Med støttepunkt i arkeologi og kulturminnestudier er var et overordnet mål å gå eksplisitt inn i konsekvensene og ikke minst potensialet som disse fagdisiplinene har til å bidra til en slik vending. Nettopp gjennom disse fagdisiplinenes direkte og konkrete befattning med ting, var det også et konkret mål å gi nye arkeologiske og samfunnskritiske perspektiv til det ødelagte, ruinerte, ufullstendige og glemte ved moderniteten – de samtidsarkeologiske levningene. Men andre ord var det grunnleggende å ikke bare forankre en materiell vending i teori, men også i et aktivt og konkret arkeologisk engasjement med den materielle virkeligheten. OM fokuserte på tre ulike hovedtemaer: a) de sanselige og affektive aspektene ved materielle møter, b) tingenes etikk, samt c) tingenes erindring.

Samtlige av hovedtemaene i OM blir i ulik grad behandlet i mitt avhandlingsarbeid. Det tar utgangspunkt i krigsminnenes endrede status i etterkrigstiden (artikkel A og D) og hvordan en arkeologisk tilnærming kan belyse andre og tidligere glemte beretninger om livet (og døden) i leirene (artikkel B og C), samt hvordan krigsminnenes ofte negative og forvrengte fremtoning påvirker oss og våre omgivelser (artikkel A-D). Jeg har konkret forholdt meg til undersøkte gjenstander og krigsruiner, og forsøkt å relatere deres materielle memento til etablert historie og kulturminnevern. Dette, både som faktiske og korrektive kilder, men også gjennom å ta på alvor deres påvirkning på oss. Selv om det ikke nødvendigvis er gjort eksplisitt, har denne tilnærmingen også fungert som en utfordring til det jeg oppfatter som en utbredt intellektuell distansering fra det konkrete. Gjennom de arkeologiske undersøkelsene i fangeleirene Spittal og Kitzbühl har jeg kommet nært innpå krigens fysikalitet, annerledeshet og banalitet. En slik tilnærming til en periode som ofte oppfattes som «for nær», for historisk og følgelig ikke-arkeologisk, har derfor vist seg å være genuint arkeologisk. Det er ikke behov for å tilpasse arkeologien til møtet med en nær fortid. Utgangspunktet er fortsatt det samme: en disiplin basert på studier av ting i fortid og nåtid.

Problemstillingene som ligger til grunn for denne avhandlingen omfatter flere forhold. Med bakgrunn i kulturminnevernets økende interesse for krigsminner, reiser den spørsmål om hvordan slike ubehagelige og relativt moderne ruiner skulle bli behandlet i en slik formell kontekst. I hvor stor grad kan man aktivere og bevare krigsminnenes unike identitet, og hvilke etiske dilemma kan oppstå i forhold til de identitets-politiske og samfunnsnyttige rammene som kulturminneforvaltningen fremmer? For meg dreier dette seg også om en interesse for ruinene i seg selv, både deres «auto-konservering» og forfall. Hva skjer konkret med moderne ruiner i deres tilstand av forfall, et forfall som etter hvert kanskje også virker forlokkende på oss? Underlagt dette ligger også betydningen som det virkningshistoriske feltet gjennom politikk og en felles kollektiv erindring har på vår oppfatning av dem.

Sporene etter fangeleirene i Lyngområdet har inntil nylig i stor grad blitt neglisjert og glemt innenfor kulturminneforvaltningen, men også i den etablerte historieforskningen. For meg har det vært viktig å se på hvilken utsagnskraft disse levningene har og hvilke alternative erindringer de kan bidra med. Andre verdenskrig har i stor grad blitt ansett som et domene for historikere, og et felt som er veldekket og i betydelig grad «avklart». Omfanget av de skriftlige kilder er imponerende, men for noen områder er de manglende eller fraværende. Dette har resultert i at de overordnede og store historiske linjene i krigen er godt dekket, men at man har fått et mindre fokus på krigens hverdag og mindre attraktive sider, som livet i de fangeleirene som her behandles. Det var dette som skulle vise seg å bli det største potensialet i det arkeologiske materialet som ble avdekket.

2 Andre verdenskrig og Lyngenlinjen

Lyngenlinjen ble etablert som en indirekte følge av de feilslåtte tyske operasjonene *Barbarossa*, *Silberfuchs* og *Platinfuchs* som ble igangsatt i juni 1941. Dette var militære operasjoner som tok sikte på å erobre Sovjetunionen og sikre den såkalte Murmanskfronten (Mann & Jörgensen 2016:69, Ziemke 1959). Etter tre år med fastlåst stillingskrig i området rundt Litzaelven på Kolahalvøya, skjedde det to hendelser som skulle endre på krigssituasjonen. Først ble Finland og Sovjetunionen enige om en våpenstillstandsavtale den 4. september 1944 (Christophersen et al. 1949a:300-301, Ziemke 1959:289-291). Avtalen mellom Finland og Sovjetunionen fordret også at de tyske styrkene skulle være ute av Finland innen den 15. september samme år, en frist som var umulig å imøtekomme. Den andre hendelsen var avgjørende for krigssituasjonen, da de sovjetiske styrkene startet et stort motangrep på tyske styrker ved Litzafronten den 7. oktober samme år. Et motangrep som i løpet av litt over to uker hadde presset de tyske styrkene i retrett til Kirkenes (Mann & Jörgensen 2016:179, Ziemke 1959:303-309).

Dette angrepet kan i utgangspunktet ikke ha kommet uventet, da Hitlers førerdirektive nr. 50 allerede ble utstedt 28. september 1943. Dette direktivet inkluderte retningslinjer for en tysk tilbaketrekning til Nord-Finland og Nord-Norge. Årsaken til dette lå både i den sovjetiske hærs offensiv og Finlands endrete militære og politiske rolle på dette tidspunktet (Jaklin 2006:252, Ziemke 1959:243). På bakgrunn av førerdirektivet ble *Operasjon Birke* iverksatt 6. september 1944, en operasjon som tok sikte på å danne en forsvarslinje fra Karesuando via Ivalo, Finland, og langs Pasvikelva i Norge. Linjen ble lagt med tanke på å beskytte nikkellagene i Petsamo og Kolosjoki (Nikkel) (Jaklin 2006:253, Mann & Jörgensen 2016:161, 168, Ziemke 1959:276-277), med hovedstillingene *Schutzwallstellung*, Ivalo, i øst og *Stormbockstellung*, Järämä (nær Karesuando), i vest (Berge 2019:45, Blythe 1955:289). Denne forsvarslinjen var problematisk på flere måter. Den var helt avhengig av at forsyningslinjen langs kysten av Nord-Norge ble opprettholdt, og det var heller ikke nok mannskap til å bygge opp stillinger på forhånd, særlig uten å vekke mistanke hos finske myndigheter. Med en svekket Tirpitz, som etterhvert ble senket senhøsten 1944, mistet man også muligheten for å kunne opprettholde og beskytte forsyningslinjen langs kysten. Infrastrukturen var heller ikke optimal, og det åpne landskapet gjorde stillingene svært sårbare (Diesen 2017:395-396, Ziemke 1959:278). Generaloberst Lothar Rendulic påpekte risikoen ved *Operasjon Birke*, og når Albert Speer i tillegg mente at de tyske nikkellagene var tilstrekkelig, lot Hitler seg overtale til å iverksette *Operasjon Nordlicht*. Datoen var 3. oktober 1944 (Jaklin 2006:253, Mann & Jörgensen 2016:175-176, Ziemke 1959).

Operasjon Nordlicht og byggingen av Lyngenlinjen

Operasjon Nordlicht var på mange måter en forlengelse av *Operasjon Birke*, og ble særlig aktuell etter den finske fredsavtalen med Sovjetunionen i 1944. Den 25. oktober 1944 overføres arbeidsstyrker fra *Sturmbockstellung* til Lyngen-området for å starte på arbeidet

tilknyttet *Operasjon Nordlicht* (Berge 2019:48). I stedet for å forsvare et relativt stort og flatt område, ble det nå klart at tilbaketrekningen skulle gå til Norge og Lyngenlinjen. Fordelene var store, og dette var et langt mer strategisk og topografisk ideelt område å stoppe eventuelle sovjetiske angrep. Landskapet med trange daler var ideelle for forsvarsverk (Ziemke 1959:301). En av de største tilbaketrekningene av militære styrker ble dermed igangsatt, koordinert fra tre ulike retninger og utført i en ugunstig årstid og med svært dårlig utbygd infrastruktur. Til tross for dette, tilbaketrekningen var en militær suksess, og forflytningen av over 200 000 soldater med utstyr og forsyninger mangler historisk sidestykke. Selv om det ble registrert 22 236 falne soldater under tilbaketrekningen, var dette færre enn det som etter hvert hadde blitt vanlig for den tyske hær (Ziemke 1959:310). De fleste tyske styrkene forlot finsk jord i løpet av utgangen av 1944, men de beholdt blant annet *Sturmbockstellung* ved Järämä frem til 12. januar 1945 og *Kilpisjärvistellung*, en fremskutt stilling tilknyttet Lyngenlinjen ved Kilpisjärvi, frem til siste uken i april 1945 (Blythe 1955:299, Ziemke 1959:309). Bak seg la de brent jord og total ødeleggelse, noe som angivelig var et forslag fra Terbovens side, og som mest av alt var begrunnet i strategiske årsaker (Blythe 1955:294, Johansen 2013, Westrheim 1978). Lyngenlinjen skulle i utgangspunktet gå fra den svenske grensen ved Gappo i Troms og ned til Narvik i Nordland. Den tyske ledelsen fryktet og forventet at de sovjetiske styrkene skulle forfølge dem, og Lyngenlinjen skulle fungere som den absolutte og siste forsvarsstillingen. Hele linjen ble derimot aldri ferdigstilt, men området i Storfjord, fra Fimmelvdalen (Gappo) via Parasdalen, Stordalen, Kitdalen til Skibotndalen, Skibotn og Falsnes ble i stor grad utbygd som et sammenhengende og komplett forsvarsverk (Hesjedal & Andreassen 2015:5, Diesen 2017:413).

Det er noe usikkert når arbeidet med forsvarsverket ble påstartet. Ifølge Hatlehol (Hatlehol 2018:248) var forsvarslinjen en direkte følge av den tyske retretten høsten 1944, mens Sæveraas (Sæveraas 2018:198) oppgir at byggingen av Lyngenlinjen «ble iverksatt» i juni 1944. Like etter at sovjetiske styrker inntok Narva den 27. juli 1944, hadde tyskerne gjort defensive forberedelser: «*Meanwhile, small reconnaissance parties, consisting of various branches of the service, equipped more like peace-time survey expeditions than as the conventional group of staff officers, had been sent out to examine suitable defensive positions in northern Finland and in northern Norway* (Blythe 1955:289) Mot slutten av juli 1944 hadde rekognoseringsarbeidet gitt resultater i Nord-Norge, og tilbaketrekningen til Lyngenfjorden ble gjort «...*where a suitable position, known as the «Kitdalstellung», had been reconnoitered earlier in the year*» (Blythe 1955:293). Andre kilder oppgir at det ble sendt fortropper av 6. *Gebirgsdivision* som allerede hadde startet på byggingen når hovedstyrken av divisjonen ankom før jul 1944 (Fossum 2014:45, Sunde 2014:63). Mye tyder på at fortroppene er de samme som nevnes av Blythe.

Figur 4: Grensen til Lagerbereich Kildal. Ikke langt bak dette skiltet lå Lager Spittal. Foto: Alma Bråthen/Norges arktiske universitetsmuseum.

Forarbeidet til Lyngenlinjen virker å ha startet enda tidligere. Ifølge Berge (Berge 2019:49) ble det etter ordre datert 31. mars 1944 startet en rekognosering mellom den svenske grensen og Lyngenfjorden som var fullført i juni samme år. På dette tidspunktet var fortsatt *Operasjon Birke* det gjeldende forsvarsalternativet, og først den 22. september 1944 blir ordren om utbygging av Lyngenlinjen sendt fra *AOK Norwegen*⁴. Den 15. oktober 1944 ble

---

⁴ Armeeoferkommando (AOK) Norwegen ble ledet av Nicolaus von Falkenhorst, og hadde det øverste militære ansvaret for okkupasjonsstyrkene i Norge.

ansvaret for utbyggingen underlagt 20. *Geb AOK*⁵, og i kraft av dette signerte Rendulic den 5. november 1944 en mer detaljert og oppdatert ordre om utbyggingen av Lyngenlinjen (se Berge 2019:128-133). Rendulic inspiserte områdene ved Kilpisjärvi den 21. november og Kittdalen den 6. desember 1944 (Berge 2019:96,119, 134). Ut ifra dette virker det som om det ble gitt en byggestart den 22. september 1944 med fokus på Kilpisjärvi og Falsnes, samt i området rundt Golda. Arbeidet med veinettet tilknyttet *Kittdalstellung* skulle også iverksettes straks (Figur 4). Stillingen ved Kilpisjärvi skulle ferdigstilles innen desember 1944, mens man samtidig bygde opp veinett og klargjorde konstruksjonsvirke til *Kittdalstellung* (Berge 2019:52, 128-129). Den såkalte *Kilpisjärvistellung* skulle holdes gjennom vinteren 1944-45 for å sikre at *Kittdalstellung* kunne bli ferdigstilt innen sommeren 1945.

Arbeidskraft

Som følge av Finlands våpenhvile med Sovjetunionen i september 1944, ble *Einsatz Finland*, som var OTs avdeling i Finland, med mannskap på ca. 20 000 overført til *Einsatzgruppe Wiking*⁶, og fulgte med på tilbaketrekkingen til Norge. Selv om tilbaketrekkingen hadde startet i oktober, kom de fleste soldatene og fangene til Lyngenfjorden tidlig i desember 1944 (Blythe 1955:298, Ørnebakk 2014:33). Ifølge Hatlehol ble 12 828 av OTs mannskaper satt inn i konstruksjonen av Lyngenlinjen (Hatlehol 2018:247-248), et antall som virker noe høyt. Hatlehol skriver videre at fangearbeidskraften i OT i september 1944 utgjorde 54,3 % av den totale arbeidskraften. (Hatlehol 2018:247).

De som bygde Lyngenlinjen bestod i all hovedsak av sovjetisk krigsfanger. Fangene ble underlagt både Wehrmacht og OT. OTs 12 828 registrerte «mannskaper», ble angivelig supplert med ytterligere 5 000 av OTs ingeniørsoldater for byggingen av Lyngenlinjen (Hatlehol 2018:247-248), noe som overstiger antallet i en vanlig bataljon betraktelig. Antallet krigsfanger og hvem de var underlagt, er noe vanskelig å fastslå da opplysningene spriker. Orchard opererer med ca. 6 000 krigsfanger underlagt OT, i tillegg til 3 200 i konstruksjonsbataljoner og ca. 1 500 i forsyningsenheter, registrert 20. november 1944 – noe som tilsvarer 10 800 krigsfanger (Orchard 2014). Ifølge krigsforbryterkommisjonens rapport⁷ hadde *Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon* (heretter KAB) 204, *Bau-Pionier-Bataillon* (heretter BPB) 427 (K), 428 (K) og 429 (K) til sammen 5 097 krigsfanger i desember 1944 og januar 1945 (WO 1945:6, 20). Berge oppgir et samlet fangetall for Lyngen-Kilpisjärvi til 10

---

⁵ Armeeoberkommando (AOK) 20 er betegnelsen som ble brukt for den tyske overkommandoen i Norge etter at AOK Norge og 20. Gebirgs Armeeoberkommando ble slått sammen 18. desember 1944 (Korsnes & Dybvig 2018:8). Berge anvender forkortelsen AOK 20 om 20. Gebirgs Armeeoberkommando (Berge 2019:10). For å unngå forvirring, er dette redigert i teksten til 20. Geb AOK.

⁶ Einsatzgruppe Wiking ble opprettet i 1942 og hadde administrativt ansvar for OTs virksomhet i Danmark og Norge (Soleim 2009:127).

⁷ WO 331/24 Warcrimes Kvesmenes. Henvises i teksten som «WO 1945» med påfølgende sidetall.

660. Av disse hadde *BPB 427 (K)* (1200), *428 (K)* (1000) og *429 (K)* (1000) til sammen 3 200 krigsfanger. *KAB 182 (?)*, *204* og *208 (?)*⁸ er oppgitt å ha 6 000 krigsfanger. I tillegg var det 1 460 fanger innenfor ulike forsyningstjenester (Berge 2019:127). I ordren fra overkommandoen i *20. Gebirgs-Armee*, datert 5. november 1944, oppgis det at følgende avdelinger tok del i utbyggingen av Lyngenlinjen: *Bau-Pionier- Bataillon 412*, *Bau-Pionier-Bataillon z.b.V. 22*, *Gesteinsbohrkp./Festungs-Pionier-Stab 10*, *Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon 204* og *206*, *Bau-Pionier- Bataillon 428 (K)*, *429 (K)*, *405*, *62* og *10. und 14. Kp./KraftwagenTransport-Regiment 10 «Speer»*, samt frigjort arbeidskraft fra OT (Berge 2019:131-132).

6. Gebirgsdivision: Edelweiß in Gelb

Etter en suksessrik tilbaketrekning til Lyngnområdet, ble store deler av den *20. Gebirgsarmee*, ofte kalt Lapplandsarmeen, transportert videre sørover. Blant disse var også *SS-Schijäger-Bataillon «Norge»*, som av divisjonen ble benyttet til vakt- og sikringsoppgaver gjennom tilbaketrekningen (Brenden & Thomassen 2013:187). Forsvaret av Lyngenstillingen falt på *6. Gebirgsdivision* – kalt *Edelweiß in gelb*. Divisjonen ble opprettet i 1940 og var i aktiv tjeneste iblant annet Frankrike, Polen og Hellas, før de i september 1941 ble forflyttet til Norge og deltok i invasjonen av Sovjetunionen frem til tilbaketrekkingen. Divisjonen besto av *Gebirgsjäger-Regiment 141* og *143*, *Gebirgs-Artillerie-Regiment 118*, *Aufklärungs-Abteilung 112*, *Gebirgs-Pionier-Bataillon 91*, *Feldersatz-Bataillon 91*, *Panzerjäger-Abteilung 47*, *Gebirgs-Nachrichten-Abteilung 91* og *Gebirgs-Nachschubführer 91*⁹, samt *Gebirgs-Feld-Ersatz-Bataillon 118*. Registreringer gjort den 12. november 1944 oppgir et samlet tall for *6. Gebirgsdivision* på 14724 mann (Berge 2019:116).

Mye tyder på at *Gebirgsjäger-Regiment 143* ankom Lyngenfjorden i slutten av november. Den 30. november 1944 skriver kommandøren for *Gebirgsjäger-Regiment 143*:

«Der große marsch ist zu ende. Harte Tage des Kampfes und Lange Nächte des Marschs liegen hinter uns. Unser unbeugsamer Wille, stete Erziehung zur Härte und eine vorausschauende Planung und Organisation haben uns an unser Ziel geführt. Dieser Marsch über 850 km auf der Nördlichsten Heerstraße der Erde wird in die Geschichte eingehen. Mancher von uns hat vielleicht im Stillen die Hoffnung im Herzen getragen, nun mit dem Regiment zur unmittelbaren Verteidigung der Heimat eingesetzt zu werden. Der Befehl des Führers hält uns hier fest und so werden wir auch diesen Boden Verteidiger als wäre es der unsere Heimat. Weder der Bolschewik noch die Unbilden der Witterung sollen uns je in die Knie zwingen. Fögen (sic) die kommenden Tage auch wieder hart werden, im Vertrauen auf die eigene Kraft und in

---

⁸ Hverken 182 eller 208 krigsfangebataljon er nevnt i andre kilder.

⁹ Kilde: www.axishistory.com

Wissen um die ungeheure Gefahr in der unsere geliebte Heimat sieht, werden wir sie gemeinsam meistern. Es lebe unser stolzes Regiment! Es lebe der Führer!»¹⁰.

Dette samsvarer med informasjon tilknyttet fergetrafikken over Lyngenfjorden, samt med situasjonsregistreringer gjort av 20. *Geb AOK* den 1. desember 1944. *Gebirgsjäger-Regiment 143* og *Gebirgs-Artillerie-Regiment 118* ble i slutten av november fraktet fra et nytt landingssted som var anlagt ved Skibotn. Det ble til sammen fraktet 2650 mann, 1480 hester og 60 kjøretøy til Lyngseidet. Hele 6. *Gebirgsdivision* sto oppført med ankomst 29.11.44, Kvesmenes/Skibotn (Berge 2019:101, 117).

Ifølge Lund (Lund 2014:71) skjedde utbyggingen av Lyngelinjen i regi av OT, og de sovjetiske fangeleirene som ble anlagt høsten 1944, ble i stor grad brukt i forbindelse med dette. Gjennom krigsforbryterkommisjonens rapporter like etter kapitulasjonen fremkommer det at fangene ble brukt som arbeidskraft for å bygge vei og infrastruktur. I Norddalen arbeidet fangene med å bygge en taubane under tilsyn av *Pionier-Regiments-Stab 664*, som på dette tidspunktet var tilknyttet 6. *Gebirgsdivision* (Jenney 2014 [1945]:144-145). Det var i dette regimentet oberst Bollmann, som fikk anleggsveien ved Falsnes oppkalt etter seg, hadde sitt virke. Underlagt ingeniørregimentet var det flere konstruksjon- og ingeniørbataljoner (BPB). Det er disse bataljonene som særskilt nevnes av tidligere sovjetiske krigsfanger i tilknytning til krigsforbrytelsene i Mallnitz og Kitzbühel. Bataljonene som nevnes spesifikt er 204, 206, 427 (K), 428 (K) og 429 (K). Det er kun de tre siste som direkte var underlagt *Pionier-Regiments-Stab 664*, og ofte er de merket med en «K» i betydning av at de hadde krigsfanger i bataljonen. *KAB 204* var underlagt *Gebirgs-Pionier-Bataillon 91*, noe som antageligvis også gjaldt *KAB 206*. Ifølge tyske oversiktskart er *KAB 204* lokalisert ved Kvesmenes og Skibotn, mens *BPB 429 (K)* er lokalisert ved Kvesmenes, Fallsnes og Bollmannsveien.

Tidlig i etableringen av Lyngelinjen var det i stor grad bataljonsavdelinger tilknyttet konstruksjon- og ingeniøravdelinger som var i arbeid i området rundt Skibotn, Kvesmenes, Signaldalen og Kitdalen, da stillingene ved Kilpisjärvi hadde forsvarslinjens tyngdepunkt med blant annet *Gebirgsjäger-Regiment 141* og *143* samt *Gebirgs-Artillerie-Regiment 118*. Forsvarstillingene ved Kilpisjärvi skulle sikre at utbyggingen av stillingene på norsk side kunne ferdigstilles. I Signaldalen lå *BPB 425* og *BPB 428 (K)* sammen med bataljon 3, *Grenadier-Brigade 388*. Ved Falsnes lå *BPB 427 (K)* og *BPB 62*. I Kitdalen/Norddalen jobbet *BPB 428 (K)*, *KAB 204* og spesialavdelingen *Seilbahn-Betriebs-Kompanie 619* (Berge 2019:187-189).

Ifølge krigsforbryterkommisjonens rapport utgjorde organiseringen av fangesystemet blant annet *Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon (KAB)* og *Bau-Pionier-Bataillon (BPB)*. *KAB*

---

¹⁰ <https://media.digitalarkivet.no>. Document section V/L0069, LMDC 1520, side 123.

besto av tre kompanier med ca. 2000 krigsfanger og BPB besto av fire kompanier med 998 krigsfanger. KAB var direkte underlagt *Generalfullmächtigte für Bauwesen*, som i sin tur hadde overlatt OT å disponere fangene med ansvar for bolig, arbeid, bekledning, mat og transport. BPB var ment for større konstruksjonsarbeider og var underlagt *Armee-Pionier-Führer*. BPB kunne legges til ulike divisjoner, men OT var ansvarlig for bolig, arbeid, bekledning, mat og transport (WO 1945:34). Ifølge rapporten var *KAB 204* en arbeidsbataljon, mens *BPB 427 (K)*, *BPB 428 (K)* og *BPB 429 (K)* ble definert som pionerbataljoner (WO 1945:13). *KAB 206* må også ha vært en arbeidsbataljon, og sammen med *KAB 204* vært direkte underlagt OT.

Krigsfangene i de ulike Stalagene¹¹ var underlagt Wehrmacht. OT disponerte krigsfangene og hadde ansvaret for fangenes arbeidsinnsats, men det formelle ansvaret for fangene var underlagt Wehrmacht. OT organiserte krigsfanger i arbeidsbataljoner på opptil 3000 mann, som fungerte på samme måte som Stalag. Hver OT-leir var en del av Stalag og leirene ble benevnt som *Zweilager*. OT hadde det overordnede ansvaret for byggeprosjektene. Mange fanger tilknyttet OT ble ikke nødvendigvis plassert i egne leirer, men i leire i regi av Wehrmacht (Soleim 2009:103-104, 147). Fangesystemet var slik sett et produkt av tysk pertentlighet, og dermed også en anelse innviklet.

2.1 Lager Mallnitz og Lager Kitzbühel: fanger og krigsforbrytelser

Grunnet krigsforbrytelsene i Mallnitz og Kitzbühel foreligger det en del informasjon fra nettopp disse leirene gjennom krigsforbryterkommisjonens arbeid (se Figur 5-8). Her får man blant annet et lite innblikk i hvordan Mallnitz ble en fangeleir som mange kom til, men som få forlot. Ifølge Lund (Lund 2014:71) ble Mallnitz etablert i november eller desember 1944, og var på det tidspunktet en normal arbeidsleir. I et møte mellom Oberstleutnant Brunner, Major Brambrink og Oberst Lauer den 18. eller 20. april 1944, ble det bestemt at det skulle opprettes en segregeringsleir for fanger som var for svake og syke. Samtidig ble det etter direkte ordre fra General Alfred Jodl i april gjort kutt i matrasjonene til fanger som var ute av stand til å jobbe (Soleim 2009:61). Fra da av ble Mallnitz en leir for svake og syke fanger, og det medførte også at maten ble redusert for fangene. De lave matrasjonene ble opprettholdt mens 4. kompani, *BPB 428 (K)*, var der, og det fortsatte når 2. kompani, *KAB 204*, overtok den 3. mai (WO 1945:16). Angivelig ble *BPB 428 (K)* sendt bort fra Lyngnavsnittet med båt den 5. mai 1945 (Berge 2019:196).

---

¹¹ Stalag ble definert som hovedleir for fanger i et bestemt område eller distrikt. Tilknyttet hver Stalag var det underlagt flere Lager, som var underleirer/arbeidsleirer for fangene.

Figur 5: Lager Mallnitz våren 1945. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.

Det var nettopp 4. kompani fra *BPB 428 (K)* som styrte i Mallnitz mellom 6. mars til 3. mai 1945 (WO 1945:17), men ifølge Berge hadde kompaniet administrativt ansvar allerede ved opprettelsen i november/desember 1944 (Berge 2019:216). Ifølge vitneutsagn fra fanger ble dette kompaniet ledet av en Hauptmann (kaptein) Kluge sammen med underoffiserer Kurts og Steibus (WO 1945:113). Andre oppgir Kluge som leirkommandant, mens Oberfeldwebel Teubel var leirsjef. Fra 3. mai frem til leiren opphørte 11. mai, var Mallnitz styrt av 2. kompani, KAB 204, gjennom ni underoffiserer og 45 soldater. Sjef for 2. kompani var Hauptmann Oswald Wünsche, men når han så hvordan forholdene var i Mallnitz nektet han å ta styring av leiren, noe han rapporterte til sin overordnede, Major Zehmisch. Wünsche delegerte i stedet det daglige ansvaret for Mallnitz til en av sine underoffiserer, Paul Otto (WO 1945:18).

Krigsforbryterkommisjonen utførte en rekke intervjuer av tidligere fanger som hadde oppholdt seg i henholdsvis Mallnitz og Kitzbühel. Her fremkom det informasjon vedrørende mishandling og drap, men de ga også informasjon vedrørende hvilke kompanier og personell som oppholdt seg i disse leirene. En gjennomgang av disse viser flere interessante aspekter i forhold til erindring, tidspunkt og hendelser. En av fangene kan berette at han kom til Mallnitz sammen med 4. kompani, *BPB 428 (K)* og en større gruppe fanger den 6. mars 1945, og de var ifølge ham, de første som kom dit (WO 1945:72). De resterende intervjuede fangene oppgir at de i 1945 ankom Mallnitz henholdsvis 6. mars (1), 11. mars (1), 6. april (1), 13. april (1), 17. april (1), 18. april (1), 20. april (2), 24. april (1), 25. april (1), 29. april (3) og 30. april

(1). Fangen som ankom 30. april oppgir at det ikke kom flere fangegrupper til Mallnitz etter dette (WO 1945:77).

Flere fanger nevner også hvilke kompani som styrte leiren. Som anført over, er det tydelig at 4. kompani fra *BPB 428 (K)* ankom leiren 6. mars 1945 og var der til begynnelsen av mai (det oppgis ulike datoer, men alle ligger mellom 1. og 5. mai). Etter dette overtar 2. kompani, *KAB 204*. En av fangene mener at leiren ble mye verre etter 17. april (WO 1945:73), noe som kan ha sammenheng med omdefineringen av Mallnitz til segregeringsleir. Flere fanger vektlegger at omtrent samtlige fra 4. kompani, *BPB 428 (K)*, var svært ondsinnet, mishandlende og stygge, mens *KAB 204* til sammenligning ikke var like ille (WO 1945:78). Enkelte fanger hadde også oppholdt seg i Kitzbühel, hvor flere ankom tidlig i november 1944 og i januar 1945. Også fra denne leiren er det flere ubehagelige vitnebeskrivelser om forholdene (se artikkel B), og leiren skal ha blitt styrt av 2. og 3. kompani fra *KAB 204* (WO 1945:95).

Figur 6: Lager Kitzbühel 9. juni 1945. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.

Oversikt over antall fanger fra henholdsvis 1. desember 1944 og 1. april 1945 viser at *KAB 204* ble redusert fra 1929 fanger i desember til 1594 i april, hvorav 142 døde. *BPB 428 (K)* fra 987 til 658, hvorav 120 døde, *BPB 429 (K)* fra 993 til 933, hvor 36 døde. *BPB 427 (K)* står oppført med 1188 fanger i desember 1944, og har registrert totalt 34 døde fanger frem til mars 1945 (WO 1945:6, 29). Tallene er antageligvis noe misvisende, men man vet ut ifra krigsforbryterkommisjonens rapport hvilke grusomme forhold mange av fangene jobbet, levde og døde under. Underrasjonering og hardt fysisk arbeid ble satt inn i regnestykket hvor

forventet «varighet» på en krigsfange ble oppgitt til ca. 2 måneder. Iwan Korolew, som kom til Mallnitz 6. mars 1945, satte forholdene i leiren på spissen da han ble intervjuet av kommisjonen i juni 1945. Han hadde fått to gode måltider i leiren, fortalte han; det ene var den 28. april da han spiste én sko, det andre var den 3. mai da han spiste den andre (WO 1945:79).

Figur 7: Krigsforbryterkommisjonens arbeid med massegravene på Humpen i skillet mellom Midterdalen og Norddalen. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.

Vi har mindre informasjon om organiseringen av Kitzbühel. På bakgrunn av den tilgjengelige informasjonen kan man anta at har leiren har blitt styrt av 2. og 3. kompani fra *KAB 204* frem til mai 1945. Men kildene spriker noe og det virker tidvis å ha vært ulikt personell i de ulike leirene (Lund 2014:71). Dette fremkommer også i flere av vitneavhørene fra Kitzbühel hvor det nevnes personell fra 2. og 3. kompani, *KAB 204* og *BPB 428 (K)*, hvor samtlige var anklaget for grove krigsforbrytelser. Billedmaterialet tatt i tilknytning til krigsforbryterkommisjonens arbeid vitner også om de forferdelige forholdene i Kitzbühel, og levner ingen tvil om at leiren ikke kan ha vært et godt sted å være i løpet av de kalde vintermånedene den var i bruk. Bildene ble tatt av Bjørn Winsnes, som senere skulle bli en av Norges mest anerkjente reklamefotografer. Den første gangen kommisjonen ankommer Kitzbühel er i juni 1945, og som bildene viser ligger snøen fortsatt i leiren. Flere av finerteltene har kollapset under snømengdene etter at leiren ble forlatt i løpet av våren 1945. I leiren fant kommisjonen flere lik som var forsøkt gjemt i landskapet av de østerrikske

soldatene. Ifølge rapporten ble det avdekket åtte døde krigsfanger i Kitzbühel, men det er knyttet noe usikkerhet til antallet omkomne. I billedmaterialet til Winsnes vises det seks lik med påfølgende nummer.

Spittal, den andre av de to fangeleirene som mine arkeologiske undersøkelser har vært konsentrert til, har vi lite historisk informasjon fra. Selv om den er den største leiren i Norddalen, er den også den vi vet minst om. Den forekommer i liten grad i de skriftlige kildene som eksisterer, og nevnes aldri i krigsforbrytterrapporten hverken av tysk befal eller intervjuede fanger. Den eneste rapporten som nevner Spittal, er innrapportering av antall krigsfanger, noe som ble gjort hver måned. En rapport fra 1. april 1945 nevner at det var 232 fanger i Spittal (Hesjedal & Andreassen 2015:11). En årsak til at Spittal ikke nevnes i krigsforbrytterrapporten, er først og fremst at det ikke ble rapportert om krigsforbrytelser, men også at leiren ikke var underlagt Wehrmacht, men OT, *KAB 204* (Hesjedal & Andreassen 2015:122). Flere innen OT distanserte seg noe fra de sterkeste ideologiene til det tredje riket. Blant annet ser vi dette i et skriv i regi av ingeniør Feuchtbringer i 1944, der det for å opprettholde produksjon og effektivitet blant de mange fangene i OT oppfordres til å distansere seg fra «Untermensch»-begrepet og forsvare en rettferdig behandling av dem (Steffenak 2008:85).

Figur 8: Krigsforbrytterkommisjonen i Lager Kitzbühel, juli 1945. Foto: Bjørn Winsnes/Narviksenteret.

Distanseringen fra «Untermensch»-begrepet synes i liten grad å ha vært tatt til følge i leirene i Norddalen, heller tvert imot, der det like etter kapitulasjonen ble funnet til sammen 159 lik av

sovjetiske krigsfanger. De aller fleste fra Mallnitz. Gjennom krigsforbryterkommisjonens rapport ble det dokumentert flere eksempler på behandlingen som de østerrikske soldatene ga fangene, blant annet Iwan Ducpanin som hadde oppholdt seg i Mallnitz: «*On one occasion this witness mentioned to an Unteroffizier that a prisoner was not able to continue working. Kurtz, the Unteroffizier, reported this to Capt Kluge and after some conversation between these two, the witness heard Kluge say "Kaputt – Schiessen". The prisoner who was the tailor in the camp was then shot*» (WO 1945:68). En annen fange kunne berette følgende fra Mallnitz, få dager før frigjøringen: «*On May 2nd Schmidt, a Gefreiter and Schaefer were making an investigation to see who had cut the flesh of a man's leg. They found the mess tins containing the flesh and asked who owned them. No one admitted ownership and the Germans threatened to kill all of the PW. Then the fellow who cut the flesh off the leg stepped out and admitted he did it. The other two who had the flesh in their tin also stepped forward and they were taken away and shot by the Gefr. who had been helping on the investigation*» (WO 1945:77). En annen fange var også vitne til den samme eller lignende hendelse: «*This witness saw two P.O.W.s shot in the stomach with an automatic gun. They were shot because they had gotten so hungry that they were eating human flesh and got caught by the Germans. The victims were buried in No. 1 grave*» (WO 1945:65).

En annen fange ga et særdeles ubehagelig innblikk i de umenneskelige forholdene i Mallnitz: «*In the latter portion of April this witness saw a man by the name of Iwan Tabuntschak shot in the camp. The order to shoot him was given by a German known as Sok-Sok, who, this witness thinks, may be Unteroff. Mabits. The man, who was very weak, was first taken out of the barracks and beaten. He was then sent to the big grave where Sok-Sok gave the order to shoot him. A rifle was used and he was shot in the head. The brain came out of his head and one PW found it later. He then cooked it and ate it. That man is supposed to be in Overgard Hospital*» (WO 1945:73). Seks dager senere kapitulerte de tyske styrkene, og overlevende fanger ble fraktet ned i perioden 10-14. mai til Kvesmenes og lasarettet på Øvergård for behandling (WO 1945:108). Krigen var offisielt over, men hadde satt sine spor.

Repatrieringen av sovjetiske fanger startet i juni 1945 og mange ventet et heller ublidt møte med moderlandet og med Stalins kommunisme. Som sovjetisk soldat skulle man aldri la seg bli tatt til fange, men heller kjempe til siste slutt. Var man krigsfange hadde man med andre ord ikke kjempet tilstrekkelig for moderlandet, og ble nærmest ansett som landsforræder. De overlevende fangene fra leirene i Norddalen ble sendt på Hospitalskipet *Stella Polaris*. Mannskapet om bord kunne berette om en kald mottagelse i Murmansk, der fangene ble transportert bort i åpne lastebiler som kveg. En sovjetisk lege om bord på *Stella Polaris* fikk spørsmål om hva han trodde kom til å skje med fangene, var svaret: «*We don't know. Siberia I suppose*». Ifølge mannskapet om bord på Hospitalskipet *Aba*, som gikk fra Trondheim til Murmansk i juli 1945, ble flere fanger henrettet like etter ankomst til Murmansk. Repatrieringen var lenge et tabubelagt tema (Soleim 2009:314-316), og selv om dette i noen

grad har endret seg virker det fremdeles å være et ubehagelig tema i dagens Russland, der fokuset fremfor alt er på den heroiske soldat.

3 Arkeologi, samtidsarkeologi, krigsarkeologi

Andre verdenskrig er en av de mest omtalte og dokumenterte hendelsene i vår historie, og antallet publikasjoner om krigen, er svært stort. Litteraturen er mangfoldig og består av alt fra oversiktsverk, forskningsarbeid og populærvitenskapelige bøker, til biografier, nyutgivelser av rapporter, personlige erindringer og dagbøker. Den tar for seg krigsforløp, aksjoner og motstandskamp, men også skjebnen til sivile, krigsfanger og krigsforbrytere. Andre verdenskrig har vært studert gjennom hele etterkrigstiden, og det tematiske fokuset innenfor både academia, skoleverket og populærvitenskapelige publikasjoner har stadig endret seg - fra patriotisme, statlig egenetablering og konsensushistorie til humanisering og nedbygging av patriotisk historiekultur (Dahle 2018, Nikolaisen 2012). Humaniseringen av krigen innenfor publikasjoner og forskning har skapt en økt interesse for andre tematiske områder og mennesker, nye steder og hverdagslige hendelser, og i dette paradigmeskiftet har også arkeologien etablert seg som en aktør i krigshistorien. En årsak til dette er at mye av den informasjonen som fremkommer i historiske kilder og som er blitt vektlagt i historiske beretninger, gjerne er svært generell, overordnet eller politisk farget. De omfavner ofte en spesifikk del av historien som sette inn en konvensjonell og kausal lineær historisk forståelse. Mindre verdsatt er ofte de beretninger og erindringer som kanskje ikke omhandler det heroiske, tragiske, negative, positive eller dramatiske, men som handler om de trivielle eller hverdagslige hendelsene og gjøremål i kontekster som kanskje faller utenfor de historiske narrativer og den mening som følger av historisk linearitet og kausalitet (Seitsonen 2018:18).

Langt den største delen av den menneskelige fortiden er uten tekst og historiske kilder. Selv fra perioder med skriftspråk, er det et lite og ofte selektivt utvalg av tekster som er bevart. Og selv når denne informasjonen blir omfattende, er det forhold som ikke oppfattes som viktige nok til å bli omtalt. Det er blant annet disse hverdagslige og trivielle, men kanskje også mindre tiltalende og mindre heroiske sidene ved krigen som arkeologien kan fange opp. Arkeologisk materiale representerer i stor grad uredigerte spor etter fortidig menneskelig aktivitet, og ofte består det meste av gjenstander og ting som i datiden ble oppfattet som for hverdagslige eller alminnelige til å bli verdsatt eller til å få spesiell oppmerksomhet. Og det er nettopp disse gjenstandene som kan hjelpe til med å belyse aspekter ved hverdagens rytmer, det som ikke omtales eller fanger vår umiddelbare oppmerksomhet. Således kan mye av det som vi anser som helt ordinært for oss i dag bli nettopp fremtidens materielle erindring om våre levde liv. Ta eksempelvis skrapere fra steinalderen, antageligvis et helt ordinært og selvfølgelig redskap for fortidige mennesker. I dag kan disse gjenstandene gi oss unike innblikk i fortiden gjennom å studere deres fordeling, råstoff, form, slitespor og organiske rester. I likhet med andre alminnelige ting minner de om levd hverdag, og uavhengig om denne hverdagen var for 8000 eller 80 år siden, er våre ting viktige kilder til kunnskap om denne hverdagen. Tilstedeværelsen av en skrapere på en mesolittisk boplass eller en rusten hermetikkboks fra en fangeleir har således en verdi og en tilstedeværelse som ikke skal ignoreres.

Arkeologiens disiplinære fokus og potensiale ligger nettopp i de materielle sporene som fortidens mennesker har etterlatt seg. Likevel, som påpekt i artikkel C, er både arkeologiens og tingenes relevans tradisjonelt knyttet til fravær av andre kildekategorier. En arkeologisk undersøkelse av en steinalderboplass trenger ingen disiplinær begrunnelse; fraværet av skriftlige kilder og tidsvitner gjør en arkeologisk tilnærming selvsagt. Når vi kommer over i nyere og moderne tid er imidlertid ikke en arkeologisk tilnærming tilsvarende gitt. Tilstedeværelse av mengder og mangfold av andre kilder gjør at den lett sees som overflødig. Hva kan arkeologi bidra med som ikke allerede er dekket i skrevne kilder, erindringer og muntlig overlevering? Antagelsen om at tingenes kildeverdi primært ligger i tider der skriftlige kilder er sparsomme, kommer også klart til uttrykk i kulturminnevernet. Sett med den norske kulturminneforvaltningens blick må ting, lokaliteter og strukturer være eldre enn 1537 for at de juridisk skal kunne bli definert som automatisk fredet kulturminne¹². Begrunnelsen for automatisk vern ligger nettopp i en fortid uten eller med svært få skriftlige kilder og derav får den materielle kulturen fra denne perioden en primær kildeverdi. I vår nære fortid, derimot, med langt større omfang av skriftlig informasjon, degraderes tingenes kildeverdi tilsvarende. I tillegg er de for unge og tallrike til å på annet grunnlag å bli regnet som verneverdig.

Før jeg ser nærmere på fremveksten av krigs- og samtidsarkeologi, kan det være på sin plass å gjøre noen betraktninger rundt fortid og kronologi, og på mange vis er begrepet *samtidsarkeologi* klargjørende. For hva er vel ikke nåtiden – og enhver nåtid - enn en blanding av ulike fortider, en *samtidig* virkelighet. Det kan også hevdes at denne blandingen øker. I motsetning til påstanden om at fortiden er truet, kan man med like stor rett påstå at vi lever med stadig mer fortid og flere fortider. Disse fortidene utgjøres av geologiske og forhistoriske levninger, som Stetinden, stavkirker, og gravhauger, men også fangeleirer, plastnissen Gollis¹³, forlatte hus, søppelfyllinger, og et nærmest uendelig aspekt av små og store gjenstander. Alle disse tingene utgjør en akkumulering av fortid, og vi er selv situert midt i denne produksjonen av vårt eget arkeologisk materiale (Olivier 2001:180, Olsen 2010:161). Bare andre verdenskrig har gitt oss en enorm økning av fortid som samtidig og tilhørende virkelighet. Til dette hører også et annet perspektiv: De mennesker som levde for 80 eller 8000 år siden er borte, men de fortsetter å påvirke oss som materielt distribuerte deltagere i kraft av de gjenstander og strukturer som har overlevd etter dem. Fortiden finnes her, og det er i kraft av denne tilstedeværelsen at arkeologi er mulig. Landskap i Nord-Norge synliggjør denne tilstedeværelsen og blandingen på en eksemplarisk måte. På de samme steder finner man tufter fra steinalder og mellomalder, hellegrøper fra jernalder, kirkegårder fra 1600-tallet, nedlagte fiskebruk og sildeoljefabrikker 1900-tallet, osv. De viser hvordan ting og fysiske strukturer gjennom sin varighet og treghet opponerer mot historiens tempo; de

---

¹² Unntaket er erklærte stående byggverk fra perioden 1537-1650, samiske kulturminner eldre enn 1917, samt skipsfunn eldre enn 100 år.

¹³ <https://tv.nrk.no/>

tilbyr en «flat» og akkumulerende arkeologisk forståelse av fortiden, som motsetter seg en lineær og episodisk forståelse av den som tilbaketrukket (Olsen & Witmore 2014:167-168).

I den forbindelse kan man også hevde at det rent arkeologisk sett ikke er noen prinsipiell forskjell mellom den fjerne og den nære fortiden. På samme vis er det heller ingen praktisk forskjell å grave i en steinaldertuft eller å grave i en tuft fra andre verdenskrig; dokumentasjonsmetodene er de samme, funn behandles på samme måte og etterarbeidet følger de samme rutinene uavhengig av om de er fra en svunnen tid eller en nær fortid. Derfor er en arkeologisk tilnærming til krigsminner relevant på lik linje med for eksempel kulturminner fra vikingtid eller mellomalder, og de gir på samme vis innsikt i forhold som ikke behandles i historiske tekster.

3.1 Samtidsarkeologiens fremvekst

Samtidsarkeologi etablerte seg som begrep og forskningsretning tidlig på 2000-tallet, og ofte er det to arbeider som nevnes som avgjørende her. Både Paul Graves-Browns *Matter, Materiality and Modern Culture* (Graves-Brown 2000) og Victor Buchli og Gavin Lucas' *Archaeologies of the Contemporary Past* (Buchli & Lucas 2001b) blir av mange betraktet som definerende for samtidsarkeologien slik vi i dag kjenner feltet. Arkeologiske samtidsstudier startet likevel ikke med disse publikasjonene, og allerede på 1970-tallet ble studier av moderne materiell kultur viktig i arkeologiske arbeider (Rathje 1979). Det finnes også langt tidligere eksempler på dette, eksempelvis gjennom Oscar Montelius' analogibruk for typologi (Burström 2007:25), Pitt-Rivers studier av kontemporære våpen, eller forskning på endringer i kvinners skjørtelengder tidlig på 1900-tallet (Buchli 2007).

Det er likevel gjennom prosessuell og postprosessuell arkeologi man har etablert de grunnleggende tematiske og teoretiske aspektene som har påvirket samtidsarkeologien, og til dels også gjennom antropologiske materielle kulturstudier fra 1980-tallet av (Harrison & Schofield 2010:22, Rathje 1979, Rathje 2001). Innenfor den prosessuelle arkeologien ble sammenkoblingen mellom fortidige materielle spor og menneskelig atferd svært viktig, og dette inspirerte flere etnoarkeologiske arbeider og arkeologiske prosjekter som beveget seg inn i samtidsaktuelle problemstillinger (Harrison & Schofield 2010:22-23). Frem til William Rathjes *The Garbage Project* (Rathje 1979) er det likevel riktig å si at man fokuserte på samtiden og moderne materiell kultur først og fremst som metodiske inntak for å øke forståelsen av *fortiden*. Den metodiske relevansen for vår *egen samtid* endret seg imidlertid gjennom Rathjes søppelprosjekt, der vårt eget søppel ble kildematerialet for å studere *moderne* forbruksvaner; med andre ord, en arkeologi om oss. Rathje viste at arkeologien med dette kunne tilføre moderne forbruksstudier ny innsikt. De materielle levningene hadde ikke de subjektive feilkildene som lå i de tradisjonelle forbrukerundersøkelsene, som ofte baserte seg på intervjuer og utspøringer. Ved å sammenligne informasjonen fra de personlige forbruksrapporteringene og det arkeologiske materialet, kunne Rathje påvise store avvik, ikke minst når det gjaldt konsum av alkohol og usunne matvarer (Rathje 2001). Den viktige erkjennelsen for både samtidsarkeologisk fortid og materielle kulturstudier var nettopp

synliggjøringen av forskjellen mellom rapportert liv og levd liv. Arkeologien var heller ikke lengre definert etter spesifikke fortidige tidsepoker, og dermed ble også det arkeologiske materialets alder nærmest irrelevant (Buchli & Lucas 2001a:3). Samtidig anvendte Rathje tradisjonelle arkeologiske metoder som utgraving, funninnsamling og etterarbeid.

I løpet av 1980- og 1990-tallet vokste den post-prosessuelle tilnærmingen til det arkeologiske materialet frem. Som navnet tilsier var dette en reaksjon på den prosessuelle arkeologien, som man mente var for funksjonalistisk, positivistisk og systemorientert. Ifølge den post-prosessuelle arkeologien førte en prosessuell tilnærming til at man fjernet seg fra en kontekstuell og sosial forståelse av fortidens samfunn. Nå ble vekten i langt større grad lagt på å studere makt og ideologi, og gjenstanders sosiale rolle (Harrison & Schofield 2010:27, Hodder 1986, Olsen 1997, Shanks & Tilley 1987). Dette medførte en fornyet interesse for moderne materiell kultur og inspirerte også nye samtidsarkeologiske studier, ikke minst av postprosessuelle arkeologer i England som hadde ledet an i dette skiftet mot en mer fortolkende arkeologi. Samtidsarkeologi ble imidlertid aldri noe hovedfokus for post-prosessuelle arkeologer på 1980- og 1990-tallet, men mer et «pedagogisk tillegg» uten den sterke empiriske forankringen som Rathjes prosjekt innebar. Hensikten var først og fremst å bruke moderne eksempler til å utvikle og illustrere teorier om materiell kultur, spesielt dens rolle i sosial og ideologisk kommunikasjon (eksempelvis Hodder 1987). Dette omfattet blant annet studier av hvordan punkens musikk, klesstil og materielle kultur for øvrig kunne forstås som en reversering og antitese til hippie-generasjonens musikk og kulturelle ideologi (Hodder 1982), eller hvordan ulikheter i design av svenske og britiske ølbokser reflekterte forskjellige ideologiske holdninger til alkohol i de to landene (Shanks & Tilley 1987).

Denne litt avmålte holdningen til samtidsarkeologien skulle endre seg ved årtusenskiftet, med de to nevnte bøkene *Matter, materiality and modern culture* (Graves-Brown 2000) og *Archaeologies of the contemporary past* (Buchli & Lucas 2001b). Det er først her vi ser hvordan postprosessuelle teorier og perspektiv for alvor blir integrert og langt på vei blir definerende for den nye samtidsarkeologien. Begge utgivelsene er antologier med nevnte forfattere som redaktører. Førstnevnte bok består av åtte ulike bidrag fra forfattere med ulike akademiske bakgrunner, og har blant annet et kapittel av Bruno Latour – den materielle vendingens fremste frontfigur (Latour 2000). Graves-Brown skriver innledningsvis at formålet med boken er å «make the familiar unfamiliar» gjennom å utforske moderne kultur gjennom dens materielle - og arkeologiske - aspekt. I bokens tverrvitenskapelige innhold er fokuset på hvordan mennesker og ting påvirker hverandre, men også å få oppmerksomhet på de gjenstander som vi omgir oss med til daglig, hvilken rolle de faktisk spiller i våre liv, og hvordan de kan øke vår forståelse av oss selv. Bokens fokus på hverdagslige moderne gjenstander og deres ulike kvaliteter har også påvirket og inspirert senere utgivelser, og introduserte og inkorporerte blant annet Latours aktør-nettverksteori i en ny kontekst (Graves-Brown 2000, Harrison & Schofield 2010:33). Selv om det kan diskuteres hvorvidt man klarte å oppfylle mantraet om å bruke arkeologien til å gjøre det kjente ukjent, dvs. å

unndra det fra samtidens kulturelle blikk, var det uansett et hovedfokus å se på vår materielle samtid fra et arkeologisk synspunkt, revurdere og kritisk granske våre kontemporære og materielle «selvfølgeligheter».

Archaeologies of the contemporary past (Buchli & Lucas 2001b) var nærmest en naturlig forlengelse av *Matter, materiality and modern culture*, og skulle i enda sterkere grad konkretiserte den arkeologiske vektleggingen. Målene med boken var å skille samtidsarkeologien fra dens funksjon som etnoarkeologi, og fokusere på arkeologien og de levningene vi selv produserer (Buchli & Lucas 2001a:4-5). I likhet med det som betones av Graves-Brown ønsker Buchli og Lucas å gi et nytt og «forstyrrende» perspektiv på vår egen kultur, at «det å anvende våre metoder på oss selv skaper en underlig, reversert situasjon – der det kjente fremmedgjøres» (Buchli & Lucas 2001b:9). Hensikten med denne forstyrrelsen var, som de sier, å få oss til å tenke nytt om vår egen samtid og det vi tar for gitt som «normalt», og også å bruke arkeologien til å avdekke forhold som ellers ikke ville bli sett. Dette illustreres i Buchli og Lucas' arkeologiske undersøkelse av en britisk sosialbolig (Buchli & Lucas 2001c). Personen som bodde der hadde flyttet ut og forsvunnet uten å ha blitt meldt savnet eller at det eksisterte noen offentlige data om hva som hadde skjedd. Gjennom å analysere tingene som var etterlatt i leiligheten kunne Buchli og Lucas likevel vise at det hadde bodd flere mennesker der, også barn. Uten denne konkrete undersøkelsen av de arkeologiske sporene ville man ikke visst om disse beboerne(s) kortvarige opphold her, noe som ifølge forfatterne viser arkeologiens mulighet til ikke bare å synliggjøre marginaliserte individer, men også til å sette søkelys på den diskriminering og fremmedgjøring som skjer av mennesker i utkanten av det moderne samfunnet.

Antologiene til både Graves-Brown (2000) og Buchli og Lucas (2001b) bidro til å rette fokus mot samtidsarkeologien som eget fagfelt. Men de var i stor grad teoretisk orientert, og forsøkte å meisle ut den «nye» teoretiske retningen man vil at samtidsarkeologien skal ta. Bortsett fra Buchli og Lucas' nevnte undersøkende artikkel av en britisk sosialbolig (2001c), er det ingen av artiklene som tar for seg konkrete, praktiske og metodiske tilnærminger til det arkeologiske materialet. Dette er imidlertid aspekter som har blitt konkretisert i senere arbeider, blant annet Burströms *Samtidsarkeologi* (Burström 2007), Harrison og Schofields *After Modernity. Archaeological Approaches to the Contemporary Past* (Harrison & Schofield 2010), Andreassen, Bjerck og Olsen's *Persistent Memories* (Andreassen et al. 2012) og González-Ruibals *An Archaeology of the Contemporary Era* (González-Ruibal 2019). Publikasjonene er rene monografier med selvstendige studier, med en konkret tilnærming til arkeologisk feltarbeid, gjenstandsmateriale, landskap, lokaliteter og virtuelle univers. Som jeg skal komme tilbake til utgjør krigsarkeologien, ikke minst i Norden, en viktig del av denne sterkere empiriske orienteringen.

I de nevnte arbeidene konkretiseres disse aspektene gjennom arkeologiske undersøkelser av blant annet stumfilmkulturen, Cuba-krisen, den spanske borgerkrigen, et nedlagt gruvesamfunn, kaldkrigsanlegg og en bilkirkegård. Sistnevnte kontekst omhandler en

bilkirkegård som først skulle fjernes fordi den utgjorde en fare for miljøet, men siden ble forsøkt vernet. Den foreslåtte verningen skulle låse den naturlige forfallsprosessen – selve prosessen som ga stedet dets identitet og popularitet – gjennom det ofte forfektede «evighetsperspektivet». Forfall og nedbryting skulle bekjempes hvis «bilskrotet» skulle tilpasses kulturminneforvaltningens «evighetsperspektiv» (Burström 2007:73, Burström 2015:38-41). Gjennom disse case-studiene fremmes samtidsarkeologiens styrke gjennom ting og gjenstander, der de fremstår som kunnskapsobjekter som er med på å forstå og binde sammen de små hverdagslige historiene og gi dem et personlig ansikt (Burström 2007:87).

Samtidsarkeologi fra nord

Foruten krigsarkeologien som har hatt et sterkt nedslagsfelt i miljøet knyttet til Marek Jasinski ved NTNU (se nedenfor), har det i Norge vokst fram et viktig samtidsarkeologisk miljø ved UiT - Norges arktiske universitet. I kjølvannet av suksessen med undersøkelsen av det nedlagte sovjet-russiske gruvesamfunnet Pyramiden på Svalbard (Andreassen et al. 2012), og et langvarig ting-teoretisk fokus (Olsen 2010), tilkom det samtidsarkeologiske prosjektet *Ruin memories: Materialities, aesthetics and the archaeology of the recent past* i 2009. Dette var et internasjonalt forskningsprosjekt som blant annet resulterte i en omfattende antologi med samme tittel (Olsen & Pétursdóttir 2014).

Ruin Memories tok utgangspunkt i modernitetens ruinproduksjon der stadig flere ting, gårsdagens nyvinninger, blir gjort overflødige og utdaterte, og der resultatet er voksende ruinlandskap av forfalne fabrikker, forlatte industristeder, gjengrodde militæranlegg og utrangerte ting. Prosjektet fokuserte på slike ruinlandskap i ulike deler av Europa (Norge, Russland, Island, og Spania) og på de kulturelle og estetiske preferansene som styrer vår oppfatning av disse levningene, som ofte ender opp med å bli kategorisert som skjemmende og forurensende søppel, og der renovasjon og utsletting framstår som korrekt problemløsning. En av målsettingene var derfor å undersøke om forskjelligheten i oppfatningen av moderne ruiner (kontra gamle eller «antikke»), og hvorvidt de reflekterer normer for kulturell verdsetting og tilhørende estetiske preferanser (Pétursdóttir 2013, Pétursdóttir 2014, Pétursdóttir & Olsen 2014). Heller ikke som minner om de prosesser og samfunn som både skapte og ruinerte dem har moderne ruiner blitt tillagt særlig verdi, og de er derfor også utelatt fra den akademiske diskursen og den overordnede historieskrivingen (se Bangstad 2014, LeCain 2014). Alternativt ble de oppfattet som "dårlige minner", som utløser uønskete erindringer om traumatiske forhold i den nære fortid og som følgelig heller ikke gir grunn til omsorg og bevaring. En annen viktig målsetting i dette prosjektet var derfor å undersøke disse ruinenes verdi som kilde til erindring og til historisk og kulturell kunnskap (se Bjerck 2014, Burström 2014, Pétursdóttir 2014).

Publikasjonene som kom fra prosjektet, ikke minst den avsluttende antologien, fokuserte på en rekke temaer, herunder ting-teori, etikk og kulturminner, materielle minner, kunst og affeksjon (Andreassen 2014, DeSilvey 2014, Introna 2014, Olsen & Witmore 2014). Et viktig

fokus allerede her var påpekningen av nødvendigheten av en «materialisering» av den tinglige vendingen, gjennom et økt fokus på det arkeologiske materialet (Pétursdóttir 2013). Det ble vektlagt hvordan nettopp arkeologi, som et «gjenstandsfiksert» fag, har en unik tilnærming til gjenstander. Gjennom feltarbeid har arkeologien unike metoder og kompetanse til å engasjere seg med de ødelagte, forlatte og fragmenterte lokalitetene og gjenstandene gjennom dokumentasjon og analyse (Pétursdóttir & Olsen 2014:19-20), og nettopp feltbaserte analyser sto sentralt i dette prosjektet (se Bjerck 2014, González-Ruibal 2014, Grabowski et al. 2014).

Et eksempel på dette er Pétursdóttirs doktorgradsavhandling *Concrete Matters. Towards an Archaeology of Things* (Pétursdóttir 2013) som inngikk i Ruin memories-prosjektet.

Utgangspunktet var forlatte sild(olje)fabrikker i henholdsvis Eyri og Djúpavík, Island. I avhandlingen benyttes det en pragmatisk tilnærming til ting fremfor å ta utgangspunkt i bestemte teoretiske retninger (Pétursdóttir 2013:64). Den metodiske tilnærmingen har i utgangspunktet en fenomenologisk vinkling til materialet, og innenfor denne rammen er det utover utgraving, fotodokumentasjon og beskrivelser også vektlagt den fenomenologiske betydningen av tilstedeværelse - *being (t)here*. Undersøkelsene av fabrikkene var ikke bare myntet på å avdekke nye funn eller ukjente elementer, som kunne bidra til nye historier. Det var ifølge Pétursdóttir like mye en «forsinket» tilbakevending til de banale arkeologiske praksiser og erfaringer, de som oftest finner sted, men sjeldent blir omtalt: alle de sanselige erfaringene som oppstår i «øyeblikksmøtene» med tingene, kort sagt, det som skjer forut for rasjonalisering, forklaring og forståelse (Pétursdóttir 2013:86).

Prosjektet Ruin Memories framsto som en oppfordring til å møte og oppleve ting i deres egen dynamiske eksistens, og påpeker den store forskjellen mellom å «skrive» gjenstander og lokaliteter versus å oppleve dem og deres særegne tinglighet (Pétursdóttir 2014, Pétursdóttir & Olsen 2014:24). Det dannet grunnlag for en omfattende samtidsarkeologisk satsing ved UiT, og prosjektets tematiske grunnlag er inkludert og videreutviklet i de pågående prosjektene *Object Matters* og *Unruly Heritage*. Disse prosjektene fortsetter vektlegging av det konkrete arkeologiske materialet og utvider det ting-orienterte perspektivet (Farstadvoll 2019: se artikkel B og C), samtidig som det fokuseres på nødvendigheten av å erkjenne også uønskete og ubehagelige levninger som kulturarv (se artikkel A og D) – som avfall, forurensing, moderne ruiner og havsøppel (DeSilvey 2017, LeCain 2017, Olsen & Pétursdóttir 2016, Olsen & Vinogradova 2019, Pétursdóttir & Olsen 2017, Pétursdóttir 2019).

Noen samtidsarkeologiske refleksjoner

Harrison og Schofield hevder at den samtidige fortiden er den perioden vi lever i, har levd i og som farger og påvirker vårt hverdagsliv og gjøren. Samtidig skaper en stadig raskere utvikling også en følelse av at den nære fortiden i stadig hurtigere grad oppleves som distansert fra den individuelle og kollektive erindring (Harrison & Schofield 2010:7). I denne prosessen argumenterer Harrison og Schofield for at samtiden blir «hjemløst» av en fortid hvor arkeologi og kulturminneforvaltning inngår i en slags terapeutisk gjennervering- og

erindringsprosess. I kraft av dette kan ikke samtidsarkeologien bli tolket som kronologisk, men som en kritisk tilnærming til fortidige elementer i vår samtid. Dette vil også kunne fremme erindringer som tidligere har vært glemt eller aktivt fortiet (Harrison & Schofield 2010:8-9, 285). Dette er særlig aspekter som går igjen ved konflikt og krig, der arkeologien er med på å nyansere de dominerende og ofte kanoniserte nasjonalberetningene rundt krigen (se Jasinski 2013, Schneider 2013), men også som en kritisk og nærmest terapeutisk stemme for det mørke og det gjemte (González-Ruibal 2008). Gjennom vektleggingen av de mer beskjedne og dagligdagse hendelsene, som gjennom et arkeologisk materiale kan knyttes til erindring, gis samtidsarkeologien en politisk og utvidet materiell dimensjon, herunder status som et konkret vitne (González-Ruibal 2014:370). Denne statusen kan også gis et større omfang gjennom aktivt engasjement med fortiden og en forskningspraksis som gjøres levende og dynamisk (Harrison & Schofield 2010:12-13).

Samtidig er det flere og mer allmenne dimensjoner ved dette. Våre liv består i all hovedsak av trivielle hendelser. De kan virke kjedelige eller uinteressante, men det er nettopp «livets banaliteter» som forteller hvem vi er, og hvis man utelater disse grunnleggende aspektene, eller begynner å politisk sortere dem, vil man risikere å ende opp med en langt snevrere erindring (se artikkel B). Burström argumenterer da også for at samtidsarkeologiens styrke nettopp ligger i det hverdagslige, de ueksepsjonelle hendelsene, og at den dermed bidrar til å gi dem en konkret menneskelig dimensjon. Materielle spor og gjenstander fra våre nære fortider er med på å generere emosjonelle og refleksive sider som igjen kan generere nye og annerledes erindringer (Burström 2007:15-16), noe jeg skriver om i artikkel B.

Det utvalg av publikasjoner og prosjekt som er nevnt i denne delen kombinerer og utfyller flere viktige aspekter ved samtidsarkeologien gjennom både teoretiske og metodiske betraktninger, og gjennom sine tilnærminger til det arkeologiske materialet. Flere som Lucas og Buchli (2001), Harrison og Schofield (2010) og Gonzales-Ruibal (2018) konkluderer med at samtidsarkeologi må ses på som en politisk aktivitet og som en kritisk intervensjon i vår samtid, der vi setter et granskende lys på oss selv. Nettopp gjennom denne prosessen mener de at samtidsarkeologien også fungerer som sosial kommentar som både kan peke på, men også komme med løsningsforslag på samfunnsmessige utfordringer (Harrison & Schofield 2010:287). I hvilken grad samtidsarkeologien kan og bør fylle en slik rolle, kan sikkert diskuteres. Den har utvilsomt sosial relevans, men å vektlegge denne i for sterk grad - og dens samfunnspolitiske nytte – kan lett fjerne oppmerksomheten bort fra nettopp hverdagens trivialiteter som de ellers hevder å vise slik omsorg for.

3.2 Arkeologi og krig

Det er en kjensgjerning at krigen i all hovedsak har vært å anse som et fagfelt preget av historikere, og allerede få år etter krigen begynte man å publisere en rekke utgivelser rundt de historiske hendelsene som krigen var – og er (se eksempelvis Blythe 1955, Christophersen et al. 1949b, Kreyberg 1946, Ziemke 1959). I løpet av de siste årene har flere arkeologiske prosjekter tråkket inn i historikernes domene ved å sette søkelyset på krigsminner (se

Burström 2009, Burström 2014, Doyle et al. 2013, Early 2013, Figenschau & Arntzen 2019, Gonzáles-Ruibal 2011a, González-Ruibal 2012, Grabowski et al. 2014, Herva 2014, Jasinski & Stenvik 2010, Jasinski 2010, Jasinski et al. 2012, Jasinski 2013, Jasinski & Sem 2015, Jasinski 2018, Jensen & Krause 2014, Legendre 2017, McWilliams 2014, Moshenska 2014, Mytum & Carr 2013b, Olsen & Witmore 2014, Olsen & Pétursdóttir 2017, Persson 2014a, Schneider 2013, Seitsonen et al. 2017, Seitsonen 2018, Thomas 2011). Internasjonalt er det innenfor samtidsarkeologien definert ut ulike forskningsgrener relatert til krig og konflikter, blant annet *conflict archaeology*, *combat archaeology* og *battlefield archaeology* (Moshenska 2013), og det er også flere arbeider som knytter arkeologi og konflikt på ulike plan og viser at temaet er viktig innenfor samtidsarkeologien (Bernbeck 2018, Bernbeck & Pollock 2017, Carr 2017, Colls 2013). Selv om Rathjes søppelprosjekt av mange, og med rette, fremheves som et pionerarbeid innenfor samtidsarkeologien, er kanskje krigsarkeologien en av de store og viktige bidragsyterne innenfor fagfeltet. Faktisk er krigsarkeologiens arbeider svært mange, men de har i forbausende liten grad blitt vektlagt som særlig betydningsfulle for samtidsarkeologiens fremvekst.

I denne delen vil det nettopp bli fremhevet hvilken betydning krigsarkeologien har hatt, selv om den i litt for stor grad har levd i skyggen av andre studier. Særlig én viktig faktor som er verdt å merke seg med krigsarkeologien, er at den ofte inneholder konkrete og empiriske tilnærming til det arkeologiske materialet. Det utføres og har vært utført en hel del utgravninger som knytter sammen denne grunnleggende arkeologiske tilnærmingen med en samtidskontekst. Selv om det også her er et stort potensial for forbedringer, virker det som om betydningen av det arkeologiske feltarbeidet betones i sterkere grad i krigsarkeologien enn i annen samtidsarkeologi. Dette er for meg en kjepphest i forhold til samtidsarkeologiens stadig økende omfang, der det virker å være en viss motvilje mot å utføre «skitne», jordnære arkeologiske undersøkelser. Det kan i visse tilfeller virke som om man heller vil oppsøke kontekster hvor man ikke trenger å sitte på knærne og grave i jord – og som nærmest kan undersøkes fra kontorstolen. Selvsagt er dette satt på spissen. Samtidsarkeologiske undersøkelser kan også omfatte en stor portefølje av kilder og metoder; som intervjuer, arkivundersøkelser, foto- og videodokumentasjon. Men det er vanskelig å komme forbi at dette er arbeid som ulike fagfolk kan utføre, og at det som gjør arkeologien metodisk genuin som vitenskap, er dens forankring i feltarbeidet og studier av materiell kultur, der utgravning står helt sentral. Og dette understreker betydningen som krigsarkeologien (inkludert forensic arkeologi) har hatt og har innenfor samtidsarkeologien: jordnære undersøkelser i direkte kontakt med et ofte ubehagelig materiale – «ren» arkeologi.

Kort om krigsarkeologiske studier utenfor Norden

I det følgende skal jeg gi en kort gjennomgang av utvalgt forskning som spesifikt omhandler krig og konflikt innenfor samtidsarkeologien. Selv om eksempelvis konfliktarkeologi er definert som en sub-kategori av samtidsarkeologien, vil det her fokuseres på publikasjoner som aktivt er basert på arkeologiske undersøkelser. Men før jeg beveger meg inn i den relativt

nære forskningen på krigers arkeologiske spor, er det verdt å se på et av de tidligste pre-arkeologiske arbeidene som tok for seg disse sporene.

I perioden 1958 til 1965 kartla og dokumenterte filosofen og kulturteoretikeren Paul Virilio bunkere og festningsanlegg langs den franske Atlanterhavskysten. Anleggene var tilknyttet Hitlers storstilte atlantershavsvoll - Atlantikwall - som strakte seg fra Biscayabukten i sør opp til den norsk-russiske grensen i nord (Virilio 1994). Det hele startet, slik Virilio beskriver det, som en arkeologisk og fysisk oppdagelse av bunkerne som skapte assosiasjoner til forhistoriske gravkammer. Om man reiste langs kysten i Frankrike, var det alltid en betongkloss synlig. De kunne ligge perifert eller like ved en skole, eller i en hage, og for Virilio ga disse grå klossene et nytt perspektiv på hva som egentlig lå i det kontemporære begrepet (Virilio 1994:10-12). Bunkerne var forlatt, deres funksjon ikke lengre påkrevd, uavhengig av at de var moderne og robuste. De havnet i et historisk ingenmannsland, en tilnærmet sensurert ikke-eksistens, da de for mange framkalte for mange negative erindringer om krigen. For befolkningen generelt var (bunkerne) «...not yet archaeological» (Virilio 1994:13). Likevel arbeidet Virilio videre med disse «skremmende» og uhyggelige betongklossene på et tilnærmet arkeologisk vis, og utarbeidet en egen bunkertypologi (Virilio 1994:48-54).

Virilios arbeid peker på de konkrete gjenstandene, bunkerne som hver for seg nøysomt ble konstruert i betong og armeringsjern, og at *Atlantikwall* nettopp besto av utallige slike konkrete konstruksjoner. Det er også interessant hvordan Virilio observerte bunkerne, deres ulike plasseringer, relasjoner til omgivelsene og menneskene, og han reflekterte over forfallet til det som tross alt var moderne strukturer. Han viser således til et behov for å dokumentere moderne ruiner, og hvordan disse gjennom sin bestandighet viser til at fortiden ikke brytes opp i sekvenser, passerer og forsvinner. Selv om flere av disse ble sprengt og fysisk slettet ut, ble mange andre på ulike måter inkorporert og delvis sensurert eller glemt gjennom aktivt forfall (Virilio 1994:14). Dette er perspektiver som inngår som sentrale og grunnleggende elementer innen samtidsarkeologien, mitt eget prosjekt inkludert. Arbeidet knytter også sammen et konkret materiale fra konflikt og krig med fenomenologiske og arkeologiske betraktninger, som igjen trekker linjer til nyere arbeider.

Særlig fra 2000-tallet av har arkeologiske undersøkelser av konflikt og krig satt sitt preg på samtidsarkeologien. Internasjonalt har blant annet John Schofields arbeider vært viktige i denne sammenheng (Schofield 2005, Schofield 2011), og ikke minst gjelder dette Alfredo González-Ruibals forskning på konflikt og krig med fokus på blant annet den spanske borgerkrigen og første verdenskrig (González-Ruibal 2008, Gonzáles-Ruibal 2011a, González-Ruibal 2012, González-Ruibal 2013, González-Ruibal 2014, González-Ruibal 2019). Begge disse utmerker seg gjennom både å være sentrale i den samtidsarkeologiske diskusjonen, også teoretisk, samtidig som de har utført viktige krigsarkeologiske studier. Nevnes i denne sammenheng skal også to omfattende antologier, *Archaeologies of Internment* (Myers & Moshenska 2011) og *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of*

19th- and 20th-Century Mass Internment (Mytum & Carr 2013b). Begge disse tar for seg et relativt bredt tematisk spekter, og dekker både første og andre verdenskrig. Jeg skal se litt nærmere på dem her på grunn av deres fokus nettopp på fangeleirer. De har også bidrag fra nordiske kontekster (Jasinski 2013, Seitsonen & Herva 2011), noe som jeg kommer tilbake til senere.

Archaeologies of Internment (Myers & Moshenska 2011) fremmer betydningen av fangeleirer, både de opplagte og de mindre synlige aspektene. Selv om de fleste fangeleirer har et relativt kort livsspen, har disse etterlatt ettertrykkelig arkeologisk spor som beretter om så vel mishandling og vold, som de politiske kontekstene. Publikasjonens tverrfaglige bakgrunn viser til et potensielt komplekst materiale med individuelle erindringer, historiske politiske debatter og et fragmentert arkeologisk materiale. Da de fleste tidsvitnene er borte, opprettholdes arkeologiens betydning som et materielt og fragmentert vitne (Moshenska & Myers 2011:5). Boken er sammensatt av ulike casestudier fra Sør-Afrika, Japan, Spania, Tyskland, USA, Hellas, Finland, Nord-Irland og Argentina, og har et tidsspenn fra Boerkrigen og frem til etterkrigsperioden. Selv om boken gir et bredt innblikk i den nære historien og dens konflikter, er det overraskende få som omhandler og inkluderer en konkret arkeologisk undersøkelse. Selv om det argumenteres for at arkeologien som et materielt vitne er grunnleggende viktig, er det kun to artikler som presenterer konkrete utgravinger av fangeleirer (Seitsonen & Herva 2011, Thomas 2011).

Publikasjonen *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment* (Mytum & Carr 2013b) har derimot en tyngre vektlegging av konkrete arkeologiske undersøkelser av fange- og interneringsleirer. Artikkene fokuserer på fangeleirer fra Napoleonstiden, den amerikanske borgerkrig samt begge verdenskriger. En arkeologisk tilnærming til et slikt materiale kan fremskaffe informasjon fra ulike synspunkter, og gi alternative beretninger og erindringer og øke vår forståelse av samtiden (Mytum & Carr 2013a:4, 16). Tilknyttet den amerikanske borgerkrigen har man gjennom arkeologiske utgravinger blant annet påvist byggefaser og gravplasser, hverdagsliv til soldater samt romlig og kronologiske segregeringer (Avery & Garrow 2013, Bush 2013, Jameson 2013). Fangeleiren Norman Cross fra sent 1800- og tidlig 1900-tallet, viser i hvor stor grad de materielle sporene kan gi utfyllende informasjon vedrørende leirens oppbygning, produksjon og daglige liv (Mytum & Hall 2013). Flere av artiklene tar også konkret for seg arkeologiske utgravinger av fange- og interneringsleirer fra andre verdenskrig, hvor det blant annet har blitt flateavdekket store områder og gjort mer spesifikke undersøkelser av romlig organisering, materiell kultur, leirøkonomi og fluktruter (Doyle et al. 2013, Early 2013, Jasinski 2013, Schneider 2013).

De undersøkelsene som ble gjort av leirene fra andre verdenskrig, viser ulike tilnærminger, men ofte overraskende like resultater. Særlig vitner undersøkelsene om et relativt rikt funnmateriale, selv i leirer med kort brukstid (Early 2013:100). De gir også innblikk i aspekter ved fangeleirer som ikke tidligere er belyst gjennom annet kildemateriale, eller fordi

slikt materiale ikke finnes (Schneider 2013:125). Selv om det eksisterer skriftlige kilder, viser de arkeologiske undersøkelsene at flere av disse er upresise, og også at muntlige kilder ofte er heftet med uklar og subjektiv informasjon (Early 2013:113). I tillegg til å avdekke de indre forholdene i leirene, er det også en overordnet og utløsende erindring som skjer ved de arkeologiske utgravingene. De arkeologiske undersøkelsene bidrar til å konkretisere leirene, og de erfaringer og historier som ofte er aktivt glemt og utradert fra den offentlige erindringen (se Early 2013:113, Jasinski 2013:164, Schneider 2013:122-123). Dette gjelder uavhengig om leirene var for sovjetiske krigsfanger eller internerte tyske soldater. Slik sett synliggjør disse utgravingene en erindring som skjer både på et offisielt og på et lokalt eller personlig plan. Dette ved at de konkretiserer tilstedeværelsen av disse leirene og deres plass i den offentlige beretningen. Men de utløser også lokal erindring rundt kontakt, fraternisering og samarbeid. Disse aspektene er ofte med på å nansere de dominerende og ofte kanoniserte nasjonale beretningene rundt krigen (Schneider 2013:127).

Viktig i den arkeologiske forskningen på fangeleirer, ikke minst metodisk, er et spesialnummer i *International Journal of Historical Archaeology* fra 2018 med tittelen *The Materiality of Nazi Camps*, redigert av Gilly Carr, Marek Jasinski og Claudia Theune (Carr et al. 2018b). Utgaven var et resultat av arkeologiske undersøkelser av arbeidsleiren Wick i Jersey, England, og Falstad leir i Trøndelag i perioden 2010-2016. Spørsmål rundt regler, retningslinjer og hva som skjer med det arkeologiske materialet fra slike leirer var utløsende faktorer for artikkelsamlingen. Det ble identifisert felles problemstillinger rundt datering av objekter, objekters opprinnelige tilhørighet (soldat/fange) og generell gjenstandsidentifisering. Disse spørsmålene konkretiserte seg som felles problemer ved arkeologiske undersøkelser av fange- og interneringsleirer, og utredet behovet for å etablere en felles metodikk i møte med leirer i ulike land (Carr et al. 2018a:423-424).

Artiklene forsøker også å besvare en rekke andre spørsmål, og tar opp temaer rundt blant annet arkeologiske gjenstandsfunn som bestrider historiske narrativer, om trivielle gjenstanders betydning, modifisering av personlige eiendeler, arkeologiske analyser av bygninger, bruk av gjenstander i undervisning, og verdien til utgravde gjenstander i en museal kontekst. I forhold til problemstillingen vedrørende en lik metodikk for undersøkelse av fangeleirer, konkluderer redaktørene at det vil være både vanskelig, upraktisk og uforansvarlig å implementere felles europeiske retningslinjer, også på grunnlag av leirenes forskjellighet. Derimot vil det være fruktbart og ønskelig å etablere en felles europeisk gjenstandsdatabase med funntyper fra slike leirer, som igjen kan være med på å etablere et bedre grunnlag ikke bare for datering og identifisering, men også for sammenlignende studier (Carr et al. 2018a:428). Jeg skal komme tilbake noen nordiske bidrag fra denne utgaven nedenfor.

3.3 Krigsarkeologisk forskning i Sverige, Finland og Norge

I Norden har krigsarkeologiske studier de siste 10-15 årene blitt et viktig innslag i den samtidsarkeologiske forskningen. Dette gjelder både Sverige, Finland og Norge, mens slike studier har vært lite framtreddende i Danmark. I det følgende skal jeg gi en kort oversikt over

forskning relatert til andre verdenskrig i Sverige, Finland og Norge. Det er på ingen måte en komplett og inngående forskningshistorie, men heller en oversikt som omtaler noen av de viktigste arbeidene. Av språklige årsaker er det fokusert på publikasjoner som er publisert på engelsk og skandinaviske språk.

Sverige

Så tidlig som i 2006 ble det utført arkeologiske undersøkelser av en interneringsleir i Sverige (Lhammer 2006). Krampen i Skinnskatteberg, nordre Västmanland, var en interneringsleir hvor det ble internert sovjetiske soldater som flyktet fra fangenskap i Tyskland, Norge, Finland og Sverige. Leiren ble etablert sent i 1943. Målsettingen for den arkeologiske undersøkelsen var å forsøke å belyse livssituasjon, etnisitet, sosiale strukturer og hierarki i leiren. Det var også ønskelig å se om den arkeologiske informasjonen kunne bekrefte eller avkrefte informasjon fra arkivmateriale og muntlige kilder som omhandlet Krampen (Lhammer 2006:7). Mindre utgravninger ble foretatt i tuftene etter kantine, avfallsdeponi, boligbrakker, samlingshall, samlingsplass, personalbolig og pumpehus. Undersøkelsen ga et godt innblikk i leirens oppbygning, struktur, organisering og konstruksjon, og avdekket også gruslagte passasjer mellom brakkene, fotballbane, og flere mindre dyrkningsplasser. Den viste også at det i kraft av konstruksjonen har eksistert en viss segregering mellom personalet og de internerte, der kontakten mellom disse er minimert. Funnmaterialet belyser de internertes fritid, og det ble registrert blant annet filmbiter og flere sykkeldele, noe som indikerer en viss bevegelsesfrihet i leiren (Lhammer 2006:23-24). Den arkeologiske undersøkelsen var som nevnt begrenset, og ga ikke i stor grad ny informasjon rundt leiren. Men den ga en annen type informasjon relatert til hverdagen i Krampen, en informasjon som nettopp ikke er å finne i arkivmateriale eller i like stor grad gjennom muntlige kilder.

I 2014 utkom Maria Perssons doktorgradsavhandling *Minnen från vår samtid. Arkeologi, materialitet och samtidshistoria* (Persson 2014b, se også Persson 2014a). Ett av hovedmålene for prosjektet var å problematisere samtidsarkeologien som forskningsfelt med særlig vekt på metodeutvikling, og hvor et sentralt perspektiv var potensialet som ligger i inkluderingen av lokale informanter i undersøkelsene. Ut fra et teoretisk rammeverk basert på blant annet ting- eller materialitetsteori, ble det formulert problemstillinger relatert til hvordan samtidsarkeologi kan bli utført i praksis, hvilke resultater det gir, og hvordan man kommer frem til resultatene (Persson 2014b:18-20). Avhandlingen tar utgangspunkt i henholdsvis Ramneskärsparken, en festplass ved Uddeval som var i bruk i perioden 1939-1955, og Skatåsforlegningen, en mottaksleir i Gøteborg for overlevende fanger fra tyske konsentrasjonsleirer. Lokalitetene ble undersøkt ved hjelp av mindre prøveruter og sjakter, metall-detektor, flyfoto, kart, og digital kartlegging, og også stående bygg ble undersøkt (Persson 2014b:143, 150-156).

Gjennom samtidsarkeologiske metoder, intervjuer og «community archaeology» viser Persson til viktigheten av den tverrfaglige informasjonen som fremkommer gjennom arkeologisk

utgraving i kombinasjon med muntlige og skriftlige kilder (Persson 2014b:232-233). Interaksjonen mellom materiale og mennesker bidrar til å iverksette en rekke erindringsprosesser, og nettopp dette samspillet blir avgjørende for å kunne berette historier fra de ulike lokalitetene.

Persson tar teoretisk utgangspunkt i materialitetens betydning, hvor det fokuseres på tingenes konkrete erindring, men også hvordan møtet mellom materialitet og mennesker kan skape en særegen interaksjon (Persson 2014b:29). Gjenstandsmaterialet ansees å ha en grunnleggende fysisk beretning i seg, og er i kombinasjon med vårt nærvær i de aktuelle områder og utgravingskontekster, en utløsende faktor for erindring og minnesprosesser (Persson 2014b:266). Arkeologiens metodiske vinkling på et fysisk materiale fyller andre verdier og funksjoner når det settes inn i en samtidig sammenheng, der fokuset ligger på oss selv, som mennesker. Persson argumenterer videre med at dette må forstås i en kontekst der samtidsarkeologien fungerer som arkeologi generelt, der en søker svar i det fortidige eller nåtidige nettopp gjennom de materielle spor, rester eller fragmenter – og det er dermed arkeologiske perspektiver, fagets metoder og de materielle sporene, som står i fokus (Persson 2014b:283, Persson 2014a:458).

Finland

I Finland har det også vokst frem et samtidsarkeologisk miljø tilknyttet universitetene i Oulu og Helsinki gjennom blant annet forskningsprosjektet *Lapland's Dark Heritage: Material heritage of German WWII military presence in Finnish Lapland* (2014-2018), som har resultert i en rekke publikasjoner og avhandlinger. En av hovedmålene med prosjektet er å forstå den varierende kulturelle verdien samt betydningen forbundet med den tyske tilstedeværelsen i Nord-Finland under den andre verdenskrig. Prosjektet er tverrfaglig og består av arkeologi, antropologi, etnologi, historie, kriminologi og sosiologi, og fokuserer på ulike aspekter ved materialitet gjennom befaring, dokumentasjon, og utgraving av tyske lokaliteter, samt tilhørende intervjuer og medieanalyser. Også her er det anvendt «community archaeology», der folk fra lokalsamfunn blir invitert til å delta i undersøkelsene (Banks et al. 2018). Det ble utført preliminære og senere mer omfattende arkeologiske undersøkelser hovedsakelig i Peltojoki, Inari, Finland (Banks et al. 2018, Herva 2014, Seitsonen & Herva 2011, Seitsonen et al. 2017).

Seitsonen konkretiserer den arkeologiske vinklingen (Seitsonen 2018, Seitsonen & Herva 2011, Seitsonen et al. 2017), og ser nærmere på hvordan forholdene til de tyske soldatene og fangene kan avdekkes gjennom arkeologiske undersøkelser, og også hvordan materielle spor kan belyse dynamikken i samhandlingen mellom mennesker og ting i et nordlig klima (Seitsonen & Herva 2011:172-173). En del av gjenstandene som ble funnet kan knyttes til soldatenes daglige rutine, administrative ansvar og personlige utrustning (Seitsonen et al. 2017:6, Seitsonen 2018:92), men det var også funn som kan tolkes som materielle og mentale reaksjoner på et fremmed og øde miljø – eksempelvis fint sivilt porselen og gjenstander

relatert til elektrisitet. Å generere lys i et, med tyske øyne, øde og mørkt landskap kan ha gitt en følelse av symbolsk kontroll over naturkreftene, og i brytningen mellom kontroll og eskapisme forsøke å mestre og ha kontroll over i det minste enkelte aspekter av krigen og dets fremmede omgivelser. På tilsvarende måte kan funn relatert til personlig hygiene sees i lys av en opprettholdelse av disiplin og rutine, og som igjen kan forstås som en måte å opprettholde en form for kontroll over eget liv i et ellers ukontrollerbart miljø. Effekten av slike gjenstander og praksiser kan imidlertid ha vært ambivalent, de kan både frembringe en følelse av komfort og noe normalt og alminnelig, men også ha forsterket hjemlengsel og de fremmede og øde omgivelsene. (Seitsonen et al. 2017:21). Selv om de fleste funn knyttes til den tyske hær, er det også enkelte funn som stammer fra fanger. Disse materielle levningene er ofte de eneste informasjonskildene som kan berette om fangenes tilstedeværelse, gjøren og hverdag (Seitsonen 2018:97). De fysiske sporene etter selve krigen har også blitt en del av landskapet, og har i et lokalt perspektiv, ifølge Seitsonen, en sosial verdi som overgår deres historiske og materielle verdi, og der fortid, nåtid og fremtid knyttes sammen i en inkorporert kognitiv og kroppslig erfaring (Seitsonen 2018:168-169).

I 2014 startet den finske arkeologen Jan Fast et tverrvitenskapelig prosjekt som tok sikte på å undersøke den glemte historien til den tyske transittleiren ved Hanko, Tulliniemi i Finland. Prosjektet ble året etter tilknyttet Jan Kaila og Japo Knuutilas' *Poetic Archaeology* (Fast 2017, Kaila & Knuutila 2017). Prosjektet tok sikte på å sammenligne arkeologiske funn med informasjon fra arkiv, personlige dokumenter, intervjuer, kart, flyfoto og andre kilder tilknyttet krigen (Fast 2017:40). De arkeologiske undersøkelsene tok til i 2015, og ett av prosjektmålene var å samle og oppbevare gjenstander fra leiren i Hanko Museums samlinger; dette også for å sikre viktig informasjon fra å gå tapt som følge av aktiviteten til blant annet metalldetektorister. Et annet viktig mål var å øke den offentlige interessen for arkeologi og Hankos krigshistorie, blant annet gjennom utgravinger og «community archaeology». Deler av det arkeologiske materialet ble i 2018 utstilt ved Hanko Museum og skal inngå som deler av Fasts kommende doktorgradsavhandling (Fast 2017:40).

De arkeologiske undersøkelsene avdekket et stort antall gjenstander som har tilhørt tyske mannskaper på vei til eller fra fronten. Funnene kaster lys over hverdagen ved Hanko med blant annet funn tilknyttet personlig hygiene og medisinsk behandling, samt store mengder med alkoholrelaterte gjenstander og hermetikk. Flere funn kaster også lys over hvor soldatene kom fra, hvilken religion de hadde, og vitner også om savn og hjemlengsel. Hanko fungerte som en transittleir – en slags romlig limbo hvor man enten ventet på død og krig, eller permisjon blant kjente og kjære. Som Fast fremhever, må kontrastene ha vært store og følelsen av å ikke kontrollere egen skjebne påtrengende (Fast 2017:41).

Norge

I Norge har andre verdenskrig etter hvert kommet i kulturminnevernet og arkeologiens fokus, og har i de siste årene også blitt inkludert i diskusjonen rundt vern. Krigsminner er per dags dato ennå i en gråsoner når det gjelder hvilken status de har, selv om enkelte bygg, strukturer og lokaliteter er vernet som kulturminner. Fokuset på krigsminner innenfor arkeologi blir stadig større og flere avhandlinger og prosjekter er underveis eller gjennomført. I 2008 startet det tverrfaglige forskningsprosjektet *Painful Heritage – Cultural Landscapes of the Second World War in Norway. Phenomenology, Lessons and Heritage Management Systems* (Jasinski 2013:149). Prosjektet hadde som målsetting å analysere forholdet mellom nasjonal identitet og det kulturelle krigslandskapet, dokumentere neglisjerte kulturlandskap, revurdere vernekriteriene innenfor norsk kulturminnelov, samt utvikle en fungerende modell for fremtidig forvaltning av krigsminner i Norge (Jasinski et al. 2012:265). Tilknyttet prosjektet ble det også produsert flere mastergradsavhandlinger og artikler rundt tematikken (Fjørtoft 2012, Utvik 2012, Grini 2015, Grini 2016).

Målsetningene ga seg utslag i ulike underprosjekter, hvor *Landscape of Evil: Nazi POW as Cultural Heritage within the Norwegian Landscape* hadde som mål å implementere arkeologiske undersøkelser av krigsfangeleirer, noe som ikke tidligere var gjort i Norge (Jasinski & Stenvik 2010:207). Undersøkelsene ble utført i *SS Strafgefängenenlager Falstad* og Falstadskogen gjennom befaring, registrering, kartlegging, geofysiske undersøkelser og graving av mindre prøveruter (Jasinski & Stenvik 2010:214-221, Stamnes 2012). Resultatene fra undersøkelsene er foreløpig ikke publisert, men undersøkelsene i 2012 ble gjort i en mødding like utenfor leiren hvor det ble åpnet to større sjakter samt flere mindre prøveruter. Undersøkelsene avdekket over 1000 funn av blant annet glass, porselen, hermetikk, bestikk og dyrebein (Carr & Jasinski 2014:48-49, Jasinski & Sem 2015:40). I 2014 ble ytterligere undersøkelser utført, og det ble registrert over 5000 funn bestående av blant annet fajanse, tranflasker, keramikk, modifiserte spiseredskaper, medisinflasker og knapper (Jasinski 2018:655-658).

Tilknyttet prosjektet *Ruin Memories* ble det igangsatt arkeologiske undersøkelser av det tyske kystfortet med tilhørende fangeleir på Sværholt, Finnmark (Grabowski et al. 2014, Olsen & Witmore 2014). Undersøkelsene ble påbegynt i 2011, og selv om *Ruin Memories* er avsluttet, har de arkeologiske undersøkelsene fortsatt, og inkluderer befaring, jordkjemiske prøver og utgraving. Disse er grunnlagt i problemstillinger relatert til hva en arkeologisk vinkling kan avdekke og frembringe av informasjon rundt leiren, stedet, hverdagen og forholdene til de som var fanget her (Grabowski et al. 2014:4). I de følgende feltsesongene har det blitt utført større utgravinger som dekker store deler av leirkomplekset samt mindre deler av den tyske forlegningen og kystfortet.

Funnmaterialet fra undersøkelsene viser at de materielle sporene fra selve fangeleiren gir et rikere og mer nyansert bilde enn normalt antatt. Selv om mye av materialet er fragmentert og

bestående av konstruksjonsmateriale og «trivielle» funn, utgjør denne sammensetningen en viktig del av leirens komposisjon og kaster lys over fasiliteter og nødvendigheter som er tilstede i en fangeleir (Grabowski et al. 2014:15). Disse «ubetydelige» funnene får også en dypere kontekstuell betydning når de settes i samspill med de mer uventede funnene som eksempelvis vinflasker, parfymeflasker, spillebrikker, ammunisjon, tobakksrelaterte produkter, hygieneprodukter, gitarplektrer, og porselen, produkter og gjenstander som man ikke forventer å finne i en fangeleir (Grabowski et al. 2014:16-20, Olsen & Witmore 2014:182-186). De fungerer som tankevekkende erindringer om en hverdag som ofte er utelatt fra den generelle krigshistorien (Grabowski et al. 2014:20). Funnene, både fra leiren og fangevokterboligene, gir en mer nyansert beskrivelse som også lar det mindre opplagte og oversette komme frem, og viser blant annet til omfattende transaksjoner mellom soldater/vakter og innsatte (Olsen & Witmore 2014:189). Et omfattende osteologisk materiale gir også informasjon om kosthold og bruk av lokale ressurser i fangeleiren og den tyske forlegningen. Som forventet er kontrastene store, og analysene viser blant annet at rev har blitt slaktet og brukt til mat i fangeleiren (Vretemark 2016).

Også innenfor kulturminneforvaltningen har krigsminner fått en økt oppmerksomhet. I forbindelse med utbygging av en ny kraftlinje ble det i 2010 gjort arkeologiske registreringer av fangeleirene Mallnitz og Gastein i Norddalen, Storfjord (Drageset et al. 2010), og i 2012 etablerte Troms fylkeskommune prosjektet *Krigsminnelandskap Troms*, som tok sikte på å registrere kulturminner fra både andre verdenskrig og den påfølgende kalde krigen. Det ble totalt registrert nærmere 700 strukturer i de aktuelle områdene. Registreringene bidro på mange måter til å fysisk aktualisere krigsminnene, og viser til et omfang som tidligere ikke er registrert på en slik måte. Mitt eget PhD-arbeid er knyttet opp til dette området.

Krigsminnelandskap i Troms hadde som mål å få bedre oversikt over krigens materielle kulturarv, og det ble etter hvert konsentrert til deler av Lyngenlinjen i Storfjord. Dette var begrunnet i de store mengdene med militære krigsminner både fra andre verdenskrig og den kalde krigen i området. Prosjektet vakte stor lokalpolitisk interesse og Lyngenlinjen ble fremholdt som et internasjonalt viktig kulturminnekompleks (Hesjedal & Andreassen 2015:4).

I 2017 ble det utført arkeologiske undersøkelser av Kalvik fangeleir, Sørfold i Nordland, med bakgrunn i utbedring av E6. Nordland fylkeskommune gikk i sin høringsuttalelse inn for å gjennomføre en arkeologisk undersøkelse av fangeleiren, da den lå i direkte konflikt med veiplanene. Undersøkelsen inngikk også i Riksantikvarens krigsminneprosjekt *Jernbanebygging i Nordland under andre verdenskrig (Den arktiske jernbane)*, som var et norsk-russisk samarbeidsprosjekt om sovjetiske krigsfangers frihetsberøvelse og tvangsarbeid i Nordland fylke (Figenschau & Arntzen 2019:1-2). Undersøkelsen inkluderte arkeologisk utgraving, detaljert dokumentasjon av synlige kulturminner, systematisk metalløk og prøvetaking for jordkjemisk analyse, men har også omfattet studier av skriftlige kilder samt kart- og fotomateriale (Hennig 2009, Hennig 2015). Utgravningen ga et stort funnmateriale som reflekterer ulike aktiviteter i leiren. Gjennom funnmaterialet og de jordkjemiske

analysene fremkom det et klart skille mellom boligområde og produksjonsområde. Dette viser også til en velorganisert infrastruktur i leiren, også med klart avgrensede områder for latriner, noe som har vært viktig for å begrense sykdom (Figenschau & Arntzen 2019:149-150). Den arkeologiske tilnærmingen til Kalvik har avdekket materiell informasjon vedrørende fangenes dagligliv og gjøren, de viser til egenproduksjon i leiren, interaksjon mellom fanger og soldater, kosthold, og hverdagsliv. I likhet med undersøkelsene på Sværholt viser Kalvikundersøkelsen også verdien av jordkjemiske analyser av unge kontekster, og hvordan jordkjemiske data bidrar til et mer differensiert og helhetlig bilde av leiren, og som kompletterer det arkeologiske materialet forøvrig (Figenschau & Arntzen 2019:148). Kalvikprosjektet oppsto i brytningen mellom ordinær forvaltningsarkeologi og forskning, og det er svært positivt at forvaltningen gikk så sterkt inn ettersom det innebærer en erkjennelse av fangeleirens kulturminneverdi. Men fordi krigsminner ikke omfattes av automatisk vern reflekteres dette også i budsjettet, noe som ytterligere forsterkes ved at krigsminner ofte er svært komplekse og funnrike, og derfor kostbare å undersøke. Også på dette viset kan derfor krigsminner sies å være stemoderlig behandlet av kulturminneforvaltningen.

3.4 Oppsummering

Denne korte og summariske gjennomgangen av samtidsarkeologiens forskningshistorie viser til flere ulike vinklinger, metoder og teoretiske aspekter. Selv om arkeologer tidlig har benyttet seg av samtidig materiale og samtidige samfunn, ble disse primært sett på som hjelpemidler og analogier for bedre å kunne forstå forhistoriske samfunn. Det var først gjennom *The Garbage Project* at samtidig materiale ble direkte anvendt som en eksplisitt arkeologisk studie av moderne samfunn. Gjennom etableringen av samtidsarkeologi som felt, ble det satt et sterkere teoretisk fokus på hvordan ting og mennesker påvirker hverandre og hvilken rolle ting spiller i våre daglige liv. Det var også viktig å skille seg fra den metodiske orienteringen som tidligere etnoarkeologiske arbeider hadde, og dette bidro trolig også til at de metodiske aspektene til samtidsarkeologien ble nedtonet til fordel for de teoretiske (Persson 2014b:69). Selv om eksempelvis både Burström (2007) og Harrison og Schofield (2010) konkret behandler metoder, lokaliteter og kontekster, er dette ofte på et overordnet plan. Først senere har det kommet mer konkrete innspill på samtidsarkeologiske metoder gjennom økt fokus på utgravinger og praktisk tilnærming i felt (f.eks. Carr et al. 2018b, Farstadvoll 2019, Grabowski et al. 2014, Persson 2014b, Seitsonen 2018). I den etablerende fasen fremstår det som viktig å konkretisere de teoretiske rammeverkene for samtidsarkeologien, og det ble etterhvert også et mantra å skrive om *The material turn* og om hvordan arkeologien kunne bidra her.

Det er flere sammenfallende perspektiver som karakteriserer de ulike bidragene og prosjektene som er behandlet over, og forståelsen av tid og erindring står her sentralt. Disse to tematiske aspektene er også nært knyttet sammen. Forståelsen av at vår samtid til enhver tid er «hjemstøkt» av fortiden, gir arkeologien en rolle som bindeledd og «oversetter» av fortiden – og bringer dermed fram erindringer som kan være glemt eller aktivt fortiet. Fokuset på

materielle minner, gjenstander og etterlatenskaper fra fortidige hverdager, er også med på å løfte frem de små historiene som sjeldent blir tatt opp i de store historiske narrativer. Samtidsarkeologien har bidratt til en bredere forståelse av fortid og nåtid, hvordan de påvirker oss i vårt daglige liv, og derfor vår avhengighet av både fortid og nåtid.

Dette kommer om mulig enda mer eksplisitt til uttrykk innenfor krigsarkeologi. I kraft av sitt omfang og tydelighet kan man hevde at materialet fra andre verdenskrig både hjemsøker oss på en annen måte og også langt tydeligere bryter opp den logiske og historiske tidslinjen. Arkeologien bringer også til veie en materiell kultur som erindrer uavhengig seierherrer eller hvilken side eller ideologi den måtte representere. Funnene er ikke tilsiktete representasjoner, og det materialet som graves fram fra ulike fangeleirer eller interneringsleirer avdekker ofte historier som aldri ble skrevet ned eller formidlet. Kanskje skjedde dette i kraft av deres grunnleggende banale hverdagslighet. Samtidig kan de også berette om aktive forglemmelser, om erindringer som ikke passer inn i kanoniserte fortellinger, eller er for negative, for ubehagelige, for nære, for uavklarte eller for konkrete, (Grabowski et al. 2014, Jasinski 2013, Jasinski 2018, Mytum & Carr 2013b, Olsen & Pétursdóttir 2017, Persson 2014b, Seitsonen et al. 2017).

Denne korte og summariske gjennomgangen viser til etableringen av samtidsarkeologien, om hvordan man har forsøkt å etablere et teoretisk rammeverk, om å argumentere for sin eksistens i en tidsperiode som har for «mye» informasjon, om «a turn to things» og om erindring, materialitet, gjenstander og tidslinjer. Kanskje har overvekten av bidragene vært litt for papirtunge, kanskje er det blitt teoretisert til det *for* kjedsommelige. Arkeologiske undersøkelser i form av utgravninger utgjør en disiplinær kontekstualisering av samtidsarkeologien og er konkrete førstehåndsmøter – ansikt til ansikt, så og si - med fragmenter og strukturer fra vår nære fortid. Disse møtene kan avdekke alt fra konstruksjonsdetaljer, vindusglass, nagler, hermetikk og piggråd, men også spillebrikker, fint porselenstøy, parfyme, champagne og andre uventede gjenstander. Å frambringe og studere et arkeologisk materiale er en grunnleggende faglig metode, men når man gjør dette i en samtidig kontekst, virker det som om man må forsvare en slik vinkling. Dette ikke bare fordi man besitter skriftlige og muntlige kilder, men også fordi utgravninger i deler av samtids- og teoretisk arkeologi har fått en del negativ omtale og er nærmest regnet som passé (Harrison 2011).

For meg har det vært helt naturlig å ta utgangspunkt i de arkeologiske funnene, og det er ingen prinsipiell forskjell på om de er blitt kastet, mistet eller forlatt for 6000 år siden eller i en fangeleir fra 1944. Arkeologi er gjenstandsbasert, og i de fleste tilfeller skjer en tilegnelse av et arkeologisk gjenstandsmateriale gjennom utgravninger. Arkeologi er et av de ytterst få akademiske fagfelt som har utgraving som metodisk tilnærming, og det eneste humanistiske, og det er nettopp gjennom denne unike tilnærmingen vi kan avdekke ting som historien har utelatt, glemt eller sensurert (González-Ruibal 2011b:166). Kanskje må vi rett og slett grave mer og skrive litt mindre? Det er denne overbevisningen som gjør at jeg i det følgende vil gi

så pass stor plass til mitt eget feltarbeid. Det er etter min oppfatning en nødvendig konkretisering og kontekstualisering, og også etter min mening en *etisk* nødvendighet med tanke på hva disse lokalitetene representerer og de lidelser som her har funnet sted.

4 Feltarbeid

I det følgende vil det arkeologiske feltarbeidet og resultatene av det bli presentert. Når man arbeider med artikkelbasert avhandling, blir det sjeldent plass for særlig inngående presentasjoner eller gjennomgang av lokaliteter, utgraving og gjenstandsfunn. Derfor fungerer dette kapittelet som et materielt bakteppe for artiklene, og belyser på en mer gjennomgående måte betydningen av en arkeologisk vinkling (se artikkel B og C). Det gir også et konkret innblikk i hvordan den arkeologiske tilnærmingen til andre verdenskrig er kvalitativt forskjellig fra eksempelvis arkivstudier og bruk av skriftlige kilder.

Dette kapittelet er også tenkt som en beskrivelse av og et eksempel på den arkeologiske materialtilegnelsen som skjer gjennom feltarbeid, eller hva man også kan kalle den arkeologiske materialiseringen av fortida. De funn og fragmenter som etter hvert blir presentert, er et resultat av en slik prosess, og de illustrerer på mange måter også det fragmentariske og tilfeldige ved en arkeologisk undersøkelse. De er tilfeldige og fragmentariske gjennom hva som er mistet eller etterlatt, gjennom hva som har overlevd, men også gjennom å ha blitt funnet – i dette tilfellet at de befant seg akkurat der i en arkeologisk utgravningssjakt. Funnene illustrerer den arkeologiske tilnærmingens forskjellighet. Gjennom deres fortsatte nærvær og sin fragmentariske karakter og hybride sammenblanding distanserer de seg fra det etablerte, det lineære, det filtrerte, og det forventede – de er de usorterte manifestasjoner fra andre verdenskrig, og det er dette som er vår kilde.

Dette kan selvsagt hevdes å være vår svakhet, men det er også det fragmentariske og tilfeldige som på mange måter styrker vår tilnærming til materialet. Vi som arkeologer er nødt til å erkjenne og akseptere det materialet våre undersøkelser gir, de gjenstander som avdekkes, og fokusere på dette fremfor det man skulle ønske var der. Dette hjelper til å frigjøre oss fra etablerte preferanser og historiske tolkningsrammer. Vårt utvalg gjøres i felt og hva som eventuelt ligger under torven der vi graver er vanskelig å forutse. For det meste beretter og erindrer de ting som har overlevd soldatene og fangene om krigens «banaliteter».

Gjenstandene er en materialisering av det som utgjør det meste av våre liv – hverdagen. De gjenstander som presenteres i dette kapittelet, proklamerer ikke politisk eller historisk korrekthet, men de belyser krigens nyanser på direkte, interessante og ofte overraskende måter. Samtidig som ethvert arkeologisk materiale må tolkes, ligger det også en styrke i at det meste av gjenstandsmaterialet gjennom dette vil være tilgjengelig for andre å tolke.

Forundersøkelser

Feltarbeidet ved Spittal og Kitzbühel ble utført som en ren forskningsundersøkelse i forbindelse med mitt 3-årige PhD prosjekt, noe som la en del føringer i forhold til tid og omfang. Utgravningene måtte skaleres ned, og det ble budsjettert med en uke gravning i Spittal i 2016, samt to uker i Kitzbühel i 2016 og 2017. I tillegg utførte jeg på egen hånd en lang rekke befaringer og mindre undersøkelser. Da verken Spittal eller Kitzbühel er fredet

gjennom norsk kulturminnelov ble det sendt en generell søknad til Riksantikvaren, fylkeskommune og en forespørsel til grunneiere om arkeologisk utgraving i det aktuelle området. Tilbakemeldingene var positive.

Figur 9: Øvre del av fangeleiren Kitzbühel. Befaring 2. juli 2016. Foto: Ingar Figenschau.

Helt i starten av prosjektet ble det tidlig utført en rekke befaringer av fangeleirene i Norddalen, dvs. Spittal, Mallnitz, Gastein og Kitzbühel. Først og fremst ble det gjennomført synfaring for å kunne skape seg et overblikk over beliggenhet, utbredelse og bevaringsforhold i de ulike leirene. Mallnitz og Gastein ble tidlig undersøkt da disse hadde en kjent beliggenhet og var vel avgrenset innenfor relativt små områder. Befaringene ble utført på våren og tidlig på sommeren, og avdekket en del problematiske aspekter vedrørende disse to leirene. Grunnvann, smeltevann og bekkeleier preget grunnen, og særlig var Gastein utsatt for større vannmengder. Dette var et aspekt som senere spilte inn når de to leirene ikke ble valgt for videre arkeologiske undersøkelser. Uavhengig av dette viste leirene seg å være relativt godt bevart med mindre moderne inngrep.

Kitzbühel, som ligger 800 meter over havet, ble befart ved to ulike anledninger i løpet av sommerhalvåret. Leiren viste seg å være relativt godt bevart, men hadde tydelige spor etter moderne inngrep i form av militære anlegg fra den kalde krigen. Her var det også vanntilslutt i deler av området (Figur 9), men det meste av leirområdet var relativt tørt. Leirens høye beliggenhet har også gjort bevaringsforholdene svært gode, noe som gjenspeilet seg i deler av gjenstandsmaterialet og strukturene. Etter krigen er det også kommet anleggsvei like til leirområdet, noe som forenklet logistikken ved en arkeologisk undersøkelse betydelig. Det åpne fjellandskapet ga også gode forhold for drone-fotografering og digital dokumentasjon (Figur 10). Kitzbühel består i all hovedsak av tufter etter såkalte finértelt. I tilknytning til

disse er det også flere dekningsrom, våpenstillinger og spor etter krigsgraver. Det er også tydelige inngrep fra den kalde krigen med blant annet kjørespor, inngrep og gjenbruk av tyske stillinger og strukturer.

Figur 10: Lavkadalen med utsyn mot Gaskasuorggigáisi og Ráigegáisi like bak. Kitzbühel ligger like til høyre for Gaskasuorggigáisi. Til venstre ses deler av det regulerte Govdajávri. Foto: Ingar Figenschau.

Selv om Spittal er den leiren som ligger lettest tilgjengelig, var det denne leiren som sist ble befart (Figur 11). Generelt forelå det lite informasjon rundt leiren, og tidligere var det registrert to tufter samt en større planert flate i området, men at det mest sannsynlig inneholdt langt flere strukturer (Hesjedal & Andreassen 2015:122). Egne registreringer utført på senvåren avdekket nærmere 100 strukturer spredt utover et område på nesten 1 kilometer. Disse omfatter våpenstillinger, tørrmurte tufter, nedgravinger, tufter etter finértelt, sti/veganlegg, møddinger og planert flate. Både leirens størrelse, oppbygning og sammensetting var annerledes enn de andre leirene. Spittal er lett tilgjengelig og kan nås med bil uten større utfordringer. I motsetning til Kitzbühel er derimot landskapet tettbevokst med bjørkeskog og mindre oversiktlig. Lokaliseringen mellom høye fjell skapte også utfordringer med tanke på innmåling og registrering. Bevaringsforholdene var også usikre da vegetasjonen har skjult de fleste gjenstander i området. Bortsett fra enkelte dyrkede parseller og glenner er store deler av Spittal dekket av bjørke- og blandingskog. Flere steder er også bregneveksten

stor, noe som gjør at strukturene i disse områdene allerede fra tidlig juni er svært vanskelig å se.

Figur 11: Mødding midt i fangeleiren Spittal. Befaring april 2016. Foto: Ingar Figenschau.

Etter befaringsene ble Spittal og Kitzbühel valgt ut for videre arkeologiske undersøkelser. Kitzbühel hadde gode bevaringsforhold og lå i et terreng som enkelt lot seg dokumentere

gjennom både drone og totalstasjon. Terrenget er åpent og strukturene svært tydelige. Samtidig var tilkomsten dit mulig, selv om den ikke var lett tilgjengelig. De klimatiske forholdene bidro også positivt i forhold til bevaringsforhold. Det samme kan ikke sies om Spittal. Når denne likevel ble valgt var det fordi den skilte seg ut fra de andre leirene, gjennom sin størrelse, oppbygging og varierte strukturer. Den var også interessant ved at den på tross av sin størrelse og forskjellighet nærmest ikke har historisk dokumentasjon.

4.1 Utgravninger: strategi, dokumentasjon og metode

Da arkeologiske undersøkelser av krigsminner fortsatt er et ungt felt, var det knyttet en del usikkerhet rundt de materielle sporene og det strukturelle omfanget. Med tanke på den svært korte aktivitetsperioden i leirene var det ikke forventet komplekse stratigrafier og tykke kulturlag. På bakgrunn av de økonomiske og praktiske rammene ble det valgt å åpne mindre sjakter i strukturer. Dette for å bedre skaffe seg oversikt over funnomfang og kompleksitet, noe som bedre kan kontrolleres gjennom mindre inngrep. Dette muliggjør en fleksibel graving hvor materialets omfang og eventuelle stratigrafiske forhold kan vurderes fortløpende. Det åpner også opp for muligheter i forhold til å utvide sjakter som følge av materialet og stratigrafiens frekvens, kompleksitet og oppbygning.

Strategien vedrørende dokumentasjon tok sikte på å ha en gjennomgående overflateregistrering av området, digitale innmålinger av strukturer, fotodokumentasjon i form av håndholdt kamera, drone og fotogrammetri der dette var mulig. I grove trekk var dette den løpende strategien, og det ble ikke satt noen faste kriterier til omfang og dokumentasjonsmetode. Dette hadde grunnlag i en viss usikkerhet rundt utstrekningen til de ulike strukturene. Samtidig er en løpende og dynamisk strategi mer løsningsorientert i forhold til eventuelle utfordringer i felt, og den kan enklere justeres i møte med det konkrete materialet in situ. Dette var en strategi som viste seg å fungere utmerket.

Samtlige strukturer ble innmålt ved hjelp av totalstasjon eller CPOS. I dokumentasjonen av de undersøkte sjaktene/strukturene brukte vi digital innmåling, fotogrammetri, video og håndholdt kamera. I Spittal ble det anvendt en Trimble R8s RTK-GNSS for registrering og innmåling. Den opprinnelige presisjonen til R8s ble ikke alltid oppnådd her grunnet ytre forhold. Innmålingene var innenfor WGS1984 33N. Dronedokumentasjon ble gjort av en DJI Phantom 4 Pro med 20 megapixels kamera og DroneDeploy programvare. Deler av dronedokumentasjonen ble prosessert i Photoscan Professional for generering av fotogrammetriske modeller. Flyvningen ble utført på vårparten før vegetasjonsbildet hadde tatt seg opp. Da landskapet i stor grad består av småskog var ikke forholdene egnet for å generere fotogrammetrimodeller (Figur 12). Dronedokumentasjonen ble her anvendt for å få et bedre overblikk over leirområdet, og ikke med tanke på å skape tredimensjonal dokumentasjon. For annen fotodokumentasjon ble det anvendt et håndholdt Nikon D5300 kamera. Fotodokumentasjon av samtlige strukturer dannet også et viktig grunnlag for utvelgelsen av utgravingsobjekt. Det ble også tatt in-situ bilder av funnkontekster og

gjenstandsmateriale samt situasjonsbilder. Håndholdt fotografering for fotogrammetri av utgravingsenheter var en viktig dokumentasjon som ble anvendt under hele utgravingen.

Figur 12: Feltarbeid Spittal, juli 2016. Småskog og vegetasjon skjuler strukturene godt. Tatt mot nord. Foto: Ingar Figenschau.

For den digitale innmålingen i Kitzbühel ble det anvendt en robotisk totalstasjon, Trimble R5600-serie, med en presisjon på 1 cm. For dette formålet ble det anvendt databasesystemet Intrasis. Innmålingene var innenfor WGS1984 33N. Områdets åpne karakter muliggjorde en omfangsrik dokumentasjon ved hjelp av drone og fotogrammetri av relativt store områder og fra ulike høyder. Dette er en teknikk som har vist seg å være både tidsmessig effektiv, men også innholdsrik og favner om store områder i et perspektiv som tidligere ikke har vært mulig. Det ble brukt DJI Mavic Pro og DJI Phantom 4 Pro med et 20 megapixels kamera for formålet. Det ble også anvendt flere forhåndsprogrammerte flyruter over området ved hjelp av Pix4D og DroneDeploy. Flyrutenes høyde varierer fra 20 meter til 100 meter. Fotoserien fra disse ble deretter prosessert i Photoscan Professional (Agisoft) for å generere fotogrammetriske modeller. Fotodokumentasjonen ble gjennomført med Nikon D5300 håndholdt kamera, og inkluderer funnfoto in-situ, oversiktsfoto og situasjonsfoto supplert med fotostang der det var behov for dette. Det ble også ført fortløpende fotoliste med struktur-ID og annen relevant informasjon. Fotogrammetri ble også anvendt på enkelte større gjenstander i leiren, gjenstander som ble dokumentert in-situ uten videre inngrep eller fjerning. Dette gjelder henholdsvis en kobberkledd treboks like utenfor A1295 samt et oljefat ombygget til

vedovn like ved A3000¹⁴. Det ble også tatt fotogrammetri av et dekningsrom (266 bilder) som ligger et lite stykke utenfor selve leiren. Samtlige av disse fotoseriene er prosessert i Agisoft Photoscan Professional. Dekningsrommet ble i tillegg til dette prosessert gjennom RealityCapture (Capturing Reality)¹⁵. I etterarbeidet er det også tatt bilde av samtlige funn da fotodokumentasjon er en optimal gjengivelse av gjenstander. I tillegg gir de en viktig dokumentasjon av gjenstandens tilstand før eventuell korrosjon og forvitring forringer materialet. Funnfoto er supplert med funnkatalog og beskrivelser og kryssreferert.

4.1.1 Målsetning og metodisk gjennomføring av utgraving

Målsetningen med undersøkelsene var på et overordnet plan å finne nærmere ut av hvilket potensial arkeologiske utgravninger har i forhold til utforskning av krigshistoriske kontekster? På hvilken måte kan de utvide og berike vår forståelse av forholdene i disse fangeleirene under krigens siste fase? Og mer spesifikt i forhold til omfanget av mine utgravninger: hvor mye informasjon kan slike begrensede undersøkelser av noen få utvalgte strukturer gi? I hvilken grad er det man ser på overflaten av funn og strukturer representativt for det som finnes skjult under overflaten. Og ikke minst, hvilken innsikt eller erindring kan de bidra med som ikke allerede er dekket gjennom historiske og muntlige kilder?

Utvelgelsen av strukturer for utgraving i Spittal ble gjort på bakgrunn av overflateregistreringen, lokalisering og strukturtype. Det var ønskelig å få dekket ulike områder av leiren, og gjerne av ulike typer strukturer. Det valgt ut fire ulike strukturer for undersøkelsen (se kap. 4.2). Det var kun en av strukturene som ble totalgravd (A1720), mens de resterende strukturene ble undersøkt med mindre sjakter som kunne utvides ved behov.

Jordmassene var varierende. Stedvis var det enkelt å grave, mens andre steder var preget av mye røtter fra trær og planter. Dette fikk til en viss grad noe å si i forhold til progresjonen. Den praktiske utgravingen varierte noe i forhold til strategi og teknikk, noe som skyldes de ulike strukturenes oppbygning. I og med at krigsminnene er relativt unge, var torvlaget relativt tynt og kunne fjernes med graveskje. Dette viste seg å være en praktisk tilnærming da overgangen mellom øvre torvlag og kompakt dekompostert torvlag inneholdt en del funn. Det ble også klart at det i de fleste tilfeller var vanskelig å avgrense funnførende lag utover torv og bunnlag. I de fleste tilfeller var disse de eneste funnførende lagene. Gravingen ble derfor utført med såkalte renselag som tok sikte på å definere funnførende torvlag og påfølgende bunnlag. Enkelte steder der funntettheten var relativt stor, ble det også gjennomført renselag med fotodokumentasjon, innmåling og inntaking av funn, før neste renselag ble påstartet (Figur 13). Disse renselagene må ikke forstås som stratigrafiske lag, men i all hovedsak som mekaniske lag med stor funntetthet. Denne teknikken ble tilpasset de ulike strukturene der

---

¹⁴ <https://sketchfab.com>

¹⁵ <https://sketchfab.com>

dette var nødvendig, og gravingen ble avsluttet ved steril grunn eller opphørende gjenstandsmateriale.

Figur 13: Stor funntetthet i A1295, Kitzbühel. Feltarbeid august 2016. Foto: Ingar Figenschau.

I utgangspunktet var det ønskelig med nøyaktige og individuelle digitale innmålinger av funn. Dette viste seg å være utfordrende både når det gjelder den praktiske utførelsen grunnet dårlig satellittsignaler, men også gjennom funnmengde. Enkelte steder ble dette løst ved å grave i mekaniske lag med samlefunn relatert til spesifikke lag. Andre steder ble eksempelvis massefunn som spiker, glass, eller bakelitt, som kunne relateres innenfor mindre kontekster, registrert og tatt inn sammen og i samleposer. Der det lot seg praktisk gjennomføre, ble funn målt inn eksakt. Vi valgte å ikke grave i single-context, blant annet ut fra sjaktenes beskjedne størrelse. Der funntetthet var høy ville det dessuten vært svært tidkrevende, og uansett ikke gitt noen fordeler. Da vi ønsket å gjøre minst mulig inngrep i strukturene, ble strukturelle elementer som tørrmurer og voller i liten grad snittet og demontert. Dette ville uansett ikke ha gitt større innsikt. Da samtlige undersøkte sjakter ble fortløpende dokumentert før, under og etter endt graving, ble strukturelle elementer godt dokumentert in situ og i stor grad beholdt komplett.

Utvelgelsene av strukturer i Kitzbühel ble gjort først og fremst på bakgrunn av tilhørighet til de ulike strukturkonsentrasjonene (K1-K3) (se kap. 4.3). Strukturene i selve leiren besto i all hovedsak av rester etter finértelt, men det forekom også mindre arkeologiske spor i form av mødding, ovn og mindre uidentifiserte elementer. Det bør også nevnes at deler av området har

nyere inngrep og anlegg som følge av militære øvelser under den kalde krigen. Dette gjelder særlig selve fangeleiren, hvor det i og like ved flere av strukturene er blitt gravd ut skytestillinger og lignende.

Ettersom vi ønsket å få materiale fra alle de tre ulike konsentrasjonene i Kitzbühel, ble følgelig minst en av strukturene i hver av disse undersøkt. Grunnet stor vanntilførsel i deler av fangeleiområdet, ble undersøkelsesområdet begrenset til den vestlige delen. Det ble totalt undersøkt 5 ulike strukturer. De stratigrafiske forholdene i Kitzbühel var enkle og bestod av ett overliggende torvlag med et påfølgende siltholdig lag. Sjaktene ble oppmålt og merket før fotogrammetri ble tatt. Deretter ble de avtorvet ved hjelp av graveskje, ofte i mindre ruter av gangen. Dette viste seg å være en praktisk tilnærming da overgangen mellom torvlag og underliggende lag inneholdt en del funn, samt at det stedvis var et svært tynt vegetasjonslag. Også her ble gravingen utført med renselag som tok sikte på å definere funnførende torvlag og påfølgende bunnlag da det i likhet med Spittal kun var to funnførende lag. Denne teknikken ble tilpasset de ulike strukturene der dette var nødvendig, og gravingen ble avsluttet ved steril grunn eller opphørende gjenstandsmateriale.

Også her viste det seg problematisk med nøyaktig og individuelle innmålinger av funn, særlig i strukturer der funnmengden var stor. Dette ble løst ved å måle inn samlefunn relatert til polygoner og spesifikke lag. Der det lot seg praktisk gjennomføre, ble funn målt inn eksakt. I likhet med Spittal ble de undersøkte strukturene mest mulig bevart in-situ. Samtlige undersøkte sjakter ble fortløpende dokumentert før, under og etter endt graving før de ble lagt igjen.

4.1.2 Funnbehandling

Funn ble fortløpende forsøkt typeidentifisert i felt og merket med løpende nummer. Typeidentifiseringen var ofte i generelle generiske funngrupper som jern, bakelitt, glass og lignende, mens andre var mer spesifikke som spillebrikke, flaskeglass og mynt. Denne katalogiseringen ble videreført og utvidet ved behov i det videre etterarbeidet på instituttets arkeologiske lab i Tromsø. Samtlige funn ble da rensert og kvalitativt og kvantitativt beskrevet, og det ble gjort fotodokumentasjon av alle funn. I arbeidet med å identifisere og definere ulike funntyper ble det anvendt et bredt spekter med litteratur samt ulike nettsider. Noe materiale ble også videre undersøkt på Universitetsmuseets kulturhistoriske laboratorium, bl.a. for røntgenfotografering. Men selv med en iherdig innsats, er det fortsatt en del gjenstander som ikke har latt seg identifisere nærmere. Da funnmengden er relativt stor, er spørsmålet om konservering en problemstilling som i skrivende stund heller ikke er avklart. Enkelte av gjenstandene har blitt fryst ned for å stoppe videre nedbrytning, mens det meste av materialet er lagret i klimaregulert magasin.

4.2 Arkeologisk feltarbeid Lager Spittal

Fangeleiren Spittal ligger like nord for Kitdalselva, og starter ved Myrhaug. Leiren er den nederste av leirene og ligger i dalmunningen til Norddalen (Figur 14). Området består av en

liten elvedal med et relativt flatt område på nordsiden, og noe mer kupert sør for elveleiet. Selve leiområdet ligger dels på en flate og dels i noe kupert terreng ved Myrhaug i vest. I dag er ikke området bebygget bortsett fra en liten hytte i vest-delen. Nord for flaten stiger terrenget opp mot Ráigegáisi (1369 moh.), mens flaten smalner inn når man beveger seg østover opp Norddalen. Vegetasjonen består i all hovedsak av løvskog kun brutt opp av små dyrkede parseller. Berggrunnen består av sand- og leirskifer, kalkstein og mergelstein med et relativt tykt lag med morenemasser¹⁶.

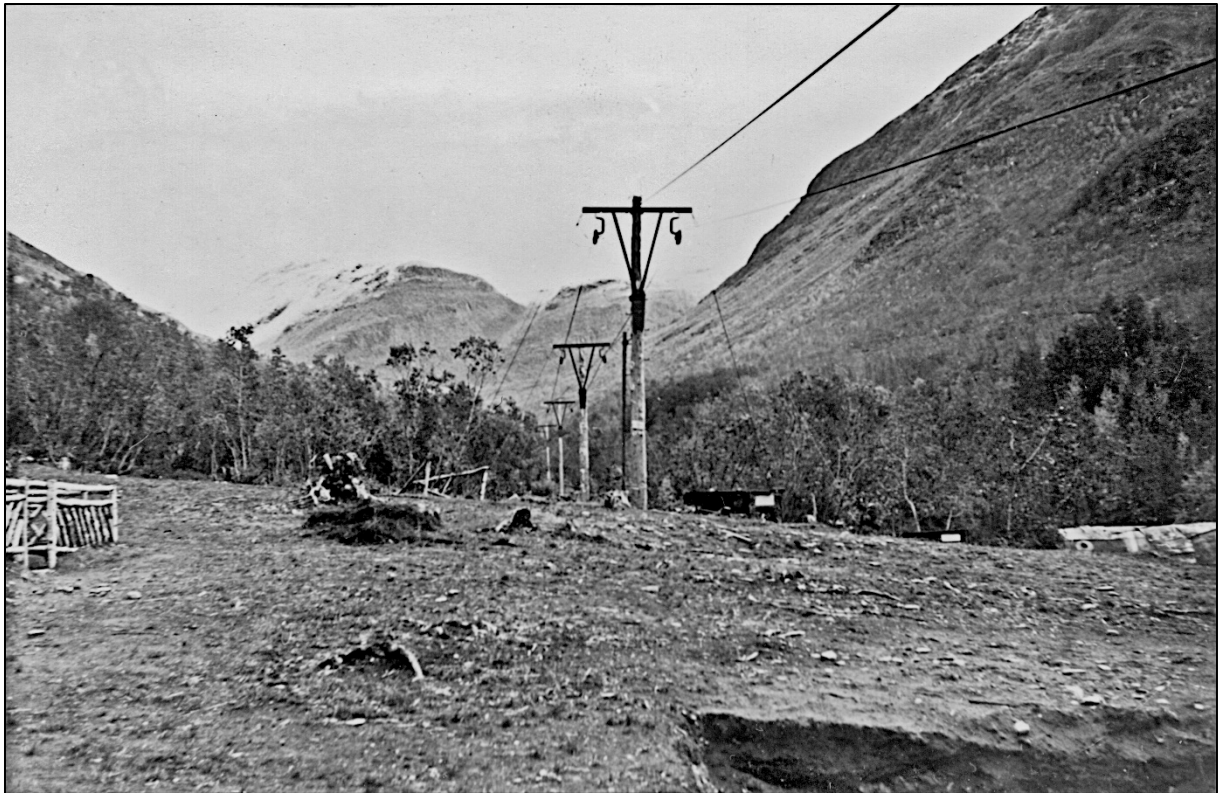
Figur 14: Oversikt over Lager Spittal, mai 2016. Bildet er tatt mot vest. Foto: Ingar Figenschau.

Spittal ble også befart i ulike omganger i løpet av våren 2016. Selv om leiren har lett tilgang og ligger i et relativt flatt område, var dette en leir som var mindre kjent både i utstrekning og oppbygning. Underveis i befaringen skulle det vise seg at dette var den desidert største leiren med et omfang på nesten 1 kilometer og svært mange strukturer. Befaringen avdekket ca. 100 strukturer spredt ut over et område på ca. 900 x 300 meter. Bortsett fra enkelte moderne inngrep tilknyttet jordbruk fremsto store deler av leiren som godt bevart. Den var også godt kamuflert i form av skog og annen vegetasjon.

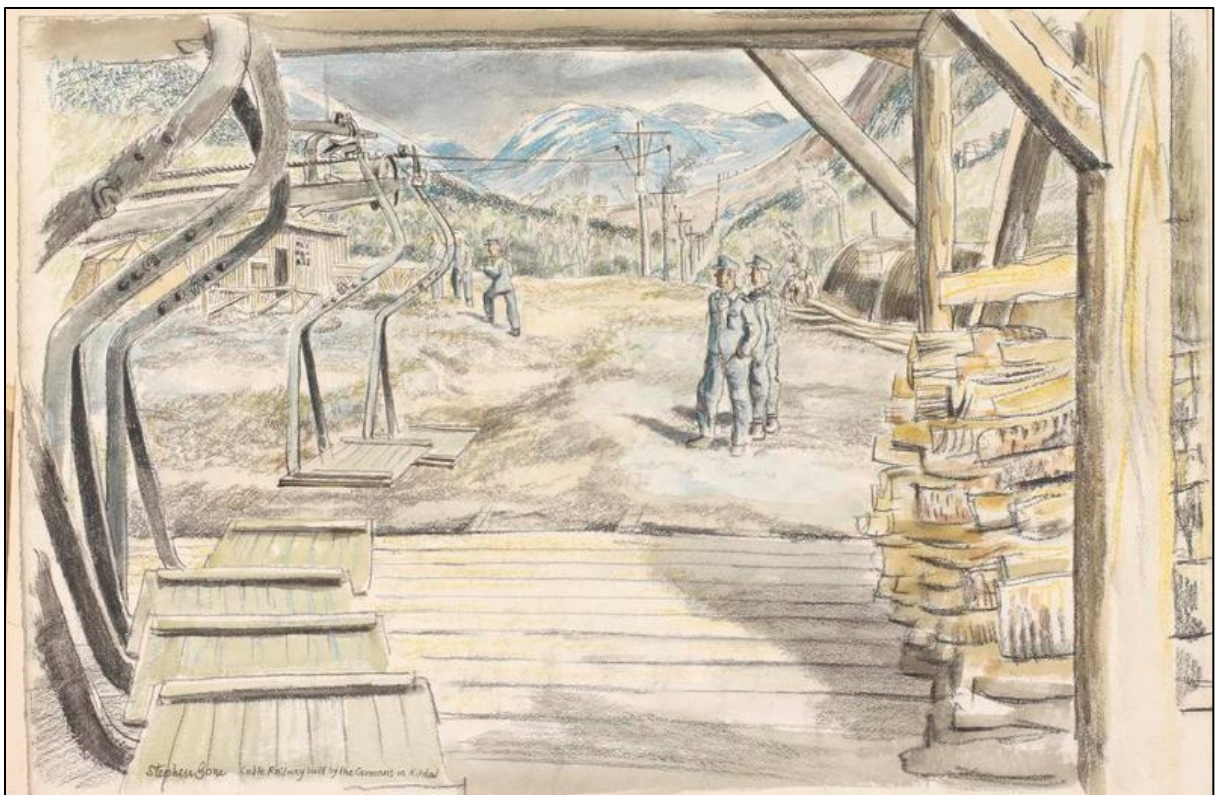
---

¹⁶ www.ngu.no

Figur 15: Taubanen i Spittal, 1945. Bildet er tatt mot øst i retning av fangeleirene Mallnitz og Gastein. Foto: Alma Bråthen/Norges arktiske universitetsmuseum.

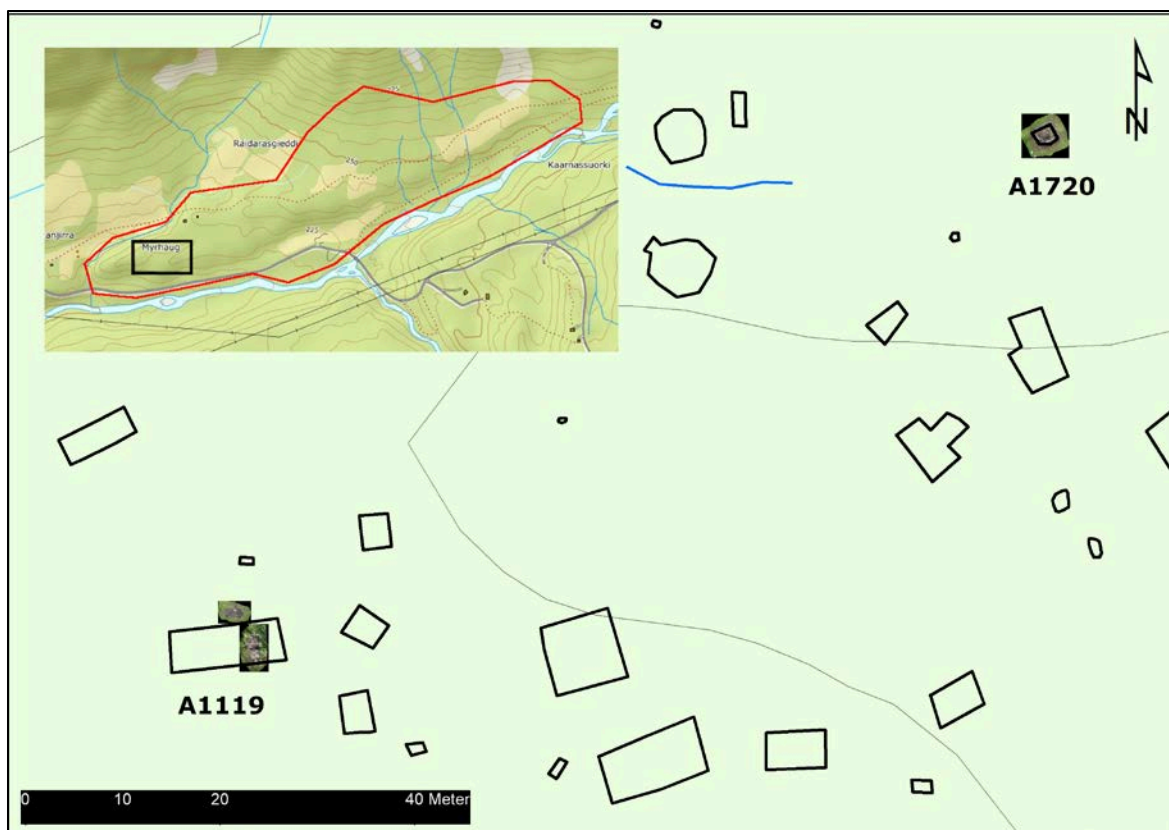
Figur 16: Taubanen i Spittal malt av Stephen Bone. Stephen Bone/ The Imperial War Museum.

Det er ytterst sparsomt med historisk dokumentasjon fra Spittal; et interessant unntak er ett fotografi og ett maleri (Figur 15 og Figur 16). Begge er faktisk malt og fotografert omtrent fra samme sted, og viser starten på taubanen som gikk fra Spittal og opp mot Kitzbühel. Fotografiet er tatt av frontreporteren Alma Bråthen, mens maleriet er laget av den britiske krigsmaleren Stephen Bone. Bråthen rapporterte fra Nord-Norge like etter den tyske kapitulasjonen i 1945 som journalist for svenske Dagens Nyheter. Stephen Bone var fra 1943 til 1945 tilknyttet Royal Navy som krigskunstner, og var blant annet med på landgangen i Normandie, før han kom til Norge i 1945 (Hesjedal 2014:191).

Taubanen skulle sikre transport av varer, mennesker og livsnødvendig materiale fra dalbunnen og opp til stillingene på fjellet. Endestasjonen lå oppe ved Kitzbühel, hvor den siste transporten ble gjort med slede og menneskekraft. Spittal har slik sett ikke bare blitt anlagt med tanke på byggingen av taubanen, men har i kraft av å være styrt av OT også fungert som en forsyningsstasjon for de høytliggende stillingene. Som følge av dette var de 232 fangene definert som en ren arbeidsbataljon underlagt *Kriegsgefangenen-Arbeits-Bataillon 204*. Arealet som skulle dekket behovet for både fangeleir, forlegning og forsyningsstasjon har dermed vært relativt stort, noe som reflekteres i leirens omfang.

4.2.1 Resultater fra utgravingen ved Lager Spittal

Registreringen av Spittal avdekket et stort leirområde med nærmere 100 strukturer. Sammenlignet med eksempelvis Mallnitz, Gastein og Kitzbühel, som nesten utelukkende er bygget med såkalte finértelt, er Spittal i stor grad bygget opp med rektangulære og kvadratiske strukturer. Enkelte av disse strukturene hadde også påbygg og andre konstruksjonsmessige attributter. Så godt som samtlige av denne typen strukturer hadde tørrmurte fundamenter, trapper og oppmurte flater. Av andre strukturtyper forekom det også enkelte finértelt. Det ble også registrert kvadratiske nedgravinger, hvor noen hadde oppmuringer på overflaten. Det ble også registrert flere skytestillinger, avfallsgroper og veier. Sist, men ikke minst, ble det altså registrert et stort planert område med mål på ca. 100 x 42 meter (A1558).

Figur 17: A1119 og A1720 ligger i den vestlige delen av Spittal.

Det ble totalt undersøkt fire strukturer i Spittal. To av disse ligger vest i området, ved Myrhaug (Figur 17). Denne delen av leiren var trolig forlegning for soldatene. De undersøkte strukturene her består av en større tilnærmet rektangulær struktur (A1119) og en kvadratisk nedgraving med oppmurt konstruksjon (A1720). Sentralt i leirens nordre del ble det gjort flere mindre undersøkelser i en stor tørrmurt struktur med rektangulær utforming (A1310). Her ble det også tatt ut jordprøver for jordkjemisk analyse (se 4.2.5). Den siste undersøkte strukturen var en klart definert og lett opphøyd tuft etter et finértelt øst i leirområdet (A1911). Samtlige av disse strukturene har mest sannsynlig blitt anvendt av soldater.

4.2.2 Anlegg 1119

Anlegg (heretter A) 1119 ligger på selve Myrhaug, vest i leiranlegget Spittal. Strukturen er lagt på en lavtliggende flate med små rygger på sør og nordsiden. Like øst for strukturen ligger tre mindre kvadratiske anlegg, mens det på den nordlige ryggen er registrert flere rektangulære anlegg. A1119 er rektangulært utformet med noen mindre irregulære forlengelser i bredden. Den er målt til 11,8 x 4,2 meter med lengderetning i akse vest-øst. I ytterkant av strukturen står en stein med «1945» risset inn (Figur 98). Strukturen fremstår som oppbygd i øst, vest og nord, mens den tydelig er gravd inn i hellingen på sørsiden. Inne i strukturen er det en tydelig T-formet grøft eller kanal gjennom og på tvers av strukturen. Langs sørsiden følger den hele strukturens lengderetning, omtrent 1 meter fra kanten. I bredden skjærer den inn ca. midt på strukturens lengde, og går tvers over den. Langs hele

kanalen er det steinsatte kanter. Kanalens bredde er på ca. 60 cm, og en dybde på ca. 20 cm (etter endt graving).

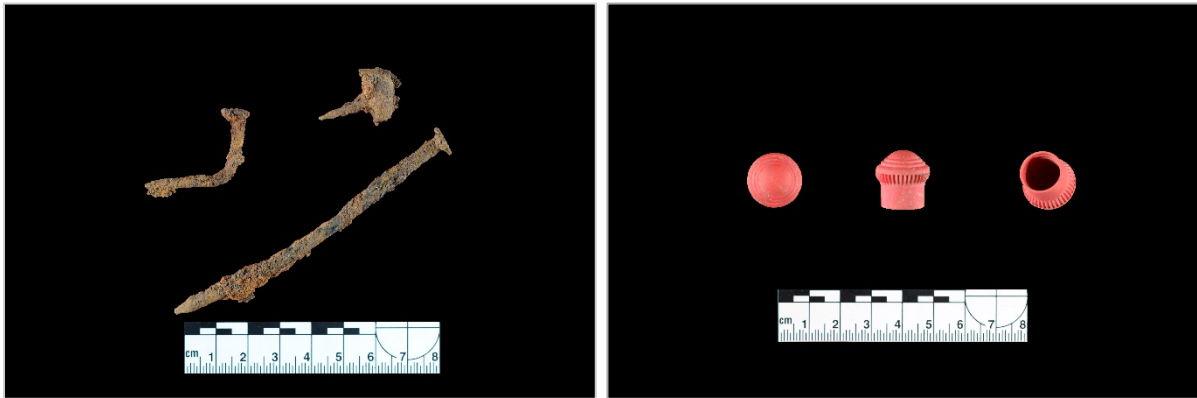

Figur 18: A1636 under graving. Like bak ligger A1119. Tatt mot sør. Foto: Ingar Figenschau.

Det ble gravd to sjakter her. Den første (1636) ble lagt midt på nordre langside av strukturen, og målte 2 x 1 m med lengdeakse øst-vest (Figur 18). En av årsakene til at den ble lagt her, var at området ble tolket som et mulig inngangsparti, men også at sjakten dekket deler av kanalens nordlige ende. Stratigrafien besto i all hovedsak av torv etterfulgt av et mellomsjikt av omdannet organisk masse før det skiftet over til en grå siltholdig masse. Det som tidligere ble tolket som mulige spor etter oppmurt/hellelagt inngangsparti, viste seg å være jordfaste steiner, og avkrefter følgelig at dette har vært inngangsparti i denne delen.

Det ble registrert funn i begge lag, og spredningen var relativt jevnt fordelt i sjakten. Det ble totalt registrert til sammen 86 enkeltfunn. Disse fordeler seg på 4 biter med takpapp, 4 biter med vaier, 2 glassbiter, 1 plastkork og 4 nagler (Figur 19). Resterende funnmateriale består av 72 spiker i ulike lengder. Denne sjakten inneholdt altså relativt få funn, og bortsett fra plastkorken kan majoriteten knyttes til konstruksjonsvirke og særlig i form av spiker og nagler. Dimensjonen på størstedelen av spikermaterialet ligger på ca. 5 cm, noe som ikke direkte kan knyttes til større bærende konstruksjoner, men i all hovedsak til eksempelvis panel og lignende. Deler av spikermaterialet bærer også preg av å ha blitt trukket ut da flere er bøyd og knekt. Vaierbitene er delvis tvinnet sammen, noe som tyder på at de kan ha blitt anvendt som taksikring («takanker») eller til lignende bruk. Glassbitene er små fragmenter og

vanskelig å klassifisere nærmere, men grunnet fravær av kurvatur og tynt gods tyder mye på at dette er fragmenter av uarmert vindusglass. Korken i bakelitt/plast har gjenger og stammer fra en tube eller annen type beholder.

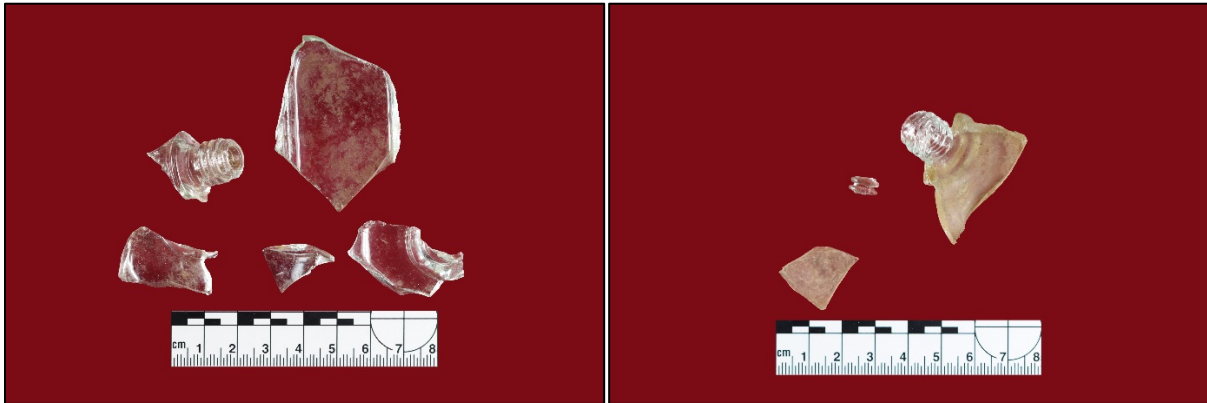
Figur 19: Funn fra A1636. Spiker, skonagle og kork. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 20: Fotogrammetri av undersøkessjakt 1673. Dreneringsgrøften ses tydelig i senter. Tatt mot vest. Foto: Ingar Figenschau.

Den andre sjakten (1673) målte 3 x 1 m med lengdeakse nord-sør og ble lagt i den østlige delen av A1119 slik at den krysset kanalen og gikk inn på de planerte flatene på hver side (Figur 20). Dette ble gjort for å bedre få innsikt i funksjonen til kanalen samt oppbygningen av strukturen (Figur 22). Stratigrafien i sjakten varierte noe. På begge flatene nord og sør for kanalen ble det under et tynt torvlag påtruffet en gråbrun siltmasse, som igjen ble etterfulgt av et mer brunholdig spettet sandlag etter ca. 5 cm. Dette sandlaget var ca. 10 cm tykt og lå over et tydelig definert leirholdig siltlag tolket som undergrunn. I selve kanalen var stratigrafien annerledes og besto av et tynt torv- og siltholdig lag øverst, etterfulgt av et sammenblandet lag bestående av små runde steiner iblandet torv og silt. Laget avsluttes på et grålig sandlag som flukter med steinsettingen på kanalens sider. Sjakten viste at steinsettingen er oppbygd

svært ulikt på henholdsvis nord- og sørsiden av den undersøkte kanalen. Den nordlige steinsetningen består av mindre hodestore steiner som virker å være kantsatt. Den sørlige steinsetningen består av større steiner med store flater og virker å ha fungert som del av strukturens fundament.

Figur 21: Små glassflasker funnet i A1673. Flaskene har antageligvis inneholdt ulike hygieneprodukter. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Denne sjakten var langt mer funnrik enn den første. Særlig var funntettheten stor i selve grøftekanalen og det ble registrert i alt 334 enkeltfunn i sjakten. Den største funnkategorien er også her spiker (71 stk.), men de er lengre, opp mot 10 cm, og tilnærmet samtlige er bøyd i ulik grad. Flere fragmenter av takpapp ble også funnet sammen med en del konstruksjonsmateriale i form av nagler, streng, bolter, treskruer, beslag, skiferspiker og slagfragmenter. Det ble også gjort flere funn som kan relateres til arbeid, personlig utrustning, og bekledning. Blant annet ble det funnet en del glassfragmenter som i all hovedsak kom fra mindre flasker, mest sannsynlig flasker tilknyttet ulike hygieneprodukter og rester etter talglys (Figur 21). Knapper forekom også i et større antall (21 stk.), for det meste tilvirket i metall med granulert overside – noe som var vanlig for tyske uniformer (se Sáiz 2008:87). Samtidig ble det funnet S-spennere i ulik forfatning samt en del tøyhemper av forskjellige typer. S-spennene har standardisert form og var særlig vanlig i kombinasjon med knapper med øyehull, blant annet for å lettere kunne ta av knapper ved vask (Sáiz 2008:48). Disse ble ofte brukt sammen med nettopp granulerte uniformsknapper på eksempelvis «drillichjake». Disse er også nært beslektet med større tøyhemper som også ble funnet sjakten. De ble brukt på uniformer, blant annet som feste for uniformsbeltet (se Sáiz 2008:42ff). Flere fragmenterte spennere og hemper ble også registrert, hvor de fleste kan knyttes til ulike klesplagg og utstyr.

I selve kanalen ble det også funnet to tåjern og ett tilhørende helbeslag fra sko (Figur 24). Tåjernene utgjør ett par da man fant både høyre- og venstrevridde jern. Det er verdt å merke seg at tåjernene avviker i forhold til eksempelvis tyske tåjern. Halvmåneformen på disse er bred med tverrgående riller og feste for 4 nagler, og har også en vertikal forhøyning på tuppen. Denne typen tåjern er å finne på sko som ble tilvirket i USA og gitt til den sovjetiske

armeen (Rio 2012:79). Skoene inngikk i det amerikanske Lend-Leaseprogrammet, som hjalp blant annet Sovjetunionen med utstyr. I regi av dette programmet ble det produsert hele 15 417 000 par sko (Davies 2007:36). Således har disse tåjernene hatt en svært lang reise fra USA til Sovjetunionen via de mange transportrutene og til slutt endt opp i Spittal (Figur 24). I kanalen ble det også funnet over 30 steinlignende fragmenter i lys brun farge. Fragmentene er skiferlignende og er tydelig bearbeidet og utformet. Flere stykker er kvadratisk utformet med avrundede hjørner og relativt rette sider. Formen på den største biten er ca. 5 x 3,5 cm. Dette viste seg etter nærmere undersøkelser å være fragmenter av såpe (Figur 25). De har store likhetstrekk med tyskprodusert såpe som ble benyttet av tyske soldater (Sáiz 2008:259-260, Pool 2015:35-38). Det ble også funnet en patron merket med «*, 5, 41 aux» i bunnen av sjakten. Selve patronhylsen er av messing, produsert i mai 1941. Kodemerkningen «aux» antyder at patronen er produsert av Polte Armaturen und Maschinenfabrik. A.G., Poltestr. Und Fichtestr. Werk Magdeburg, Sachsen (Chubbuck 2012, Conklin 2007:9, 104). Ammunisjonen er en 9 mm Parabellum, mest sannsynlig til en Luger.

Figur 22: Dreneringsgrøft i sjakt 1673. Tatt mot SV (venstre) og NV (høyre). Foto: Ingar Figenschau.

Sjakt 1673 var altså relativt funnrik, særlig med tanke på det beskjedne arealet som ble gravd. Selv om det ble funnet mye materiale som kan knyttes til konstruksjon, henholdsvis en del spiker og nagler, ble det også funnet mange gjenstander som er av en mer personlig art. Her kan man merke seg forekomsten av granulerte knapper, S-spenner, tøyhemper og spenner som alle er fra tyske uniformer og utstyr. Det forekommer allikevel et avvik i form av de to tåjernene og hælbeslaget fra amerikanskproduserte Lend-Lease sko, som ble anvendt av den sovjetiske hær (Figur 24). De ble funnet i selve kanalen, og har på det tidspunktet de havnet i kanalen, ikke vært fast på noe skotøy. Dette kan støtte en tolkning om sekundær bruk, eller som reservedeler. I så fall gir det grunn til å reflektere over soldatene situasjon og tilgang på eget utstyr.

Figur 23: Funnkontekst under påført masse i 1673, tatt mot vest. Gjenstandene besto av en større bolt, rester av talglys og 9 mm ammunisjon. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Generelt kan man si at denne sjakten i langt større grad enn den første har gjenstander av personlig art, noe som kan antyde bruksområdet for strukturen. Sjakten avslørte også mer av prosessen med å bygge strukturen. Grunnarbeidet har bestått i en planering av området hvor masse er blitt fjernet, særlig i den sørlige delen, før man har bygd opp og planert et fundament bestående av påført masse og steinsettinger. Den stratigrafiske oppbygningen samt funn i overgangen mellom påført masse og undergrunn vitner om dette (Figur 23). Den påførte massen er avgrenset med steinsettinger som også danner den gjennomgående kanalen. Som tidligere nevnt er den sørlige oppmuringen av en fundamentende type, som gjennom relativt store og flate steiner har fungert som et fundament for overliggende konstruksjon. Den indre steinsettingen er konstruert av mindre og ofte mer ovalrunde steiner som i mindre grad har vært egnet som fundament.

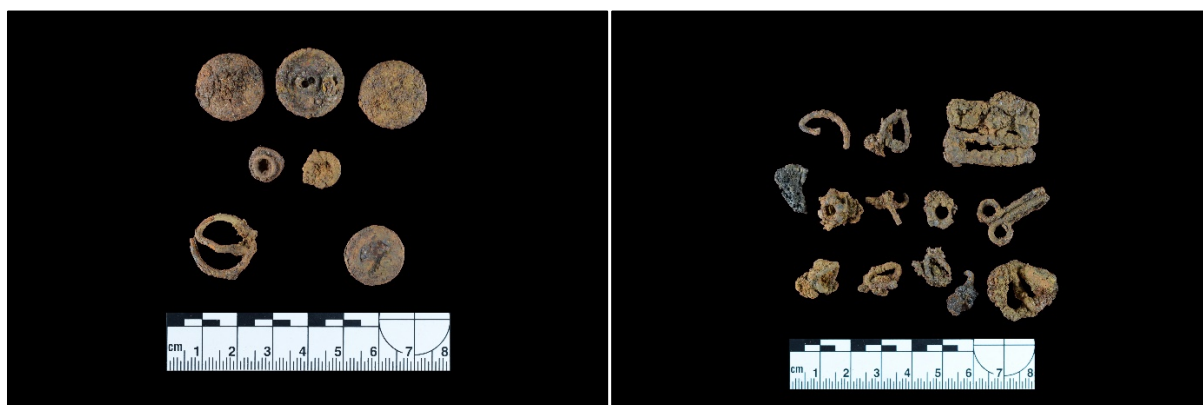

Figur 24: Tå- og hæljern produsert i USA. Disse satt på skotøy som inngikk i låne-og leieavtalen mellom USA og Sovjetunionen. Etter en reise fra USA via Sovjetunionen og Finland, endte de i Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 25: Såperester fra Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 26: Personlige gjenstander fra A1673. Knapper, S-spenner og ulike hemper fra tyske uniformer. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Mye taler for at strukturen er restene etter en brakke som er blitt demontert etter krigen, og mest sannsynlig gjenbrukt i nærheten, særlig med tanke på fraværet av trekull og varmpåvirket materiale. Utformingen er interessant da lignende strukturer ikke er registrert i området. Kanalen kunne ha fungert som en møkkrenne i en stall, men det finnes ingen organiske masser som støtter opp om dette. Andre muligheter er at kanalen kan ha fungert som kuldegrop, men det virker mindre plausibelt. Ser man konstruksjonsdetaljene i forhold til funnmaterialet, peker disse mot en spesifikk bruk. Mange av gjenstandene er av personlig art, med et særlig antall knapper og andre små uniformdeler (Figur 26), men også hygieneprodukter i form av små glassflasker og såpestykker. Plasseringen av brakken, lavt i terrenget, med et lett hellende terreng mot vest, kan ha minsket innsyn og forenklet en naturlig

avrenning. Dette i sammenheng med den møysommelige oppmurte dreneringskanalen, peker mot at brakken var en vaskebrakke eller badstue. De små runde steinene i selve sjakten indikerer også at det har vært en viss tilkomst av vann i grøften. Ifølge tyskernes *Taschenbuch für den Winterkrieg* datert 5. august 1942, og oversatt av amerikansk etterretning 15. desember 1943 (US-Army 1943), var det viktig med såkalte avlusningsstasjoner som besto av dampbad eller sauna. I feltsituasjoner skulle disse konstrueres av tømmer med passende drenering. Dreneringen beskrives som «Stone-lined ditches (are) installed under the floor for drainage» (Pool 2015:32, US-Army 1943:146).

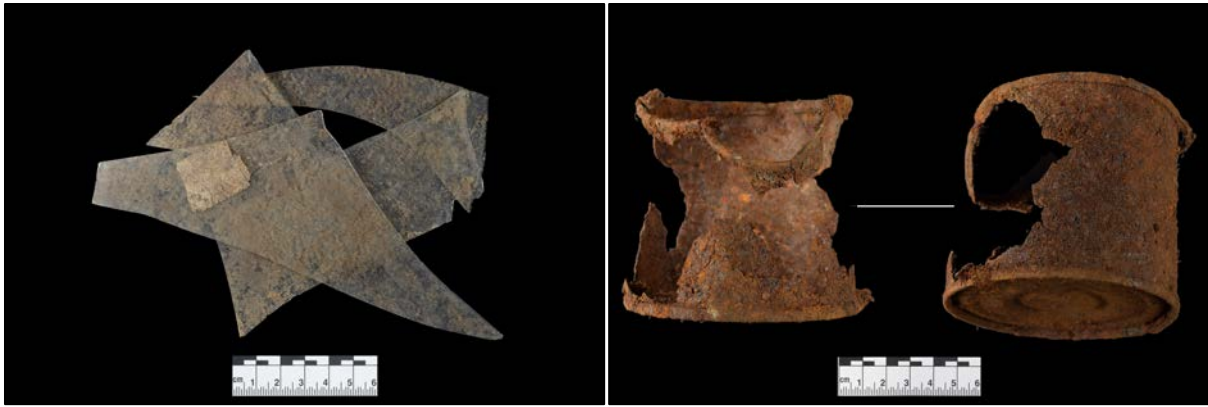
4.2.3 Anlegg 1720

Anlegg 1720 (A1720) ligger helt i den østlige grensen av Myrhaug, ca. 90 meter nordøst for A1119 (Figur 17). Strukturen ligger på en liten flate i en sørvendt helning, med en rekke andre større konstruksjoner i nærheten: innenfor en radius av 35 meter er det to finértelt, en større oppmurt struktur, samt en rektangulær struktur. A1720 består av en kvadratisk grop, ca. 1 x 1 m i utstrekning og inntil 0.55 m dyp (før utgravning) (Figur 27). Gropen har en mindre tørrmuring i sør og vest bestående av opptil tre steinlag. Massen fra selve nedgravningen danner en liten voll som omkranser den på overflaten og gjør at strukturens totale utstrekning her er ca. 2 x 2 meter. A1720 ble totalgravd, og det ble også valgt å avdekke området rundt selve nedgravningen. Det totale utgravningsarealet var 3 x 3 meter. Av praktiske årsaker ble det valgt å grave gropen i 3 mekaniske lag på 10 cm hver. Bortsett fra torvlaget besto stratigrafien av et brunspettet siltholdig lag. Her ble det registrert flere mindre steiner og enkelte torvflekker underveis.

Figur 27: Anlegg 1720. Før graving (venstre) og under graving (høyre). Tatt mot SSV. Foto: Ingar Figenschau.

Det ble gjort funn i samtlige lag, og også i området rundt strukturen. Til sammen ble det registrert 387 funn i selve nedgravningen, og 20 funn i området rundt den, noe som gir et totalt antall på 407 funn. Det overordnede bildet viser en stor overvekt av hermetikk og glassgods (Figur 28), men også stort tilfang av personlig utstyr og produksjonsmateriale. Det ble gjort få funn av konstruksjonsrelatert materiale som spiker, nagler og lignende. Her skal funnene kort beskrives med referanse til mekaniske lag.

Figur 28: Vindusglass og hermetikk fra A1720. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

I det første mekaniske laget (lag 1) ble det totalt registrert 116 funn. Foruten et par spiker og fragmenter fra vindusglass besto majoriteten av funnene av hermetikkrester og skår av flaskeglass. Hermetikkrestene består i all hovedsak av jernfragmenter fra runde bokser. De fleste fragmentene er fra randkanter og bunn/lokk. Det forekommer også deler fra sidevegger med sveiseremse fra produksjon. Ingen av disse hadde synlige merkinger. Det ble også funnet rektangulære bokser av aluminium med dratapp for åpning av lokket. Boksene har tverrgående riller og er merket med en «C» i bunnen (Figur 29). Slike beholdere ble ofte anvendt til ulike kjøtt- og fiskeprodukter. Forekomster av flaskeglass hadde en overvekt av grønt glass, antageligvis fra vin- og champagneflasker. Et skår av en champagneflaske hadde rester etter emblemet på halsen.

Figur 29: Hermetikkboks av aluminium. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 30: Bergjegersko, venstre. Én av fire sko som ble funnet i og like ved A1720. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 31: Deler av skibinding funnet i A1720. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 32: Nærmest intakt flaske med Auxhol hårpleie. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 33: Dr. Dralles Haarfixativ – „nicht fettend“! Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Det ble funnet flere deler fra skibindinger (Figur 31). Det ble også registrert enkelte tynne og kurvede glassfragmenter fra gasslykter eller lignende. En tilnærmet komplett flaske med *Auxhol Haarpflege* ble også gravd frem, sammen med en tube "*Birken Haar Fixativ*" (Bjørkehårfiksativ) som ble produsert av *Dr.Dralle*, begge var kjente hygieneprodukter (se Pool 2015:118) (Figur 32 og Figur 33). Det mest overraskende funnklassen var fire sko, som samtlige er såkalte Bergjegersko (Figur 30). Skoene har de karakteristiske kantnaglene og diamantformede naglemønsteret på sålen. Mye tyder på at det er snakk om to sammenhørende skopar. Skoene i det første paret har en lengde på omtrent 32 cm – noe som blir omregnet til skostørrelse 43, mens de i det andre paret er ca. 30 cm, tilsvarende størrelse 41. Dette siste paret er også utsatt for en del modifisering der ankelpartiet er kuttet av, og noen av skonaglene byttet ut og endret på. På den ene skoen er det også satt på ett tåjern og en lærbit. Hvorvidt dette er tilpasninger som følge av behov, eller om det er praktiske endringer, er usikkert (se artikkel C). Andre gjenstander som også er av personlig art er blant annet en utmerkelse i jern med festeanordning i kobber som er identifisert gjennom røntgen som en SA militær sportsmedalje (*SA Wehrabzeichen*) (Fowler 1992:49-54) (Figur 34).

Figur 34: SA militær sportsmedalje (SA Wehrabzeichen) funnet i Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau. Røntgenfoto: Mathea Hovind, Tromsø Museum, Universitetsmuseet.

I det andre mekaniske laget (lag 2) var det totalt 216 funn. Også her var det fragmenter av vindusglass samt mange funn av hermetikk og flaskeglassfragmenter. Størstedelen av hermetikken stammer fra runde hermetikkbokser av jern, og mange av fragmentene er fra randkanter og bunn/topp. Enkelte av disse hadde synlig merking med blant annet «400 gr»,

«B» og «WEHRM, Gebr. Rasch AG, Schleswig». Det forekom også aluminiumsbeholder av samme type som i det første mekaniske laget, merket med en «C» (Figur 35). Det ble også funnet små fragmenter som stammer fra lyskilder og deler fra flaskeglass. Her forekom det også enkelte biter av delvis varmpåvirket og smeltet glass, samtlige klar i fargen.

Figur 35: Ulike typer hermetikk fra Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 36: Goldenes Hitlerjugend Ehrenabzeichen. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Den største funnkategorien, om enn bestående av et varierende typemateriale, tilhørte personlig utrustning og eiendeler. En del av dette materialet kan også tolkes som produksjonsrester og bearbeidet materiale. Dette gjelder særlig en del av lærmaterialet som ble avdekket. Produksjonsmaterialet besto av lær- og gummiremser samt enkelte funn av pleksiglasslignende gjenstander. Førstnevnte innbefatter også avkapp fra reimer med sømspor og festeknapper. Spenner og hemper ble funnet både i jern og aluminium, blant annet fra gassmaskebeholdere (F57) og *Fliegerschutzbrille* (F44-4). Det ble også funnet tyske tåjern, brede skonagler, bestikkrester, deler av kam og tannbørste, patron, kork og bandasjer. Den ene bandasjen er ennå i sin originale innpakning (Figur 38). Helt i bunnen av lag 2 ble det

også funnet to dyrebein, samt et såkalt rense- og demonteringsverktøy (*Hülsenkopftwischer*) tilhørende rensesett for Karabiner 98k (Vries & Martens 2010:36-37). I tillegg ble det funnet nok en medalje samt en salvekrukke. Førstnevnte er en diamantformet Hitlerjugend-medalje med gullforgylt kant samt røde og hvite dekaleringer rundt et hakekors på forgylt bakgrunn, *Goldenes Hitlerjugend Ehrenabzeichen* (Figur 36). Salvekrukken besto av tre tilhørende deler, men mangler det tilhørende lokket. Krukken er merket med Rosenthal, Kronach – Germany, og ut ifra stimpling ble disse produsert fra 1938 (Figur 37). Det er ennå noen rester av kremen, som har en lys brunfarge og relativt tykk konsistens. Slike krukker inneholdt som regel hudkrem.

Figur 37: Porselenskrukke produsert av Rosenthal. Krukken har inneholdt, og inneholder ennå, fuktighetskrem. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

I det tredje mekaniske laget (lag 3) var det færre funn. Totalt ble det registrert 55 funn. Foruten et lite antall spiker, beslag, skruer, og vindusglass, var det også her en del hermetikk av jern av samme type som beskrevet over. Det ble registrert merking på en hermetikkbunn med "850 g" og ".../...10/42" og "36". Det kan være snakk om en boks produsert av Schwarzblech Lötrand, oktober 1942 (se Pool & Bock 2010:250). Glassfragmenter forekom også her, men i et mindre antall enn i foregående lag, blant annet grønt flaskeglass. Det ble funnet flere rester av produksjonsmateriale i noe som kan ligne akrylglas (muligens polymetylmetakrylat). Det ble funnet flere slike utskjæringer i samtlige lag, både utskårede biter og restmateriale. Konkret hva disse er brukt til, er usikkert. Det ble funnet tynt glass fra lyskilde eller lignende, samt en mindre spenne i kobber, lær med søm og to rester etter såkalte

Hindenburglicht (Figur 39). Sistnevnte var en mye brukt lyskilde i dekningsrom og på steder der annen belysning ikke var tilgjengelig.

Figur 38: Uåpnet bandasjepakke. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Funnene som ble gjort i området rundt selve nedgravingen besto av en sko, ett hermetikklokk, trykknapper, tekstilrester og en børste. Skoen er en Bergjegersko og er omtalt tidligere (Figur 40). Hermetikklokket er av aluminium og merket med en "C". Tekstilrestene består av flere fragmenter av blågrønt stoff. Stoffet har et sikk-sakk mønster som danner vertikale linjer i stoffet. Baksiden er glatt, og på enkelte biter er det rester etter søm. Den lille børsten er identifisert som en del av *Reinigungsgerät 34*, som var et rensesett for de fleste våpen mellom 7,9 – 9,0 mm kaliber. I dette settet eksisterte det to ulike børster bestående av en mindre *Reinigungsbürste* (rengjøringsbørste) og en noe større *Ölbürste* (oljebørste) (Vries & Martens 2010:36-37). Børsten fra Lager Spittal har tilhørt et slikt rensesett.

A1720 var svært funnrik, særlig med tanke på det svært begrensede arealet som ble undersøkt. Strukturen skiller seg også ut gjennom å ha et svært variert funnmateriale. Forekomsten av konstruksjonsmateriale som spiker, nagler, skruer og vindusglass er imidlertid langt mindre enn ellers. Det ble avdekket et relativt rikt materiale av hermetikk, særlig rund hermetikk i jern, men også enkelte innslag av aluminiumsbokser. Mest bemerkelsesverdig er likevel forekomsten av personlige gjenstander. Blant annet ble det avdekket 2 par sko, en del skiutstyr, utstyr tilknyttet vedlikehold av våpen, hygieneprodukter av ulik art, bandasjer og tyske insignia. Denne sammenblandingen av ting som er ødelagt eller har utfylt sin praktiske

rolle, hermetikk eksempelvis, med gjenstander som ikke er tatt i bruk, eller medaljer som tidligere ble ansett som statussymboler og tilhørighet, er interessant. Det kan tyde på at A1720, om ikke i utgangspunktet, men i hvert fall sekundært, har blitt brukt som en avfallsgrop. Funnmaterialets spesielle sammenblanding kan peke mot at dette har skjedd mot slutten av krigen eller etter frigjøringen. Den stratigrafiske fordelingen tyder også på at deponeringen har skjedd i løpet av svært kort tid, kanskje bare i noen få omganger.

Figur 39: Produksjonsrester til venstre og rester etter talglys til høyre. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

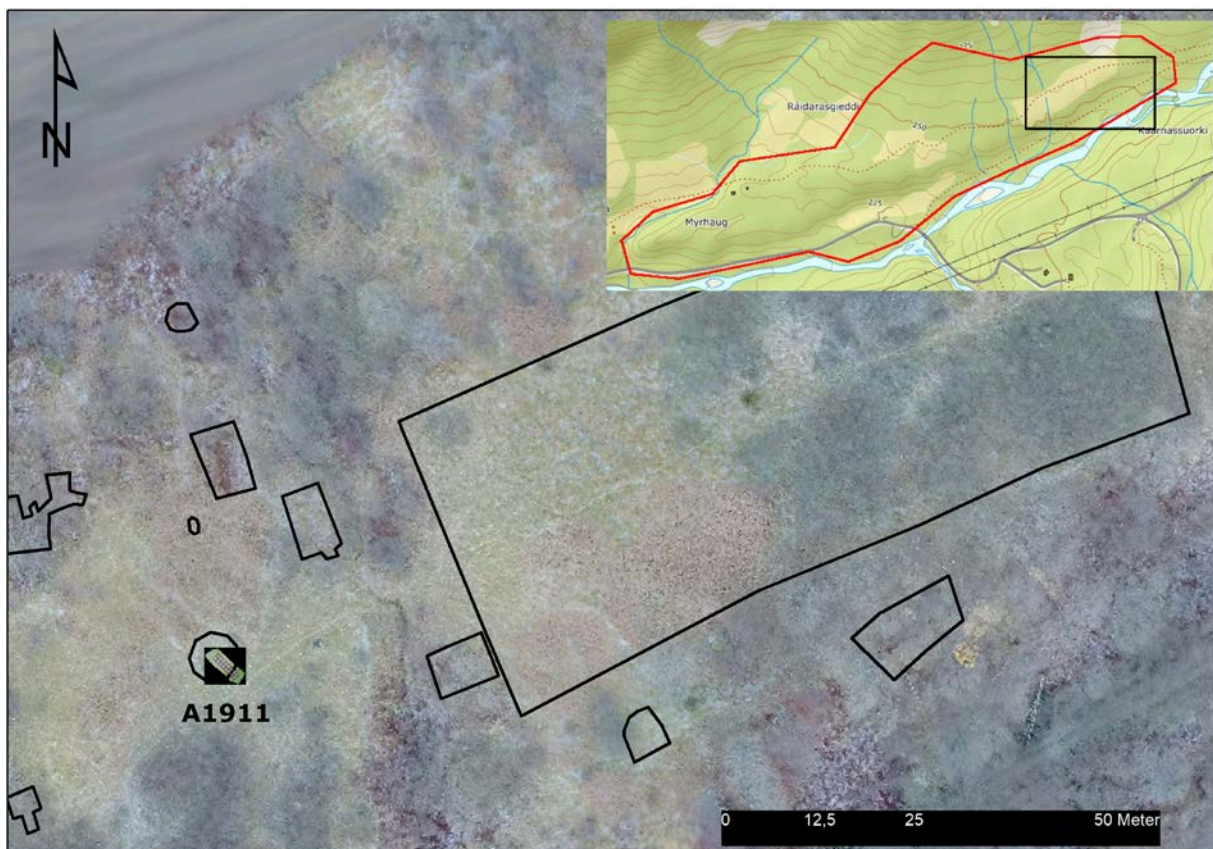
Figur 40: Bergjegersko in-situ like ved nedgravingen A1720. Spittal juli 2016. Foto: Ingar Figenschau.

Konstruksjonens størrelse og morfologi kan antyde at strukturen i utgangspunktet ble anlagt som en skytestilling. Steinleggingen i sør og vest støtter opp om dette, men beliggenheten

virker derimot mindre logisk for dette formålet. Hvis man antar at steinleggingen angir stillingens retning, ville den eventuelle skytteren hatt siktlinje sørover inn i deler av den tyske forlegningen. Plasseringen i landskapet er heller ikke optimalt for dette formålet, selv om A1720 ligger delvis i en skråning, er det relativt dårlig oversikt. Mest sannsynlig har strukturen fungert som en vaktposisjon for internt bruk. Plasseringen er lagt i den østlige utkanten av soldatenes anlegg på Myrhaug. Etter krigen har den fått en ny funksjon som avfallsdeponi.

4.2.4 Anlegg 1911

Anlegg 1911 (heretter A1911) ligger i Spittals østlige del, omtrent 460 meter øst for A1720. Strukturen er tuften etter et finértelt og ligger på en relativt åpen, sørvendt flate med frodig gressvegetasjon (Figur 41). Tuften, som ble registrert i 2015 av Troms fylkeskommune (Hesjedal & Andreassen 2015), ligger like inntil den store planerte flaten i Spittal, og har flere strukturer liggende like vest, sør, øst og nord. Tuften har form av en sirkulær struktur med en diameter på 6,5 meter og framtrer som en lett oppbygd, sirkulær flate med en tørrmurt trappeoppgang mot sør (Figur 42). Den sirkulære kanten er lett forhøyet og skiller seg godt ut i landskapet. Det ble valgt å legge en utgravningssjakt på 4 x 1 m fra utsiden via trappen og inn i senter av strukturen.

Figur 41: A1911 ligger øst i Spittal.

Stratigrafien i tuften var relativt enkel. Under torvlaget ble det avdekket et grålig sandholdig lag med enkelte torvlinser og flere mindre trekullforekomster (lag 1). Ca. 5 cm under dette, ble det påtruffet et mørkere brunt sandlag med en del stein (lag 2). Dette laget ble definert som bunnlag da det ikke var funnførende, men må ikke forstås som undergrunn da strukturen er bygd opp av påført masse. Det ble også lagt en mindre sjakt på 50 x 100 cm på tvers av undersøkessjaktene fra bunnlaget og 5 cm ned. Da dette også viste seg å være funntomt ble gravingen avsluttet.

Figur 42: Sjakten i A1911 ble lagt fra inngangen og inn mot finérteltets senter. Tatt mot NV. Foto: Ingar Figenschau.

I og rundt selve trappeavsatsen ble det registrert en fin, grå sand som avviker i forhold til resterende fyllmasse i strukturen. Dette sandlaget virket også å ha inngått i veggvollene da laget gikk inn i vollen på begge sider av trappen. Steinene i trappen er lagt inn i dette laget, og det virker som om den fine sanden har fungert som stabiliserende og bindende masse for trappen. Selv om det ble funnet gjenstander i hele sjakten, var det noe mindre i den sørlige delen. Det var videre to funn-konsentrasjoner i den nordøstlige delen av sjakten. Her ble det også påvist større konsentrasjoner av trekull og smeltede gjenstander, noe som antyder høy varme.

Det ble totalt identifisert til sammen 770 funn fordelt på henholdsvis torvlag (398) og det påfølgende lag 1 (372). I torvlaget var spiker (239) den desiderts største funnkategorien, og det var også annet konstruksjonsmateriale som skiferspiker, kramper og beslag samt vindusglass og jernfragment (Figur 43). Det resterende materialet består av et relativt bredt

spekter av personlig og militært utstyr. Her kan nevnes avkapp av lær, trolig til reparasjon av fottøy, samt en hempe. Det ble også funnet to patronhylser, samt funn av blant annet skonagler (30), flaskeglass (19), jernfragmenter (8) og smeltet glass (7). Den ene patronhylsen er tydelig kappet av og klemt sammen med verktøy (Figur 43). Den er merket i bunnen med «*, 7, am, 41», hvilket betyr at hylsen er laget av messing (*), produsert i juli (7) 1941 (41) av Gustloff Werke, Otto Eberhardt (am) (Conklin 2007:9). Den andre er en større hylse merket med «R.A, 1944», hvilket betyr at den er produsert i 1944 av Raufoss Ammunisjonsfabrikker.

Figur 43: Konstruksjonsvirke (venstre) og bearbeidet ammunisjonshylse (høyre). Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 44: Verktøy funnet i A1911. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

I lag 1 ble det totalt gjort 372 funn. Funnbildet fra torvlaget gjenspeiler seg også i dette laget, hvor den desidert største funnkategorien er konstruksjonsvirke representert ved spiker (220) etterfulgt av skiferspiker, jernfragment, beslag, vindusglass og krampe. I denne forbindelse skal også nevnes funnet av to redskaper i form av et hammerhode og et stemjern (Figur 44). Begge lå inn mot strukturens senter. Hammeren er relativt liten med rester fra skaft og låsesplint. Den relativt beskjedne størrelsen, formen og lave vekten kan peke mot at hammeren er brukt til finsmining. Tappjernet mangler selve treskaftet, men har bevart endehylsen. Denne er merket med en «R». Det lot seg ikke å identifisere noen identitetsmerker på bladet.

Flaskeglass forekommer i en viss grad, men bitene er relativt små og man kan anta at det ikke har vært snakk om store forekomster av flasker her. Det er uansett interessant at det forekommer smeltet glass i strukturen, noe som også var begrenset til strukturens nordøstlige del. Delene er for fragmentariske til å kunne typeidentifiseres nærmere. Funn relatert til bekledding og personlig utstyr er variert, og det ble funnet nærmere 30 skonagler av både bred og smal type. Slike nagler var å finne på de fleste skotøy innen Wehrmacht, og de ble ansett som forbruksvare i forhold til slitasje og følgelig behov for vedlikehold. De er derfor en vanlig funnkategori som også er funnet i andre undersøkte fangeleirer i Nord-Norge (Figenschau & Arntzen 2019).

Figur 45: Rester av ullplagg. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Av mer spesielle funn skal nevnes et godt bevart stykke med svart tekstil og en D-spenne (Figur 45 og Figur 48). Spennen er en type som særlig ble anvendt på sekker og stroppesystem i den tyske hær (se Sáiz 2008:122-133). Tekstilet er godt bevart og har bevart mye av den opprinnelige fargen og mønsteret. Mønsteret ligner på såkalt ribbestrikk. Det ble tatt en pyrognostisk analyse av materialet for å definere materialtype. Tråden var ikke lettantennelig og smeltet med liten og passiv flamme. Lukten var tydelig lik brent hår og flammen slukte seg selv etter kort tid. Dette samsvarer med at tråden er av ull (Khan et al. 2017). Hvorvidt tråden er 100 % ull er usikkert, særlig da det innenfor den tyske hæren ofte ble anvendt ull iblandet syntetiske stoffer. Dette blandingsforholdet utviklet seg i negativ retning ettersom krigen pågikk, og ullprosenten sank betraktelig. Mønsteret på dette stykket

går igjen på blant annet sokker, hansker, pulsvarmere og mindre tekstiler, og stammer mest sannsynlig fra slike (Pool 2015:61-64, 210-211).

Til kategorien mer sjeldne funn kan videre nevnes fem ulike mynter. Samtlige av disse ble funnet inn mot strukturens senter i sjaktens østlige del, og består av både tyske og finske mynter. To av myntene er dessverre for korrodert til å kunne identifiseres nærmere. De tyske myntene består av en 2 Rentenpfennig fra 1924 (F37) og en 5 Reichspfennig produsert i 1941 (F23). Sistnevnte er delvis skadet, og myntens karakteristiske ørn er borte. Baksiden er totalskadet. F37, en German Empire 2 Rentenpfennig fra 1924, har myntmerke «E» (Figur 46). Ene siden er merket med 2 mark, mens baksiden har kornaks med underliggende myntmerke. Myntmerket «E» betyr at denne mynten ble produsert i Muldenhütten, Dresden (<https://en.numista.com>). Det ble også funnet en finsk mynt i strukturen. Mynten er en 25 Penniä laget av kopper. Mynten av denne typen ble laget mellom 1940-1943 i henholdsvis jern og kobber.

Figur 46: 2 Rentenpfennig fra 1924. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Det ble også funnet en aluminiumstube med rester av svart påskrift: "...heil..fa..be" (Figur 47). Påskriften er sannsynligvis «Fußheilsalbe», som betyr helbredende fotsalve. Etter størrelsen og designet på tuben er dette en tube med salisylsalve. Denne salvetypen besto av 2 % salisylsyre som skulle motvirke blant annet frostskafer og bakterievekst (Pool 2015:86). Produktet var ofte å finne i ulike førstehjelpspakker, og bruken var utbredt blant tyske soldater. Nevnes skal også en teltplugg i aluminium med lengde på 25 cm og merket med

"gyq 41" (Figur 47). Pluggen er bøyd og har slagspor i toppen. Denne type teltplugger inngikk som del av den personlige utrustningen, ofte i kombinasjon med teltstang og Zeltbahn (Sáiz 2008:129-130). Produsent er usikker, men produksjonsår er mest sannsynlig 1941. Disse ble produsert under hele krigen av mange ulike produsenter, og de kom i både aluminium og jern.

Sjakten i denne tuften avdekket mye konstruksjonsmateriale, særlig representer gjennom ulike typer spiker, men også en del skiferspiker, kramper og vindusglass (Figur 48). Det meste av spikermaterialet er bøyd og bærer preg av å ha blitt trukket ut av trevirke. Spikermaterialet kan stamme fra forskjellige kilder, men dette kan indikere at finérteltet har blitt demontert etter krigen. Det er heller ingen tydelige spor etter brannlag som indikerer at strukturen er brent ned. Øvrig konstruksjonsmateriale er det lite av, og det er påfallende få fragmenter av vindusglass sammenlignet med de andre strukturene.

Figur 47: Solid teltplugg og en tube med frostsalve fra finérteltet i Spittal (A1911). Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Ser man på materialtyper som kan relateres til produksjon/repasjon, herunder avklipp og lignende, er det også få funn. Det ble gjort enkelte funn av avkapp fra lær, gummi og aluminium, men antallet var lavt. Gjenstander relatert til personlig bruk i form av utstyr og bekledning var det et bredere utvalg av, men bortsett fra skonagler var hyppigheten lav. Det ble totalt funnet 30 skonagler av ulik type (Figur 48). Dette er en gjenstand som er relativt vanlig å finne, særlig grunnet deres praktiske bruksområde under skosåler og dermed også påfølgende slitasje, utbytting og tap. Funn av skonagler viser selvsagt tilstedeværelse av soldater/sko, og fordelingen i de ulike strukturene kan antyde ulik bruk. A1119 har vært en struktur som har hatt aktiv bevegelse av personer og gods, og viser at skonagler antageligvis var relativt normalt å miste.

Figur 48: Spiker, skonagler og D-spenne funnet i A1911. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Det er verdt å kommentere myntene litt nærmere. Ikke bare vitner de om tilstedeværelse av soldater, men de er også velfungerende reiseberettere. Den finske mynten er ingen overraskelse, men et svært konkret vitne om soldatenes hastige retrett fra Finland – et land som lenge var deres allierte, et land som flere antageligvis hadde oppholdt seg i over lengre tid. En av de tyske myntene er fra før nasjonalsosialismen fikk fotfeste i Tyskland, før myntene ble preget av nasjonalistiske symboler og mens Tyskland ennå var underlagt Weimarrepublikken og opplevde hyperinflasjon som en indirekte følge av første verdenskrig.

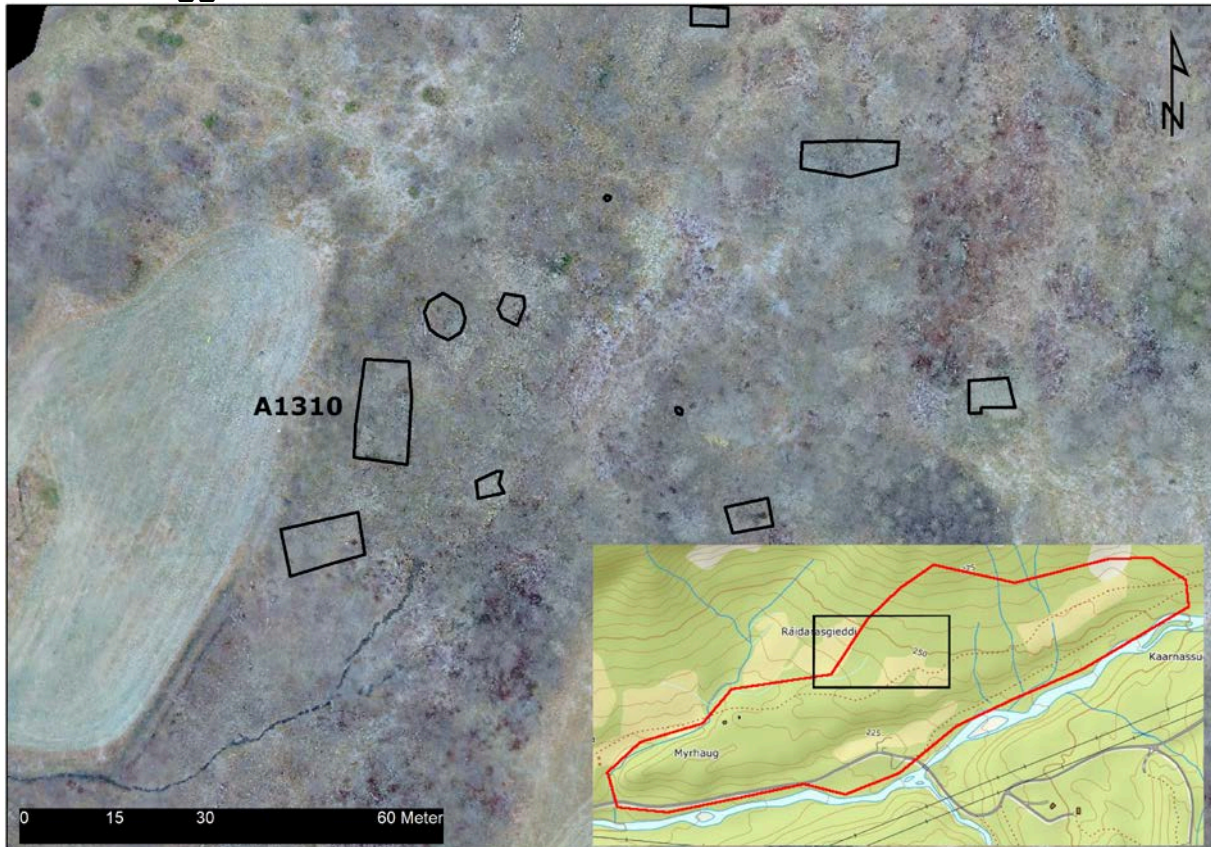
Funn av litt mer spesielle gjenstander som smedhammer, teltplugg og tappjern kan antyde et bruksområde av finérteltet som aktivitetsrettet i form av lager, verksted eller smie.

Forekomsten av varmepåvirkede gjenstander tyder på at det har vært en form for varmekilde i strukturen, men det ble ikke funnet særlige forekomster av trekull eller koks som støtter tolkningen av smie her. Trekker man inn det faktum at det, bortsett fra ett fragment, ikke ble funnet rester etter hermetikk eller matrelaterte gjenstander, har finérteltet neppe vært brukt som bolig. Dessuten framstår Spittal som en leir hvor soldatene bodde i brakker fremfor i finértelt, slik tilfelle var i de andre leirene i dalen. Det er derfor rimelig å anta at den har vært brukt til rent praktiske formål, for eksempel som lager eller blandingsverksted.

Figur 49: Det nedre funnførende laget i A1911 sluttet ved et grovere, steinsatt lag. Tatt mot NV. Foto: Ingar Figenschau.

4.2.5 Anlegg 1310

Figur 50: A1310 ligger omtrent midt i Spittal.

Anlegg 1310 (heretter A1310) er lokalisert i den nordlige delen av Spittal, og ligger ca. 200 meter nordøst for A1720 og i overkant av 250 meter vest for A1911 - omtrent midt mellom leirens ytterpunkter (Figur 50). Dette er en stor rektangulær tørrmurt struktur som ligger i en svak sørvendt helning som er tett bevokst av trær og gress. På vestsiden er det i dag et større oppdyrket areal. Like utenfor strukturen er det blant annet to avfallsgroper, en finértelt-tuft samt en rektangulær struktur. Strukturen er ikke tidligere registrert. A1310 er den største strukturen i Spittal og måler 17 x 9 meter (Figur 51). Den består av et relativt tykk tørrmurt fundament med høyde opptil 1 meter. I den østlige langsiden er det en åpning i muren på ca. 1 meter bredde, som trolig har vært inngang. Selv om strukturen er stor, er den godt skjult av vegetasjon. Strukturen ble undersøkt gjennom 3 prøveruter på 1 x 1 meter, og det ble også tatt ut 168 jordprøver som ble analysert av Radoslaw Grabowski ved Miljøarkeologiska Laboratoriet, Umeå Universitet (Grabowski 2017).

Figur 51: Den største strukturen i Spittal (A1310) er godt kamouflert. Tatt mot øst. Foto: Ingar Figenschau.

To av test-rutene ble lagt inne i selve strukturen (S9500 og S9509), mens den tredje (S9513) ble lagt like på utsiden av det som er tolket som inngang/utgang. Stratigrafien var relativt enkel bestående av torvlag og O-horisont samt ett underliggende renselag. Det underliggende renselaget besto av siltholdig sand og ble gravd til funn opphørte. Det ble totalt funnet 32 gjenstander, fordelt på 13 gjenstander i rute S9500, 10 gjenstander i 9513 og 9 gjenstander i 9509. Nesten samtlige funn kan relateres til konstruksjonsmateriale, og halvparten (16) er spiker. Det ble også funnet takpapp, fragmenter av vindusglass, skiferspiker, treskrue og plast. Funn som kan relateres til produksjon og utstyr er identifisert gjennom avkapp i lær og beholderlokk (Figur 52). Spikermaterialet består av bøyde spiker i ulik grad. Lengden på spiker fordeler seg mellom 2,6 cm og opptil 9 cm. Seks av spikrene ligger mellom 6-9 cm, mens resterende ligger fra 5,3 cm ned til 2,6 cm. Da materialet er lite, er det vanskelig å kunne definere eventuelle bruksområder eller funksjon. Uansett indikerer det at spikerne er bøyde at de har blitt trukket ut eller fjernet fra trevirke og inventar. Dette er som tidligere nevnt en indikator på at trebygningen som har stått på tørrmuren er blitt demontert og fjernet. Det underbygges av at det heller ikke ble funnet spor av brannlag som ville indikere at bygget har blitt brent ned. Denne tolkningen styrkes også av de små mengdene med blant annet vindusglass, festemateriale og takpapp som ble funnet. Disse var heller ikke varmepåvirket i noen grad.

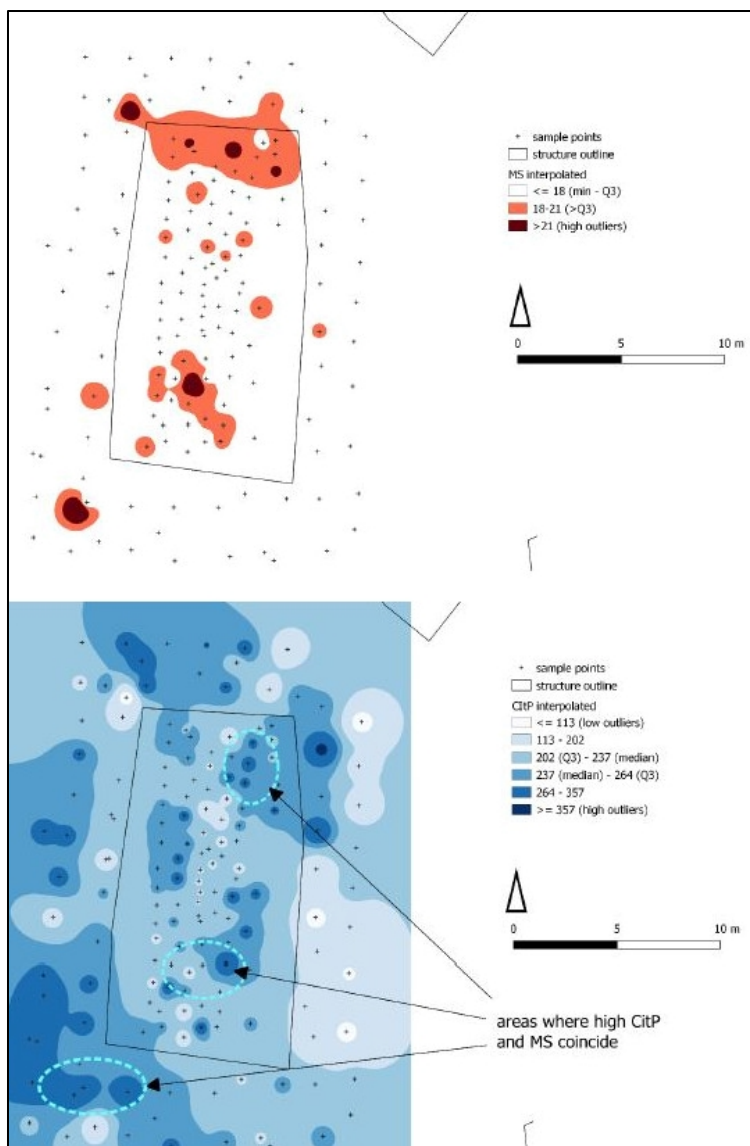

Figur 52: Det var få funn fra A1310. Enkelte funn av spiker, lær og større lokk i jern ble registrert og tatt inn. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Det resterende materialet kan knyttes til personlig utrustning og bruk, men er vanskelig å identifisere nærmere. Blant annet ble det funnet et lokk i jern som har to bevegelige håndtak på toppen og en bakside med tverrgående riller. På kortsidene er det også anlagt hengselfeste. Lærmaterialet består av to avkapp samt en mindre lærreim med to hullfester i hver ende. Bruksområde for denne kan være flere, men mest sannsynlig har den vært brukt som feste på utstyr.

Som nevnt ble det tatt prøver for jordkjemiske analyser fra strukturen (Grabowski 2017) (Figur 53). Hovedmålet var å se nærmere på om jordkjemiske analyser kan gi ytterligere informasjon om aktivitet i og rundt strukturen. Rent metodisk var det også viktig å finne ut av i hvilken utstrekning analyse av fosfat- og magnetisk susceptibilitet kan benyttes på arkeologiske strukturer med slik kort bruksperiode. Det ble tatt ut 168 jordprøver i og utenfor selve strukturen. Jordprøvene ble tatt ut i B-horisonten i stratigrafien, og innsamlingen foregikk i et heksagonalt gridsystem på 2 x 1 meter inne i strukturen og 2 x 2 meter på utsiden. Samtlige prøver ble analysert for fosfatinnhold og magnetisk susceptibilitet (MS).

Resultatet viser forhøyde verdier av MS i tre ulike konsentrasjoner henholdsvis i den nordlige og den sørlige delen av strukturen, samt en større konsentrasjon utenfor strukturens sørvestlige hjørne. De forhøyde verdiene innenfor strukturen tolkes som spor etter menneskelig påvirkning i form av akkumulasjoner av jerngjenstander som spiker, hermetikk og lignende og/eller spor etter ildsted. Dette tilsvarer resultater som fremkommer fra blant annet Sværholt (Grabowski et al. 2014). Den siste konsentrasjonen utenfor selve strukturen har den høyeste verdien av MS. Slike konsentrasjoner er også funnet i analyser fra Kalvik

Figur 53: Oversikt over fosfatinnhold og magnetisk susceptibilitet i A1310. Data & illustrasjon: Radoslaw Grabowski, Universitetet i Umeå.

strukturens sørlige del, samt utvendige sørvestlige hjørne. Dette kan være indikatorer på møddinger. Slike korrelasjoner har også blitt påvist på Sværholt og i Kalvik (Figenschau & Arntzen 2019, Grabowski et al. 2014). Av forskjellige årsaker måtte den arkeologiske undersøkelsen gjennomføres før den jordkjemiske analysen ble klar, og det var dermed ikke mulig å korrelere undersøkelsesområdene med resultatene fra prøvene.

A1310 er den største strukturen i Spittal, men er også den strukturen som har avdekket færrest funn. En forklaringsfaktor kan ligge i det relativt lille arealet som ble åpnet, men samtidig ble disse lagt ut på ulike steder i og utenfor strukturen og burde ha avdekket eventuelle forekomster av et større gjenstandsmateriale. Kontrasten er derfor svært stor til eksempelvis A1720 og de andre strukturene generelt. Selvsagt er prosentandelen av undersøkt område mye mindre i A1310, men de få funnene er fortsatt påtagelige. På bakgrunn av murens størrelse og omhyggelige oppbygning må det ha stått en relativt stor og tung struktur her. Murens høyde

fangeleir, Nordland, hvor de settes i sammenheng med menneskelig aktivitet. Også disse konsentrasjonene var lokalisert i tilknytning til flere strukturer (Figenschau & Arntzen 2019).

Fosfatanalysen er derimot ikke like tydelig, og er tilnærmet symmetrisk i området med enkelte forhøyde og lave nivåer. Dette kan forklares gjennom lokale forstyrrelser som både har forhøyet og forminsket fosfatnivået, men også ut fra innsamlingsdybden da den naturlige bevegelsen av fosfat i en så ung struktur rett og slett ikke har fått fullført det naturlige forløpet, og dermed også skapt ujevne fosfatbevegelser. Derfor kan det, selv om prøvene er tatt fra samme nivå, være vanskelig å oppnå et sammenlignbart datasett for fosfatnivået. Selv med disse avvikene er det korrelasjon mellom forhøyde MS-verdier og fosfatkonsentrasjoner i

indikerer også at det har eksistert et bærende bjelkelag med golv. En slik oppbygning med tregulv har nok også vært med på å skape færre funn, da det mest sannsynlig har vært færre gjennomfall. De gjenstandene som ble funnet inne i strukturen er enten små eller relatert til konstruksjonsvirke. Som nevnt har trolig bygningen blitt demontert etter krigen; svært få vindusglass og funn generelt understøtter dette. De jordkjemiske analysene viser til tre konsentrasjoner med korrelerte MS- og fosfatprøver. Særlig interessant er den sørlige konsentrasjonen inne i A1310. En plausibel forklaring ligger i varmepåvirkning eller restavfall i form av tilstedeværelsen av ovn eller lignende i strukturen.

En hypotese ved registreringen var at dette kunne være en stor fangebrakke, men det er vanskelig å forsvare dette. Plasseringen av bygningen midt i Spittal, relativt høyt i terrenget med godt utsyn over området tyder heller ikke på det. Bygningens velbygde tørrmur og størrelse avviker i forhold til fangenes innkvartering i de nærliggende leirene. En plausibel forklaring kan være at den heller har tilhørt det tyske mannskapet, om mulig som innkvartering og/eller kontorbrakke for OT. Størrelsen på A1310 samsvarer også i stor grad med strukturer fra Kalvik som var tilknyttet OT. Tyske plankart over Kalvika datert 1943 viser blant annet kontor- og vaktbrakke (*Büro- u. Wachbaracke*) og spisebrakke (*Wirtschaftsbaracke*) med mål på henholdsvis 22,5 x 8,5 meter og 37 x 9 meter (Figenschau & Arntzen 2019:16-17). Det er mulig at A1310 kan ha hatt, eller kanskje like gjerne ha vært tiltenkt, en slik funksjon, og at den lave funnfrekvensen og de svake utslagene i fosfatanalysen rett og slett skyldes at bygget svært sent – eller aldri – kom i bruk.

4.3 Arkeologisk feltarbeid Lager Kitzbühel

Fangeleiren Kitzbühel ligger helt øverst i Norddalen, mellom Gaskasuorgigaissi (1242 moh) i vest og Gaskamus Viessogaisi (1370 moh) i øst, med Langvatnet 600 meter lengre sør (Figur 54). Leiren ligger på ca. 800 høydemeter og var den høyestliggende leiren tilknyttet taubanen og Norddalen. Leiren ligger på et definert høydedrag som utgjør vannskillet mellom Norddalen og dalføret sørover til det regulerte Govdajavri. Fra Govdajavri går Lavkadalen østover mot Skibotndalen. Området defineres av høvfjellsvegetasjon og er et relativt åpent landskap. I tilknytning til den kalde krigen ble området også utbygget som del av Frøylinjen, og det ble også anlagt vei frem til Kitzbühel fra Govdajavri i forbindelse med kraftutbyggingen. Berggrunnen preges av sandskifer og leirskifer og grenser til et belte med kalkstein og dolomitt som ligger like sør for leiren.

Leiren finnes det lite skriftlig informasjon om, men enkelte krigsfanger som oppholdt seg i Kitzbühel ble intervjuet i tilknytning til krigsforbryterkommisjonen like etter krigen. Disse intervjuene beretter om kalde forhold, sult, drap, mishandling og sykdom, og gir innblikk i hvordan det var å forsøke å overleve i en slik leir (se artikkel B). Flere av fangene ble fortalt av de tyske soldatene at det skulle ligge mellom 250-300 fanger gravlagt like ved Kitzbühel. Antallet har aldri blitt verifisert, og ble nok brukt for å bryte ned fangenes moral ytterligere. Det ble likevel funnet åtte døde fanger her, og fortsatt kan man se gropene etter

krigskommisjonens oppgraving. Rapporten nevner antallet døde fanger, men det totale antallet fanger i Kitzbühel er ikke oppgitt.

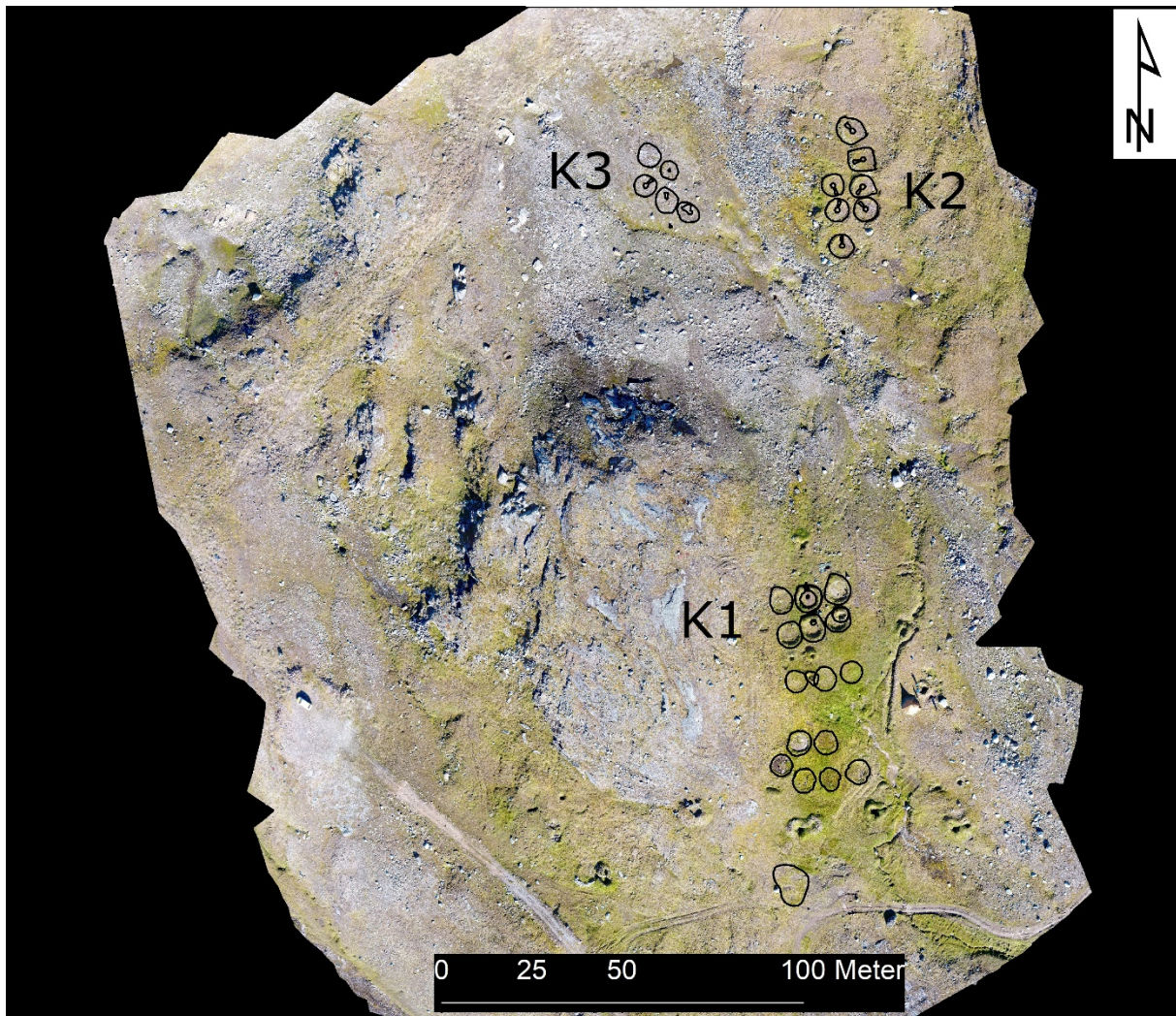
Figur 54: Oversikt over Lager Kitzbühel. Tatt mot sør. Foto: Ingar Figenschau.

4.3.1 Resultater fra utgraving av Lager Kitzbühel

Kitzbühel er i motsetning til Spittal konsentrert innenfor et relativt lite område. Den har heller ingen forekomster av rektangulære tørrmurte strukturer, og er bygget opp av finértelt og enkelte mindre dekningsrom. Til forskjell fra Spittal er leiren også oversiktlig grunnet topografi og lite vegetasjon. Selve leirområdet er definert ut ifra de tre gruppene av finértelt (K1-K3), som har en samlet utstrekning på ca. 220 meter i akse nord-sør, og ca. 120 meter i akse øst-vest (Figur 55). Registreringen som Troms fylkeskommune gjorde i 2015 dokumenterte 27 tufter etter finértelt inne i selve leirområdet (Hesjedal & Andreassen 2015:144-145). Finérteltene har hatt en ytre diameter på mellom 5-7 meter. På vestsiden av leirområdet er det registrert ytterligere fem finértelt og en rekke skytestillinger, og SØ-siden fem mindre dekningsrom, som også er tilknyttet Kitzbühel. Under mitt feltarbeid her ble det påvist en liten mødding helt nord i området, som ble oppdaget gjennom vegetasjonsendring.

Det ble totalt undersøkt fem ulike strukturer i Kitzbühel, fire tufter etter finértelt samt den nevnte møddingen. To av tuftene lå i leirens sørlige del (K1), det som var selve fangeleiren (A1000 og A4050). Det ble også undersøkt henholdsvis en tuft i den østlige helningen (K2, A1295) og en på den nordlige flaten (K3, A3000). Tilknyttet den nordlige flaten (K3) ble også møddingen undersøkt (A4018).

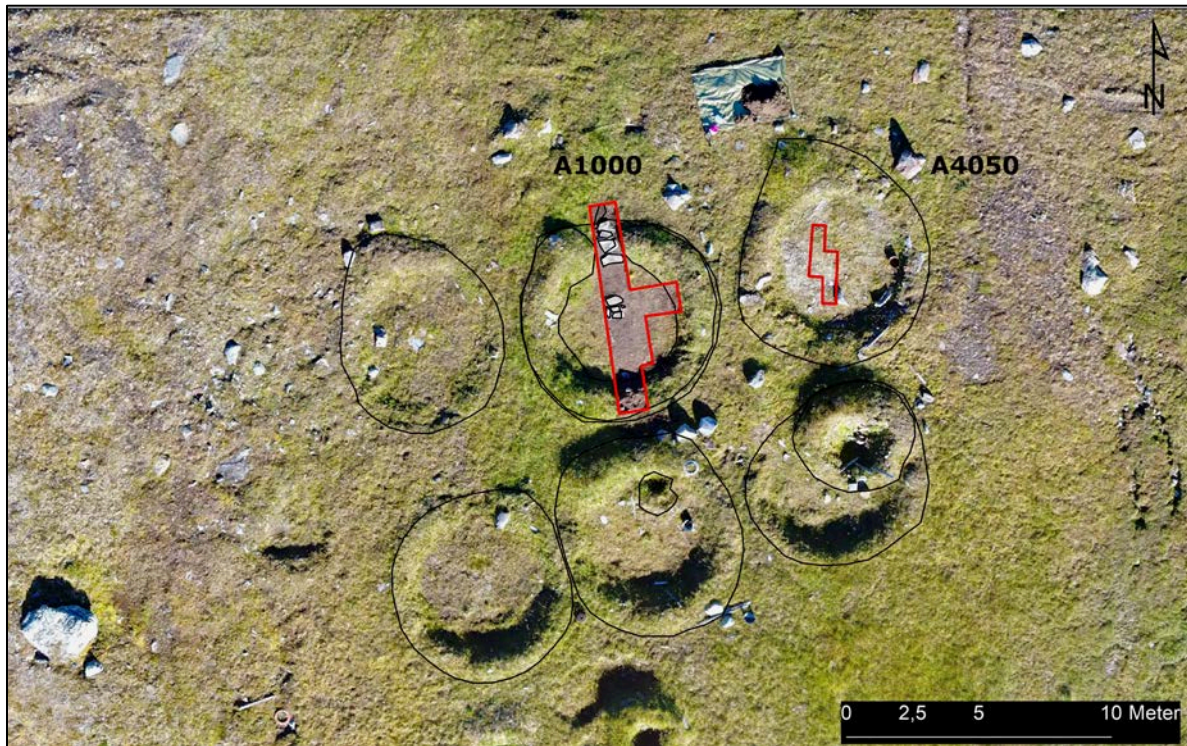
Figur 55: Lager Kitzbühel. Leiren er delt inn i tre ulike konsentrasjoner bestående av finértelttufter. K1 er selve fangeleiren og består av 15 tufter. K2 og K3 har vært brukt av østerrikske soldater.

4.3.2 Anlegg 1000

Anlegg 1000 (heretter A1000) ligger helt nord i fangeleiren (K1), tett sammen med fem andre tufter (Figur 56). Tuftene ligger i en lett helning mot nord, og har god utsikt ned til K2 og K3. Tuften har markerte veggvoller med en definert åpning mot nord. Mot sør har det blitt gravd inn i bakken for å planere ut gulvflaten. Fra åpningen i veggvollen og inn til tuftens senter er det steinlagt med heller. Veggvollen er bygget opp av løsmasser og er dannet ved at man har lagt en støttende og isolerende voll langs yttersiden av finérteltet. På overflaten ble det ikke registrert konkrete funn av gjenstander. Den har en ytre diameter på 7,4 meter i akse vest-øst.

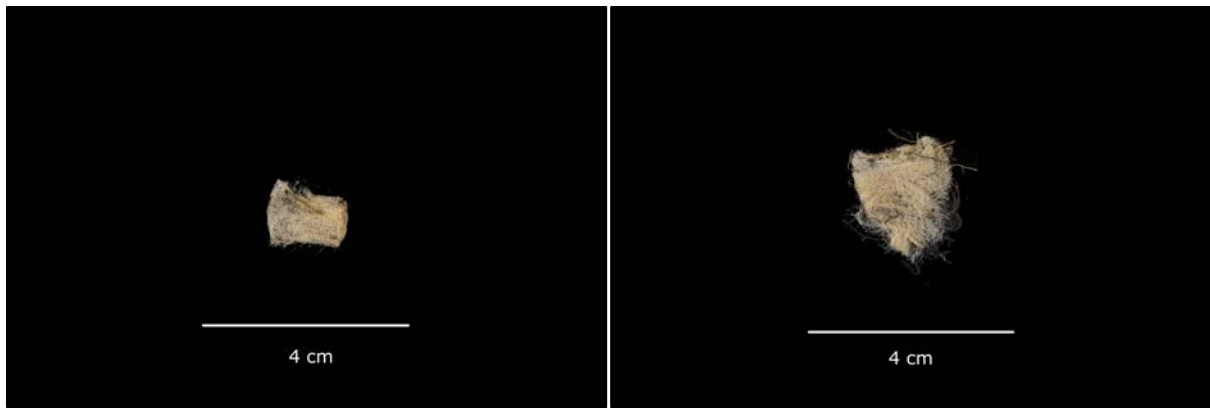
Det ble valgt å legge en tverrgående sjakt gjennom tuften, fra yttersiden av åpningen i nord, gjennom senter og inn i veggvollen i sør. Sjakten var i utgangspunktet 1 meter bred og 8 meter lang i akse nord-sør, men ble senere utvidet østover, slik at sjaktens totale areal ble 11,5 m². Årsaken til utvidelsen var grunnet i relativt få funn. Det ble videre gravd to mindre kontrollsjakter for å kontrollere stratigrafi og funnforekomster. Sjaktene var på henholdsvis 1 x 1 meter og 50 x 50 cm med en dybde på 5 cm. Det ble ikke gjort funn i disse. Stratigrafien

besto i all hovedsak av torv etterfulgt av et mellomsjikt over et siltholdig og lett spettet lag. Ved inngangen og i senter av tuften var gulvet hellelagt. Hellene lå ned i det siltholdig laget, men var også delvis synlig på overflaten. Helleleggingen ble ikke flyttet på, men dokumentert in-situ.

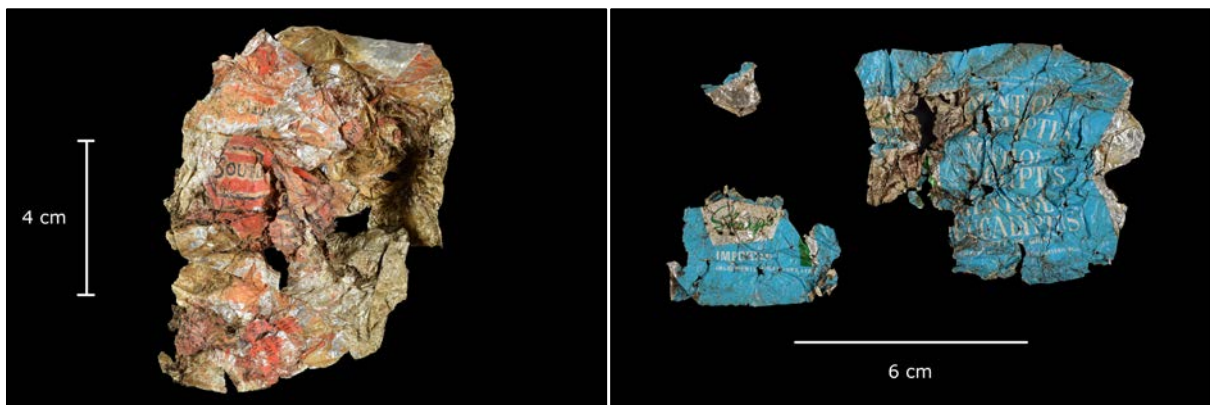
Figur 56: Oversikt over undersøkelsene i selve fangeleiren i Kitzbühel, K1.

Det ble registrert relativt få funn i A1000, men spredningen var relativt jevnt fordelt med noe høyere hyppighet nord for hellene i sentrum og mot veggvollen i øst. Det ble registrert enkelte funn i torven samt i overgangen til siltholdig masse. Det ble også registrert endel større gjenstander som ble målt inn og fotodokumentert i felt, men ikke tatt inn. Det ble totalt funnet 39 gjenstander i tuften. De fleste funnene kan relateres til konstruksjon (19 stk) gjennom blant annet spiker, bolter, stoppskiver og øyeskruer. Boltene og stoppskivene er av en type som finnes i finértelt, og har vært til å feste bunnrammen sammen med resten av konstruksjonen. Mye av spikermaterialet og hengelås kan settes i relasjon til dør og karm, da flere ble funnet i kontekst med blant annet hengsel og sluttstykke til dør (Figur 59). Noen var ennå festet til hengselen. Av andre funn ble det registrert knapper, åpningstvinne til hermetikk, hermetikk, sigarettfilter, dropspapir, lær med sømspor, kork og sigarettinnpakning. I tillegg ble det funnet en patron og et ammunisjonsklips.

Figur 57: Sigarettfilter fra A1000. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Sigarettfiltrene er muligens sekundære (Figur 57). Selv om de første sigarettfiltrene ble introdusert på 1930-tallet, ble de ikke vanlige før etter 1950 (Sejersted & Svendsen 1978:322). Hvorvidt filtrene før og under krigen var cellulosebasert er usikkert, noe filtrene i A1000 virker å være. Det ble også funnet to sammenhørende biter av dropspapir (Figur 58). De er lys blå i farge med sølvdekor med innslag av lys grønt. De er laget av britiske Sharps og har inneholdt «*menthol eucalyptus toffee*». De er vanskelig å plassere tidsmessig da Sharps logo slik de fremstår på dropspapiret i alle fall har eksistert siden 1944 om muligens tidligere. Det er uansett vanskelig å se for seg at disse er fra da Kitzbühel var i bruk, og har nok heller tilkommet i etterkrigstiden. Det samme gjelder trolig sigarettinnpakningen (Figur 58). Den er produsert av Tiedemanns og er av typen «*South State*». Tobakken ble introdusert under krigen, og skulle markedsføres som et merke med «førkrigs kvalitet», og dermed være et «ekte kvalitetsmerke» (Sejersted & Svendsen 1978:317).

Figur 58: Røyk og snop fra Kitzbühel. Norskprodusert tobakk av typen *South State* (venstre) og Sharps drops til høyre. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 59: Hengelås funnet i fangeleiren Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Hermetikken består av et sirkulært lokk merket med «FRANCE» og tre sammenhørende deler fra en avrundet rektangulær hermetikkboks, en type som er funnet i store forekomster i Kalvik fangeleir, Nordland (Figenschau & Arntzen 2019:99-102). Hermetikklokket har likhetstrekk med bokser laget for homogenisert melk i størrelser på 450 gram (Pool & Bock 2010:54). Den rektangulære hermetikkboksen har en generell utforming med avrundede hjørner. Lokket har hatt en åpningsleppe på ene kortsiden, slik at lokket kunne trekkes av. I bunnen av hermetikkboksen er det slått inn et merke i form av en «U». Lignende merkinger er gjort på bokser av blant annet aluminium med henholdsvis «B» og «C». Flere av disse er tolket til å ha et norsk opphav (Sáiz 2008:271). Innholdet i disse var ofte fisk, men også kjøtt forekom. Selv om Tyskland hadde egenproduksjon av hermetiserte varer, ble de etter hvert også produsert i Danmark, Frankrike, Norge og andre land. Det foreligger heller ingen kodeliste for produsenter av disse, og derfor er det problematisk å bestemme disse nærmere.

F1213, en liten ventillignende gjenstand, som er merket med *HELIOS HTE/LITE* er også en gjenstand som vanskelig lar seg identifisere nærmere, men som like gjerne kan være en etterkrigsgjenstand. Det ble også funnet en liten gjenstand som først ble tolket som en form for plomberingsmerke (F1206) (Figur 60). Gjenstanden ser ut som et bredt spikerhode med knekt kropp fremstilt i en tyngre metallegering. På toppen av gjenstanden er det stemplet «BWB, 1293». BWB står for «Bundesamt für Wehrtechnik und Beschaffung», og var en avdeling underlagt «Bundesministerium der Verteidigung», som ble etablert i 1950. BWB ble

først opprettet 8. oktober 1958, og hadde ansvar for blant annet administrasjon, generell teknologi, og statlig kvalitetssikring¹⁷.

Figur 60: En svært liten ting som avdekket en ukjent beretning fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

A1000 tilhører selve fangeleiren i Kitzbühel, og ligger på brinken i Kitzbühel i en lett helning mot nord. En del av materialet kan settes i direkte sammenheng med finérteltene som ble brukt i leiren, herunder bolter, spiker, stoppskiver og annet konstruksjonsmateriale. Andre gjenstander er også generelle i utformingen, og i tillegg uten noen form for merking, noe som gjør kontekstualiseringen mer problematisk. Enkelte funn indikerer også en sekundær tilstedeværelse, blant annet tobakk-produkter som i stor grad tilkom etter krigen. Funn av dropspapir var også overraskende, og stammer likeledes trolig fra etterkrigstiden. Dette ble ytterligere forsterket av plomberingsmerket som tidligst kan dateres til 1958. Som jeg skal komme tilbake til i neste kapittel kan dette yngre gjenstandsmaterialet ironisk nok vise til en tysk tilstedeværelse også i den kalde krigen, og som reflekterer omskiftningen i det politiske klima som skjedde etter andre verdenskrigs slutt. Områdets bruk under den kalde krigen kan tydelig ses også i form av sekundære skytestillinger, kjørespor og kaldkrigsannlegg.

Det ble funnet få personlige gjenstander som kan settes i direkte tilknytning til fangene i A 1000. Dette skyldes nok langt på vei det faktum at de i utgangspunktet hadde svært få

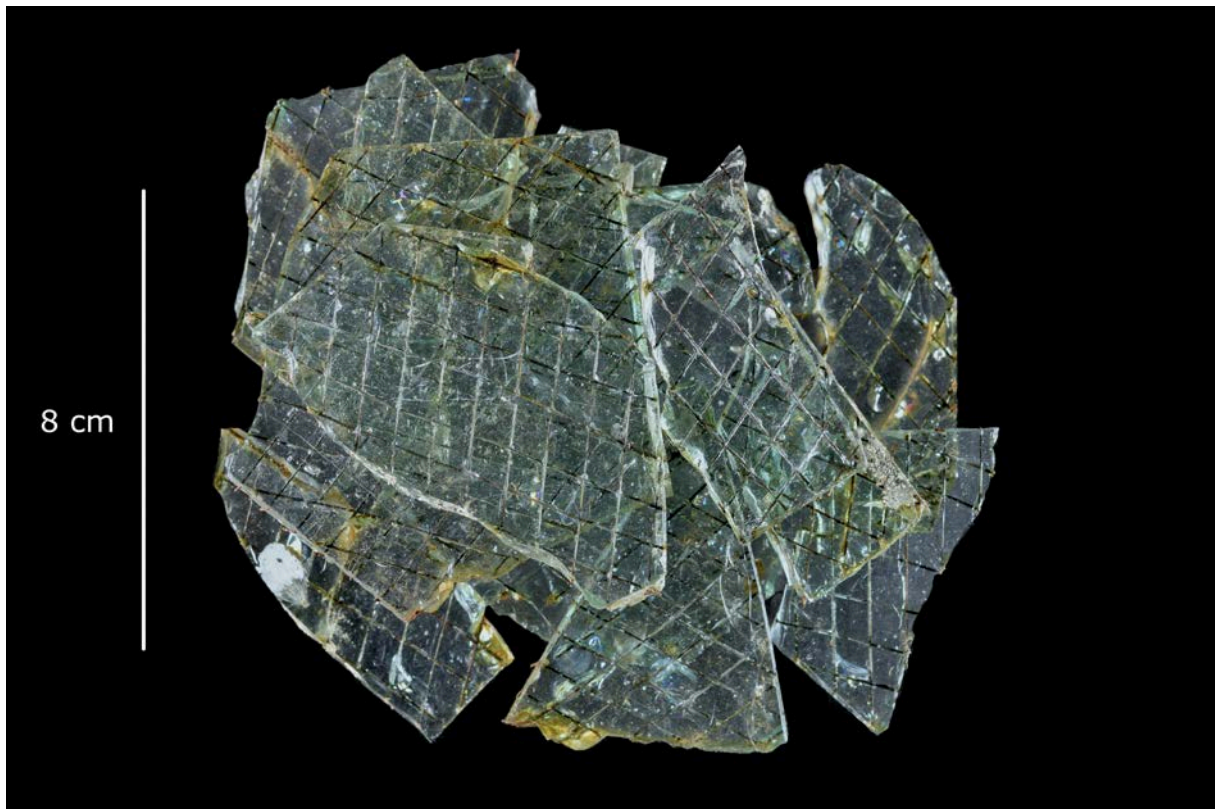
---

¹⁷ www.baainbw.de

personlige eiendeler, og det lille de hadde bar de nok på seg. Mer bemerkelsesverdig er det at selv om A1000 uten tvil tilhører andre verdenskrig, har den en overraskende tilstedeværelse av den påfølgende kalde krigen. Denne samtidiggjøringen av ulike tidshorisonter, politiske klimaskifter, og tysk militær tilstedeværelse viser noe av det arkeologiske materialets evne til å overskride historisk temporalitet og bringe fram ny og ofte ufrivillig erindring.

4.3.3 Anlegg 4050

Anlegg 4050 (A4050) ligger like øst for A1000 i gruppen av tufter i den nordre del av leiren (K1) (Figur 56). Tuften er definert med relativt kraftige veggvoller. Mot nord er det en åpning i vollen som er tolket som inngang. Strukturen er noe nedgravd mot sør. På overflaten ble det registrert blant annet hermetikk, blikkrester og bein. Det var også større gjenstander som pipehatt, ovnsdeler og rester etter bunnramme i vollen. Vegetasjonen består av lett gress og mose. Veggvollen er konstruert av en noe grovere masse enn i A1000, og her er det brukt en del stein i massene.

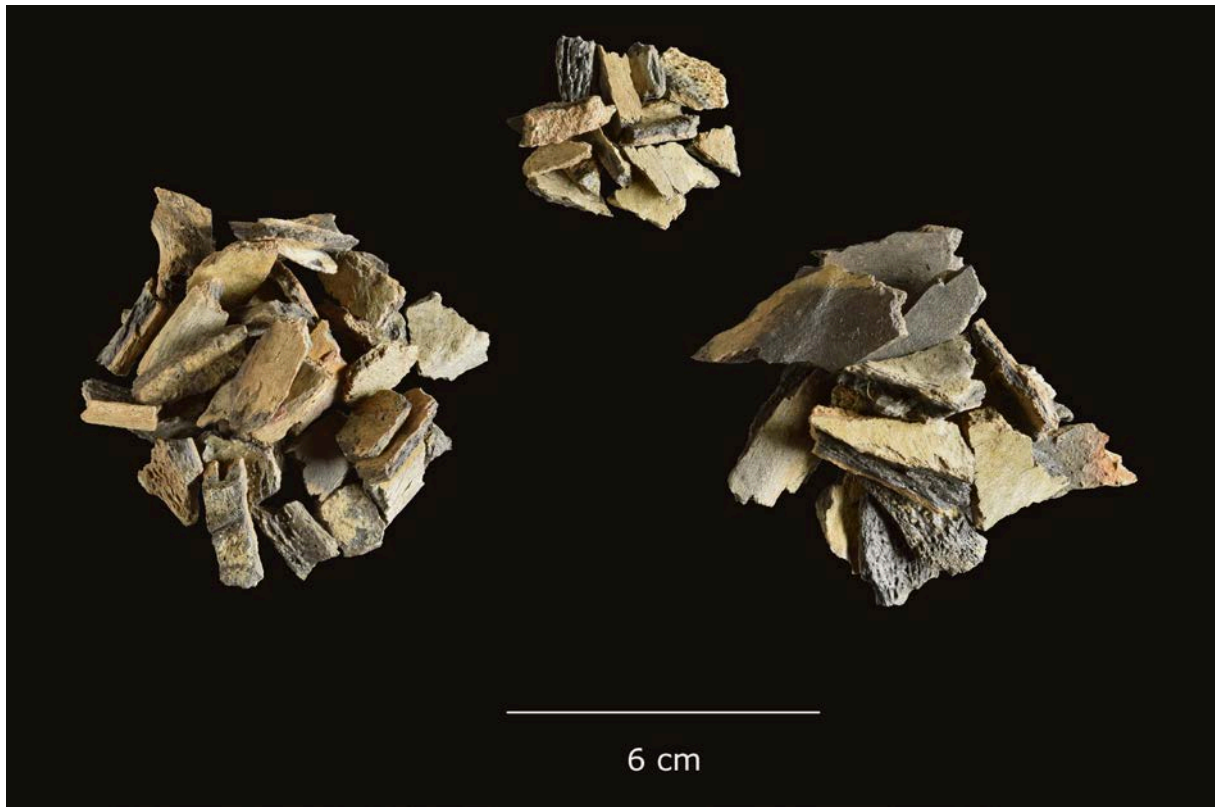

Figur 61: Armert vindusglass. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

I A4050 ble det først åpnet en rute på 1 x 1 meter i senter for å finne ut av funntetthet og eventuelle konstruksjoner i tuften. Da funntettheten ikke var høy, valgte vi å utvide mot nord og sør i 0,5 x 0,5 m ruter. Dette ble gjort for raskere å få oversikt over eventuelle endringer i forhold til funnkonsentrasjoner og strukturer. Til sammen ble det gravd ca. 3 m².

Stratigrafien besto i all hovedsak av torv etterfulgt av et mellomsjikt over et siltholdig lag. Det

ble registrert funn i samtlige ruter i tuften med en relativt jevn fordeling. Det ble totalt funnet 236 gjenstander i tuften.

Figur 62: Fragmenterte beinrester. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Den største funngruppen er også her konstruksjonsmateriale i form av blant annet spiker og vindusglass. Det ble funnet enkelte bolter til bunnrammen i selve utgravingsfeltet, og i veggvollen lå ennå bunnrammen med bolter in-situ. Det ble totalt funnet 114 spiker hvorav størstedelen er over 5 cm lang. De fleste er bøyd, og enkelte har også en rødlig fargenyanse. Det dukket også opp 14 fragmenter av armert vindusglass i tuften (Figur 61). Denne glasstypen er en del tykkere i godset, målt til ca. 0,6 cm, og armert med små strenger som går i kryssmønster vertikalt-horisontalt. Mye tyder på at denne glasstypen ble brukt både i finértelt og større brakkebygg. Av andre gjenstander tilknyttet konstruksjon, ble det registrert ni strengbiter, fire bolter, én treskrue, én jernbarre og én pappspiker/skiferpiker. Den neststørste funngruppen består av bein. Det ble funnet 64 brente beinfragmenter og fire ubrente bein (Figur 62). Beinmaterialet er ikke analysert, men størrelse og struktur antyder at dette mest sannsynlig kan stamme fra sau, hest og ku. Flere av disse er spaltet og kuttet.

Figur 63: Lærreim med spenne. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Gjenstander relatert til personlig utrustning og bruk består blant annet av flaskeglass, skonagle, mynt og bakelittbeholder. Mynten er preget med "5 Reichspfennig" over to eikeblader med bokstaven A imellom. Baksiden har en ørn stående på svastika i en sirkel, og er merket med "Deutsche Reich 1938". Mynten er laget i Berlin (A) og er preget i en legering av aluminium og bronse. Det dukket også opp en større del av en lærreim med spenne i jern (Figur 63). Reimen er relativt smal med 12 øyehull. Selve spennen er rektangulær med trinsehylse i ene kortenden. Formen er også lett buet med laveste punkt rundt festestangen i midten. Lærstroppen er vanskelig å identifisere, men spennen kan ligne på typer som ble anvendt på blant annet ulike sekker i den tyske hær. En gjenstand som med stor sikkerhet kan knyttes til den tyske hær, er derimot en lighterhylse i bakelitt (Figur 64). Denne type lightere bestod av en ytre hylse fremstilt i bakelitt med selve tanken, flinten og flinthjulet montert inni den (se Sáiz 2008:296).

Figur 64: Deler av en tysk lighter. Produsert i bakelitt. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 65: Folie/innpakningspapir med farge. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

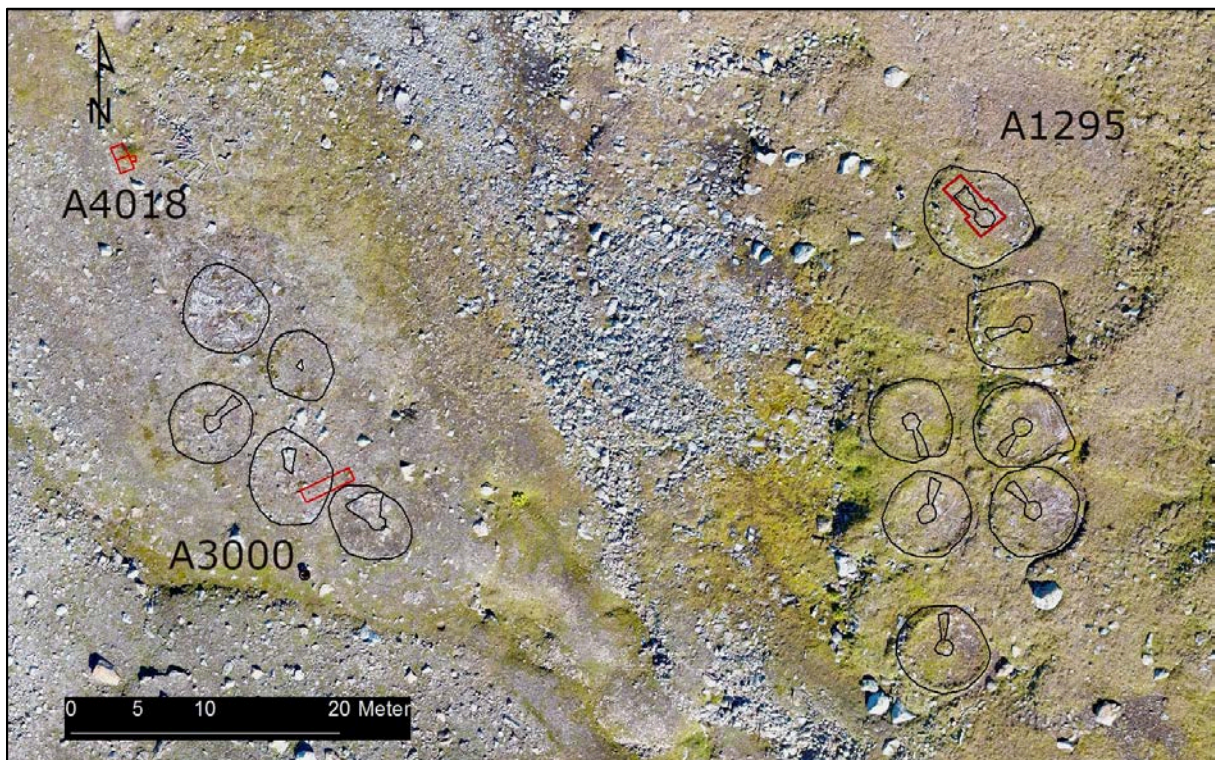
Det ble funnet syv skår fra flasker, hvor disse fordeler seg på blankt og grønt glass. Disse består av både bunn- og toppfragment, og selv om skårene er vanskelig å bestemme, stammer de med stor sannsynlighet fra alkoholholdige flasker. Hermetikk forekom i form av to svært korroderte fragmenter som ikke lar seg identifisere når det gjelder form og størrelse. Også i denne tuften ble det registrert aluminiumsfolie/innpakkingsmateriale (Figur 65). Det ble registrert 3 ulike typer i tuften, herunder to biter sirkulær folie med rød og blank side. De har bokstaver trykket inn i en halvsirkel som følger formen på aluminiumsfolien, men er vanskelig å tyde. Den siste gjenstanden ligner svært på tobakkspakken som ble funnet i A1000. Denne har også spor etter rød fargedekor, og er mest sannsynlig av samme type som i A1000.

A4050 var en del av selve fangeleiren i Kitzbühel. I likhet med A1000 er det også i materialet fra denne tuften et lite innslag av funn som viser til den kalde krigen. Det ble imidlertid også funnet ting som kan knyttes til den tyske hær. Hvorvidt slike gjenstander har tilkommet gjennom ulovlige transaksjoner på tvers av gjerdet, eller er tilegnet på andre måter, er usikkert. Selv om slike transaksjoner ble ansett som lovbrudd var en internøkonomi ganske vanlig, og gjenstandsmateriale som reflekterer dette er registrert ved flere arkeologiske undersøkelser (se Figenschau & Arntzen 2019, Olsen & Witmore 2014, Seitsonen 2018, Seitsonen & Herva 2011). Transaksjoner kunne også skje fangene i mellom, men deres personlige utrustning besto primært av det de hadde på kroppen og fikk plass til i lommer og tøy. Tilgangen til annet materiale og ervervelse av «nytt» materiale skjedde gjennom den eneste kanalen som eksisterte i Kitzbühel – i form av interne bytter med soldater. Dette nyanserer også bildet vi ellers har fra leiren gjennom krigsforbryterkomisjonenes rapport, hvor det framgår at fangene manglet alt og ble behandlet svært slett. Denne diskrepansen skyldes trolig flere forhold. Dels er det en type informasjon som ikke bare var uinteressant for krigsforbryterkomisjonens arbeid, i alle fall med tanke på spørsmålsvinklingen som kun rettet seg mot negativ oppførsel fra soldatene (jf. WO 1945:63), men som antageligvis heller ikke var naturlig for fangene å gjengi eller rapportere om. Fangene var i tillegg utsatt for mishandling, utsulting og tortur, som i retrospekt, naturlig nok, har farget deres erindringer. Svarene de ga kan derfor ha blitt modifisert gjennom å fremme og erindre det som anses som korrekt og fordelaktig i den gitte situasjonen, da på bekostning av de få «positive» opplevelsene – og på bekostning av mer hverdagslige hendelser (se artikkel C).

4.3.4 Anlegg 3000

Anlegg 3000 (A3000) er en tuft som ligger på den nedre flate, definert som K3 (Figur 66). Området preges av lite vegetasjon, og mye av materialet ligger på eller i overflaten. K3 er en drenert flate med grøfter i sør, vest og øst. Flaten har en utstrekning på ca. 55 x 30 meter og det ble her registrert fem tufter etter finértelt (Hesjedal & Andreassen 2015). Ved den digitale oppmålingen ble det observert særegne konstruksjonselementer ved tuftene. Tre av dem hadde distinkte hellelagte konstruksjoner som gikk fra inngangsparti og inn til senter av tuften. De var utformet som nøkkelhull, hvor senter av tuften hadde sirkulær hellelegging som

gikk ut i en utvidende arm mot inngang. Dette var konstruksjoner som også ble registrert i tuftene i den østlige helningen (K2), men ikke i tuftene i selve fangeleiren (K1). Inngangene på tuftene i K3 var lagt mot nord og nordøst. Diameter på fire av tuftene var på ca. seks meter, mens den minste var på ca. fem meter. Den nordligste finertuften har mange rester etter takelementer, og virker ikke å ha blitt demontert etter krigen. Generelt lå det mye gjenstandsmateriale på overflaten, og vi la merke til at flere gjenstander var blitt fjernet mellom gravesesongene. Også i løpet av få uker sommeren 2017 hadde flere gjenstander blitt offer for «skattejegere». Et konkret eksempel var en bakelittbeholder med Losantintabletter som lå like ved A3000. Denne ble fotodokumentert under gravingen i 2017, men to uker senere var den borte.

Figur 66: Oversikt over områdene K2 (høyre) og K3 (venstre) i Kitzbühel.

Tuften tilhørende A3000 hadde en diameter på ca. seks meter. Den var definert ved steinsatt kant uten noen oppbygning av torv eller annen masse. Den steinsatte kanten var noe irregulær. Tuften hadde en delvis ødelagt nøkkelformet hellelegning fra senter og ut mot utgang i retning nord. Like øst for inngangen var det også en mindre kvadratisk steinsetting. Dette er tolket som et tilhørende annekst som kan ha funger som lager. Det ble videre funnet en del rester etter trevirke som er tolket som fyringsved. Det var generelt mange funn på overflaten i tuften. Det er også verdt å nevne at strukturen like sørøst for A3000 hadde store forekomster av koks på overflaten, som sammen med funn av flere spader kan antyde at tuften har fungert som kokslager eller lignende.

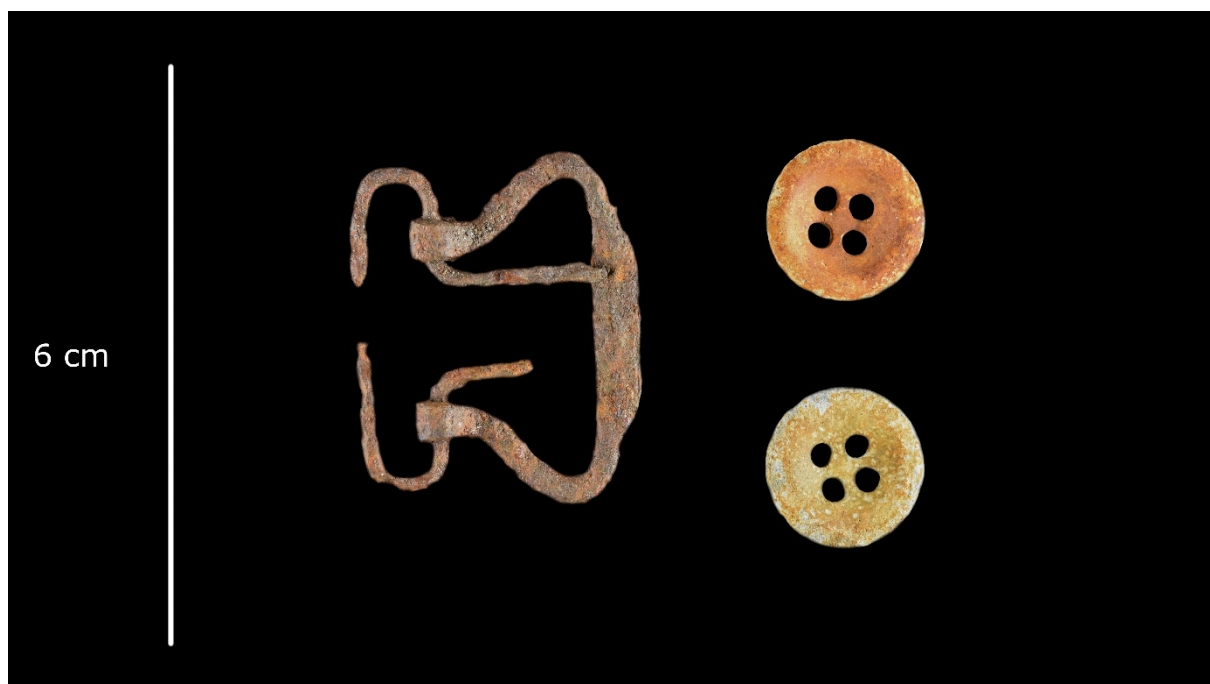
Sjakten i A3000 ble lagt ut slik at den dekte både innsiden og utsiden av tuften. Dette for å forsøke å fange opp eventuelle konstruksjonselementer i vegg, men også for å avdekke hvorvidt det forekom funnkonsentrasjoner inntil vegg og hvordan funnforholdene var like utenfor tuften. Like sør for den utenforliggende sjakten ligger også en tuft, slik at det var forhåpninger om å treffe på funn som tilhørte denne. Sjakten ble lagt med lengderetning i akse sørvest-nordøst og målte 4 x 1 m. Vegetasjonsdekket var svært tynt, og enkelte steder var det åpne erosjonsflater. Derfor ble sjakten i stor grad gravd gjennom renselag fremfor rene stratigrafiske lagdelinger. Det ble totalt registrert 104 funn i sjakten.

Figur 67: Festebolter til finértelt. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Også her er det flest funn relatert til finérteltens konstruksjon, og de største funngruppene utgjøres av armert vindusglass, spiker og streng. Funn av armerte vindusglass er gjort i flere strukturer både i Kitzbühel og Spittal. En årsak til bruken av armert glass kan ligge i finérteltens mobile egenskaper, hvor mye og rask transport kan ha fordret glass som har kunnet tålt frakt og behandling. Samtidig fragmenteres de ikke like mye som annet glass og har derfor vært svært anvendelig. Boltene og stoppskivene relateres til finérteltets bunnramme (Figur 67). Strengemateriale gjenfinnes også i slike strukturer, og har kunnet fungert som stormsikring og takanker – noe som antageligvis har vært påkrevd i Kitzbühel da særlig vinden fra Norddalen kan bli sterk. Deler av strengematerialet er også tolket å stamme fra fjærmadrasser, da det ble registrert flere lignende strenger tilknyttet stålfjærer i selve tuften.

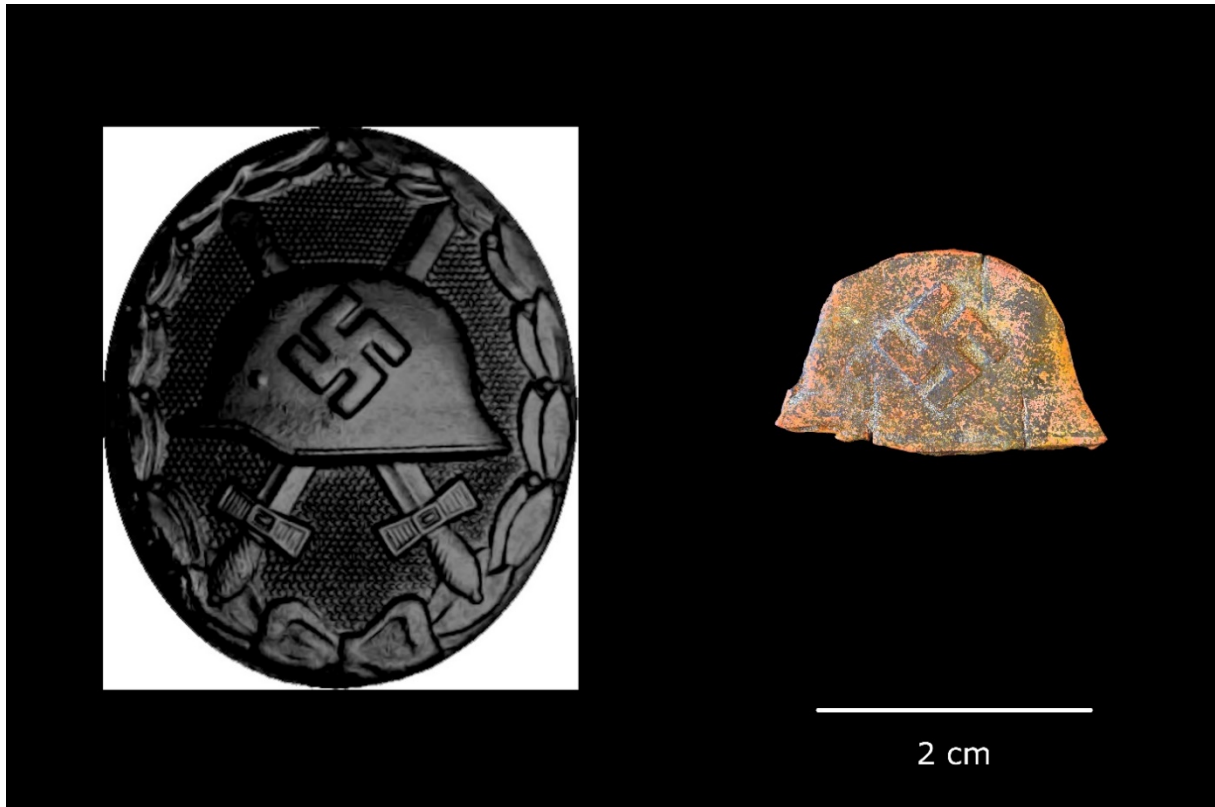
Personlig utstyr i A3000 var i stor grad knyttet til bekledning, og bestod av spenne, knapper, perle, uniformrester og medaljong (Figur 68). Det ble totalt funnet 10 knapper i A3000. Åtte av disse er i aluminiumslegering med forsenket senter og fire festehull. Slike knapper var vanlige og hadde flere bruksområder både til bekledning og utstyr, mens en er av jern. De var mye anvendt på ulike feltbukser, eksempelvis *Tuchhose* og *Rundbundhose* (Sáiz 2008:40-41). Den siste knappen er laget av cellulose, et materiale som i stadig større grad ble anvendt i løpet av krigen. Materialet var billig å produsere, men knappene mistet stadig fasong når de ble våte og datt ofte av som følge av dette (Sáiz 2008:36). Spennen er konstruert i jern, og denne typen ble anvendt på de første variantene av *Drillichhose*. På disse uniformbuxsene satt det en strammespenne på baksiden (Sáiz 2008:51-52). Det ble også funnet nakken av ei hakke, et redskap som må ha vært svært nyttig i dette landskapet.

Figur 68: Tyskproduserte knapper og spenne. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Under gravningen av A3000 ble det funnet en relativt stor bit med tekstil. Den lå svært godt kamuflert på overflaten sammenfiltret med vegetasjon (Figur 72). I selve plagget ble det også funnet flere rosa «perler», en blyant samt deler av en medaljong. Tekstilet er grått og i noe grovt materiale, og kan stamme fra ytterplagg, mest sannsynlig bukse. Perlene er svært små med en diameter på 0,5 cm. De har et sentrert gjennomgående hull hvor det sitter en tynn metallstreng som danner øye i hver ende, og stammer antageligvis fra en Rosenkrans (Figur 102). Medaljongen består av en *Stahlhelme* med markert hakekors (Figur 69). Det er også en liten rund utheving på hjelmens fremre del som skal etterligne festenagle. Den rødbrune patinaen tyder på at materialet er av messinglegering. Det er flere vertikale hakk i både topp og bunn, og kantene rundt hele medaljongen viser at den er klippet ut fra en *Verwundetenaabzeichen* (såretmedalje). Disse medaljene er ovale i formen med laurbærblader på hver side. Bladene blir sammenføyd i senterbunn med et sløyfebånd. Midt på medaljen er

det en tysk *Stahlhelme* i profil, merket med et hakekors. Hjelmen ligger over to diagonalt kryssende sverd. Bakgrunnen er granulert. Baksiden på medaljene kunne enten være helt slett, eller med negativt avtrykk. Festenålen, som går vertikalt i lengderetningen, er relativt enkel med festeøye i bunn av medaljen (Sáiz 2008:243).

Figur 69: Til venstre: original og komplett *Verwundetenabzeichen*. Til høyre er medaljongen fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau. Foto av *Verwundetenabzeichen*: KolesnikovEO ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Нагрудный_знак_за_ранение-Чёрный_\(1939\).svg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Нагрудный_знак_за_ранение-Чёрный_(1939).svg)).

Ammunisjonen består av tre enkeltpatroner samt et tilnærmet fullt patronklips. Sistnevnte består av klips med fire patroner, hvor klipset er merket med «Δ 29», hvilket ikke har latt seg identifisere nærmere (Figur 70). Patronene er tilpasset K89k, kaliber 7,92 x 57 mm. En av

Figur 70: Patronklipp tilpasset K89k. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

enkeltpatronene er av samme kaliber. Denne er merket med «S* 3 42 auy», og er i kobber. Patronen ble produsert i mars 1942 av *Polte Armaturen und Maschinenfabrik A.G., Werk Grüenberg (Nordbahn)*, Schlesien (i dagens Polen) (Conklin 2007). De resterende to patronene er mindre, med kaliber 9 x 19 mm, mest sannsynlig til Luger eller lignende pistoler. Disse er begge merket med «19 SB 40 X» (merkingen er plassert henholdsvis klokken 9, 12, 3 og 6). Merkingen kan ikke

entydig dechiffreres, men tolkes til å være produsert av *Sellier & Bellot (SB)* ved Schoenbeck, 1940 (Conklin 2007:12). «X» er sannsynlig produksjonsmåned, altså oktober 1940 (Figur 71). Det ble totalt funnet 11 glassfragmenter, hvorav tre var flaskeglass og åtte fra et glasskrus. Sistnevnte er av klart glass og har hatt en rund form med brytninger i form av små definerte vinkler. Det er også verdt å nevne at et tilnærmet identisk glasskrus ble funnet i A1295. I tillegg til flaskeglasset ble det registrert deler av en vinkork. Selv om gjenstandsmaterialet tilknyttet alkohol ikke er omfangsrikt, viser det at selv i en slik avsidesliggende leir har alkohol vært tilgjengelig.

Figur 71: 9 mm ammunisjon produsert i 1940 av *Sellier & Bellot (SB)*, Schoenbeck. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

A3000 avdekket et mer personlig gjenstandsrepertoar gjennom blant annet tekstiler, medaljong og alkoholrelaterte funn. Den nøkkelhull-formede hellelegningen skiller den også fra tuftene i K1. Funn av deler av en springfjærmadrass peker også i retning av at tuften har blitt anvendt som bolig for soldater. Det er imidlertid påfallende lite funn som kan relateres til mat, noe som enten indikerer at bespising har skjedd i messetelt eller at det har vært en streng renslighet. Matrelaterte gjenstander fra K3 er derimot å finne i møddingen i den nordlige enden av flaten (A4018). Sammensetningen av funnmaterialet fra A3000 peker mot at denne tuften har vært anvendt som bolig for tyske soldater. Samtidig får man små innblikk i andre og hverdagslige hendelser, men også hendelser som har en dypere mening – noe jeg kommer tilbake til i kapittel 5.

Figur 72: Restene av en tysk uniform med blyant, hylse og perle fra Rosenkrans in-situ. Foto: Ingar Figenschau.

4.3.5 Anlegg 4018

Anlegg 4018 (A4018) ligger i den nordlige enden av K3, ni meter nord for nærmeste tuft. A4018 er en mødding, og ble først identifisert gjennom et markert vegetasjonsskifte med tilvekst av blant annet gress (Figur 73). Bortsett fra vegetasjonsendringen og ett større bein var det lite som kunne observeres på overflaten. Det ble først åpnet en sjakt på 2 x 1 meter for å få oversikt over omfang og dybde på møddingen. Det ble senere også åpnet en kvadrant på 50 x 50 cm mot øst da det ble avdekket enkelte store gjenstander som ikke lot seg grave fram uten å åpne opp et større felt. Generelt var møddingen grunn med en dybde på ca. 10-15 cm. Den er anlagt uten noen form for nedgraving og det meste av materialet har blitt kastet i løpet av en relativt kort periode. Funntettheten var stor og det ble totalt registrert 832 funn fordelt på litt over 2 kvadratmeter.

Figur 73: Mødding A4018 før undersøkelse. Avgrenset gjennom vegetasjonsendring. Tatt mot nord. Foto: Ingar Figenschau.

Gjenstandsfunnene i møddingen er varierte, men det er enkelte funngrupper som peker seg ut. Som i de andre undersøkte områdene, er det også et relativt stort antall som er relatert til konstruksjon, blant annet spiker og streng. Det ble registrert totalt 226 spiker og 74 fragmenter av streng, åtte fragmenter av vindusglass, og to mulige tømmerhaker. Den største funngruppen er imidlertid hermetikk. Her ble det registrert 280 fragmenter, der flere delvis kan identifiseres. Selv om mange av disse stammer fra små fragmenter, forekommer det et relativt stort antall av bunn og lokk der flere ennå har synlig stempling. Det ble også registrert en del store hermetikklokk og – bunner som ikke er funnet i andre strukturer, verken i Kitzbühel eller Spittal. Tilnærmet samtlige hermetikkfunn er av rund type i metallegering. Flere funn viser også sidevegger med tydelige sveiset søm.

Innen det tyske militære var det særlig fire ulike typer standardisert hermetikk: *Weissblech*, *Sparverzinnt*, *Schwarzblech WEHRM* og *Schwarzblech Lötrand* (Pool & Bock 2010:246). Omtrent alt av hermetikk fra A4018 er merket med «*WEHRM*» (forkortelse for Wehrmacht), og indikerer at de er av typen *Schwarzblech WEHRM*. Denne hermetikktypen kunne inneholde kjøtt, pølser, gryteretter, smør, margarin og grønnsaker. Verken fiskerelaterte produkter eller frukt var egnet for lagring i disse. Særlig ble det registrert flere merket med «*WEHRM, Gebr. Rasch AG, Schleswig, Rindfl, i.e.S*» (Figur 74). Flere av disse hadde i tillegg koder i senter med blant annet "*I Ko op, 850 gr, 185*". «*Rindfl*» kan være forkortelse for

Rindfleisch, oksekjøtt, hvilket var hovedproduktet for brødrene Rasch ved oppstarten i 1918¹⁸. Den sentrerte koden angir mengde (850 gr), 185 kan indikere fabrikkode, mens de resterende tegnene er kode for innhold, men det ikke lykkes å finne produksjonskode som samsvarer med disse. Andre hermetikkfragmenter er kun merket med «WEHRM» og ett enkelt siffer, noe som kan indikere at disse ble produsert for sivil marked, eller for krigsfanger (Pool 2012:143), eksempelvis «WEHRM 66». Det er også registrert hermetikk merket med «WEHRM KR01 79». Heller ikke denne koden har latt seg identifisere, bortsett fra at det er snakk om en *Schwarzblech WEHRM*. «KR01» angir antageligvis innhold, mens «79» kan være fabrikkode. De fleste hermetikklokkene er tydelig åpnet ved hjelp av kniv eller boksåpner, og dette kan også hjelpe med å identifisere innhold. Ifølge Pool & Bock (Pool & Bock 2010:245) inneholdt hermetikkbokser med fjernet lokk ofte større produkter i form av brød, frukt eller grønnsaker. Hvorvidt dette stemmer med materialet fra A4018, er usikkert. Det er kun én komplett hermetikkboks med fjernet lokk, og i bunn er den merket med «Danmark, 352, S 42 HR» i senter. Utenfor dette er det merket med «WEHRM». Dette betyr at hermetikken er en *Schwarzblech WEHRM*, produsert i 1942 i Danmark og inneholdt mest sannsynlig fårestuing (*HR*) (Pool & Bock 2010:251) (Figur 75).

Figur 74: Hermetikklokk med produsent- og produktmerking. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

¹⁸ <http://www.alte-schleihalle.de>

Figur 75: Danskprodusert hermetikk som har inneholdt fårestuing. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 76: Flaskeglass fra såkalte "normalkonserve"-flasker. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Interessant i en kostholdsammenheng er også 65 fragmenter av en særlig type flaske. De er merket i bunnen med «*Normalkonserven 900 ccm*» (Figur 76). Denne flasketypen ble under krigen en standardisert måte å oppbevare (konservert) frukt og grønnsaker på i den tyske hær. Selv om det var innarbeidet såkalte DIN-standarder på slike innpakninger, ble ikke denne typen glassflasker underlagt dette før i 1942 (Pool & Bock 2010:95, 115, Pool 2012:146). Populariteten til disse reflekteres i arkeologiske funn fra blant annet fangeleirer, hvor denne typen ofte er registrert (Figenschau & Arntzen 2019). Selv om mengden ikke nødvendigvis representerer et stort omfang, er det uansett interessant at disse skjøre flaskene har funnet veien opp til Kitzbühel. Det viser også at det har eksistert en viss variasjon i kostholdet i leiren, særlig med tanke på at det ikke har eksistert noe større feltkjøkken her.

Figur 77: Tyskprodusert feltbestikk funnet i mødding, Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Annet gjenstandsmateriale som lar seg identifisere, er blant annet en større mengde med glassfragmenter fra en lykt, antageligvis en gasslykt. Det ble registrert 40 biter av denne typen, og de kjennetegnes gjennom et svært tynt gods med kurvatur. Det ble funnet syv lærbiter. Bitene lå sammen og består av svært tynt materiale som mest sannsynlig stammer fra bekledding. Bortsett fra lærbitene ble det registrert én uniformsknapp samt et stykke vadmél. Uniformsknappen har granulert overflate, definert øye på baksiden og merket med «*K 39*», og har vært farget med en mørk nyanse. Typen er å finne på flere ulike tyske uniformtyper (Sáiz 2008). Vadmelet består av et sluttet stykke tekstil. Tekstilet er sirkulær med en lett konisk form, noe som tyder på at dette kan ha vært brukt som endestykke i bukse, gamasjer eller lignende. Det ble også funnet feltbestikk i stållegering bestående av skje og gaffel knyttet

sammen med en nagle i senter (Figur 77). Den er merket med "W.J.:S.40", som står for produsenten Wilhelm Jordan, Solingen, 1940. Wilhelm Jordan var en av flere som produserte bestikk for den tyske hær. Det dukket videre opp en mynt, 1 finsk markka fra 1939. Gjenstander relatert til det militære besto av ei kule, én patron samt to patronhylser. Av disse kunne én patron identifiseres. Det er snakk om en 9 mm pistolpatron. Kobberhylsen er merket med "38, P28 *, 2" (38= 1938, P28= produsent, *= kobberhylse, 2= lot nummer). P28 er produsentkode for *DeutscheWaffen-u. Munitionsfabriken A.G., Werk Karlsruhe, Durlach* (Chubbuck 2012, Conklin 2007:10).

Det ble også funnet en betydelig mengde dyrebein i A4018 (Figur 78). Disse er blitt analysert av Maria Vretemark, Västergötlands museum (Vretemark 2019). Den totale egenvekten på beinmaterialet er på nærmere 1,7 kilo, og flere av beinene er relativt store. Ifølge Vretemarks analyse (Vretemark 2019) er det kun et par små fragmenter som er varmpåvirket. Analysen viser at beinmaterialet i hovedsak stammer fra storfe med enkeltfunn fra hest, svin, sau/geit og fugl. Materialet tyder på at kjøttet har blitt stykket opp i biter, noe som også vises på beinmaterialet i form av hugg- og kuttemerker. De er for det meste tilberedt med koking. Det er i all hovedsak snakk om bein fra kjøttfattige deler av dyrene, der det er mye bein og lite kjøtt. Til og med fotrotsbeinet fra kveg, noe man vanligvis kaster ved slakting, er her blitt anvendt (Vretemark 2019). De fleste beinene er dessuten fra eldre dyr, og særlig beinet fra svin stammet fra et svært gammelt individ.

Figur 78: Deler av beinmaterialet fra møddingen i Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Lokaliseringen av selve møddingen indikerer at dette er avfall som stammer fra de tyske delene av leiren, henholdsvis K2 og K3. Dette reflekteres i mye av materialet omtalt over, men også i de mat-relaterte funnene som også gir et interessant innblikk i soldatenes dagligliv og kosthold. Hermetikken, som utelukkende er produsert for Wehrmach av typen *Schwarzblech WEHRM*, har først og fremst inneholdt kjøttprodukter, men kanskje også grønnsaker, smør og margarin (Pool & Bock 2010:95). Funnene av såkalte Normalkonserveflasker er også interessant. Denne flasketypen kom i grønne og klare flasker med metallkork. De ble brukt til frukt og grønnsaker, blant annet eplesaus, og bruken av glass gjorde at de var motstandsdyktige mot forringelse (Pool & Bock 2010:96, Pool 2012:146). Ifølge Pool & Bock (Pool & Bock 2010:115) var denne flasketypen godkjent for frukt av *Gesetze und Verordnungen sowie Lebensmittel* i 1942, og vil si at soldatene i alle fall hadde tilgang på frukt og grønnsaker i leiren. Det er også verdt å merke seg et totalt fravær av alkoholrelaterte funn i møddingen, noe som er spesielt sammenlignet med andre møddinger fra lignende kontekster (Grabowski et al. 2014). Osteologiske analyser av beinavfallet viser at det er fra kjøttfattige deler fra dyrene, og vitner om en dårlig tilgang til ferskt kjøtt. Bruken av «alt» på slaktet tyder i alle fall på at man har vært nødt til å benytte seg av det man hadde tilgjengelig. Slaktestykkene er porsjonert opp i passe stykker og deretter kokt, noe som kan indikere at det har blitt tilsatt kokt kjøtt og kjøttkraft til eksempelvis enkelte hermetiske måltider. Når funnene viser at kostholdet har vært utfordrende selv for soldatene her høyt til fjells under vinteren 1944-45, kan man prøve å tenke seg hvordan forholdene for fangene har vært.

4.3.6 Anlegg 1295

Anlegg 1295 (A1295) ligger i K2, ca. 47 meter øst for A3000. K2 består av syv godt definerte tufter etter finértelt. K2 er lagt inn i en vestvendt helning hvor det er opparbeidet en flate for teltene. Tuftene ligger i to rader i lengderetning sør-nord med henholdsvis tre og fire i rekken. Også her observerte vi nøkkelformede hellelegninger, som gikk fra inngang og inn til senter, og som synes å være en konstruksjonsdetalj forbeholdt soldatteltene (Figur 79). Dette ga oss også innblikk i hvordan finérteltene var organisert. Fire av disse har alle inngangene sentrert inn mot hverandre, mens de resterende har inngang mot nord og vest (Figur 66). Samtlige tufter er delvis bygd opp og har definerte dreneringsgrøfter rundt. A1295 er den nordligste tuften i K2. Den er sirkulær med en diameter på ca. syv meter. Den er delvis gravd inn i overflaten mot øst, mens den er lett oppbygd i vest. Mot øst er det også spor etter dreneringsgrøfter, og det er en steinsatt ytterkant rundt tuften. Utgangen er plassert mot nord-nordvest. En del gjenstander var godt synlig på overflaten, som skår av porselen, fajanse og glass, samt en god del trevirke. Deler av hellelegningen var også synlig.

Sjakten i A1295 ble lagt slik at den dekket hellelegningen, og gikk fra tuftens senter ut mot utgang. Dette ble gjort for å avdekke hele hellelegningen, men også for å avdekke eventuelle funnvariasjoner mellom senter og inngang. Sjakten målte 4 x 1,5-2 meter, tilpasset hellelegningens form. Da det i all hovedsak var lite masser, men svært stor funntetthet, ble hele sjakten rensset fortløpende og gjenstander suksessivt målt inn. Det ble valgt å dokumenter

denne prosessen mellom hvert renselag. Det ble totalt registrert 1160 gjenstander i A1295. Dette gjorde forsøk på individuell innmåling upraktisk, og det ble derfor valgt å måle inn grupper av nærliggende gjenstander, herunder eksempelvis flaskeglass og bakelitt, som polygoner. Enkelte gjenstander som det forekom få av, ble målt inn med enkeltnummer. Dette for å forenkle innsamling, dokumentasjon og etterarbeid.

Figur 79: Nøkkelhullformet steinsetting fra A1295. Konstruksjonsdetaljen gikk igjen i K2 og K3 i Kitzbühel, men er også registrert ved blant annet Golda. Tatt mot SØ. Foto: Ingar Figenschau.

Det omfattende funnmaterialet fra A1295 er variert og skiller seg i betydelig grad fra foregående anlegg, selv om det selvsagt også er sammenfall. Konstruksjonsrelatert materiale bestod av 214 spiker og 220 fragmenter av vindusglass. Mye av spikermaterialet er bøyd i ulik grad, mens vindusfragmentene i stor grad består av armert glass. En klar forskjell til de andre gravde tuftene, er de 228 skårene fra ulike typer flasker (Figur 80 og Figur 81). De er både klar, brun og grønn i farge. Mye av materialet er, i kraft av fragmentering og generell utforming, noe problematisk å identifisere, men ut fra de som kan bestemmes, er det grunn til å anta at de fleste flaskene har inneholdt alkohol. Av de 228 glassfragmentene er det kun 13 funn med flaskebunn og/eller tut. Av disse er det syv som lar seg identifisere nærmere. Disse kan deles inn i vinflasker, sprit/sodaflaske og champagneflasker.

Figur 80: Flaskegods fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Vinflaskene består av både farget og klart glass. Flere av disse er også merket med mengde og produsent i bunn, men også flere koder som antageligvis stammer fra produksjonen – eksempelvis nummerkoder fra støpeutstyr. Det eksisterer mange variasjoner på utforming av flasker, men blant annet er vin- og champagneflasker ofte utstyrt med en utpreget konkav bunn. Ut ifra utforming stammer flere av fragmentene fra Rhinflasker (hvitvin), som kjennetegnes av en slank utforming med rene linjer. Flere av flaskebunnene hadde en definert konkav bunn samt et definert utspring (*mamelon*) i konkavbunnens avslutning. Disse er karakteristisk for rødvinsflasker fra Bordeaux og Champagneflasker, og ofte kan de skilles gjennom godstykkelse, der champagneflaskene er tykkere for å motstå trykket som dannes i

disse. Det ble også registrert flere fragmenter tilhørende Burgundertypen, med distinkt konkav bunn og rette sidevegger¹⁹.

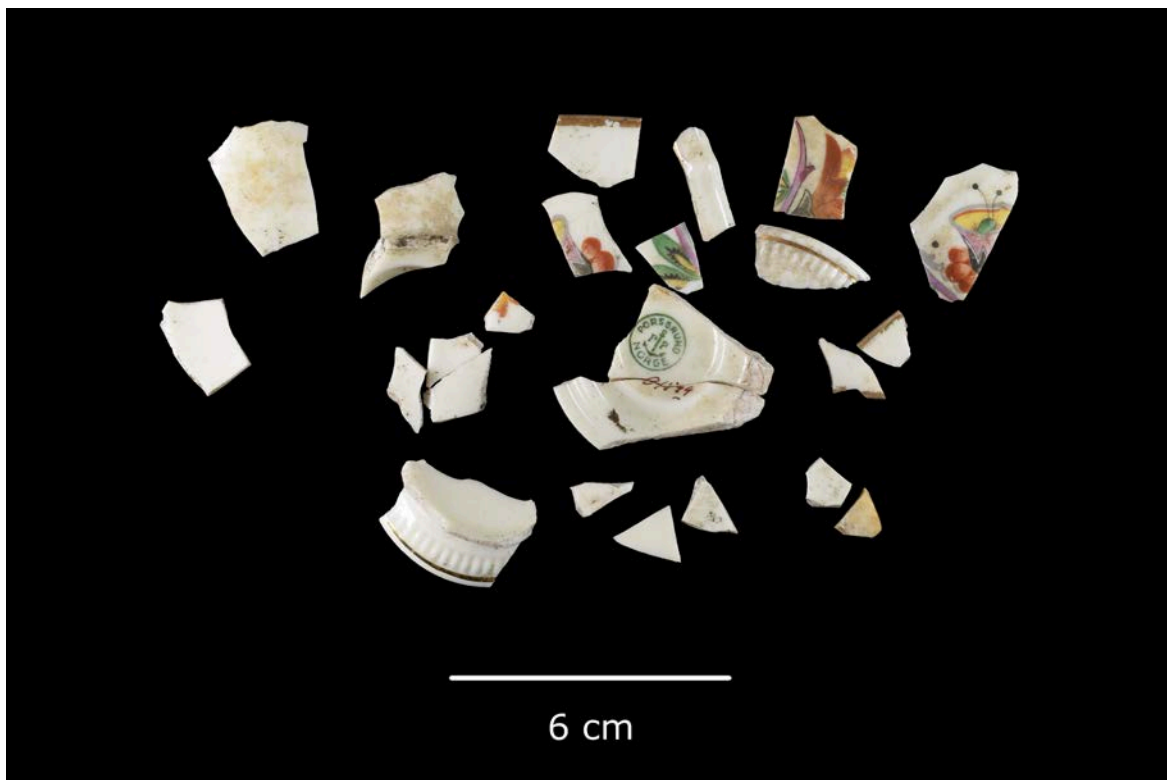

Figur 81: Flaskegodset har for det meste inneholdt alkoholholdig drikke. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

En annen stor funngruppe er porselen og fajanse. Det ble funnet 136 skår av fajanse og 132 av porselen. Fajansen består av hvitemaljerte fragmenter. Det er ikke registrert noe dekor eller merking på disse, og de er tolket som fragmenter fra fat eller lignende. Porselenstøyet er derimot fargedekorert og merket. Flesteparten av de 132 porselensfragmentene stammer fra fat og kopper. De fleste er produsert av Porsgrunn porselen (Figur 82). Flere fragmenter kunne settes sammen, og det ble identifisert stempel, dekornummer, bunntrykkdekor og motiver. En av de fragmenterte fatene har en håndkolorert ståltrykkdekor, en produksjonsteknikk som ble anvendt av Porsgrunn Porselen mellom 1887-1911 (Eek pers. med. 2017) (Figur 83). Dette fatet har i sin opprinnelige og komplette form vært et kakefat, og viser at porselenet med stor sannsynlighet er tilegnet/konfiskert i Norge. Kakefatet har nok hatt en spesiell verdi for sine (tidligere) eiere, da de var kostbare i innkjøp.

---

¹⁹ <https://sha.org>

Figur 82: Rester av en kaffekopp. Produsert av Porsgrund Porselen en gang mellom 1913 og 1930. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 83: Deler av et kakefat produsert av Porsgrund Porselen. Funnet i A1295. Foto & redigering: Ingar Figenschau. Innfelt er et komplett eksemplar fra Kjerringøy handelssted, Nordland, Inventarnr. NM.G.05137. Foto: Nordlandsmuseet.

Det ble funnet 63 ulike fragmenter i bakelitt. Disse var i ulike fargenyanser og varierte mellom svart, oransje og brunt. Det ble etter hvert klart at det var snakk om minst fem ulike gjenstander. De oransje bakelittfragmentene var merket med «Isola», og stammer fra små termosener som selskapet produserte (Figur 84). Termosene hadde et ytre skall og kopp av bakelitt. De svarte fragmentene stammet fra feltflaske. De tyske feltflaskene kom i ulike varianter, og ble som mye annet utstyr forenklet utover i krigen. Flere av feltflaskene kom med en tilhørende bakelittkopp, og fragmentene fra A1295 stammer fra en slik (Sáiz 2008:136-142). De resterende funn tilhører flere bakelittbrett, såkalte organiseringsbrett, som ofte ble anvendt som kontorrekvisita (Figur 84). Det ble også registrert deler til en eller flere fyllepennner. Fyllepennen er laget i bakelitt og er av merket *Artus* (Figur 85).

Figur 84: Bakelittfragmenter fra blant annet *Isola* termos (t.v.) og organiseringsbrett produsert av Graf Bluco. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 85: Rester av *Artus* fyllepenn. Produsert i bakelitt med et tidsriktig design. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

I A1295 ble det også funnet 41 spillebrikker laget av farget glass (Figur 86). Disse besto av hvite, grønne og gule farger, og var av to ulike typer. En gruppe var små, gjennomsiktige og runde brikker uten ornamentikk. Disse ble funnet i fargene gul og grønn med en diameter på

ca. 1,3 cm, samt en tykkelse på ca. 0,2 cm. Den andre gruppen finnes i fargene grønn og hvit. Disse har ornamentikk på begge sider og en diameter på ca. 1,9 cm, samt tykkelse på ca. 0,3 cm. Ornamentikken består av tre konsentriske sirkler som omslutter et markert senter. Ut fra senteret stråler tverrgående linjer ut til en avrundet kant. Spillebrikkene fordelte seg på seks små gule, 10 små grønne, 10 store grønne og 15 hvite brikker. Spillebrikkene har vært en del av et samlesett med brettspill som var vanlig under andre verdenskrig (Pool 2016:90-91, Sáiz 2008:301). Ofte inneholdt de flere brettspill med blant annet sjakk, dam, loppespill og mil. Slike samlesett med spill fantes også i gavepakker spesialproduserte for styrker i Norge. Disse var merket med en hilsen fra Rikskommissæren i Norge: «*Gabe des Reichskommissars für die besetzten Norwegischen Gebiete*», men også varianter merket med «*Weihnachtsspende des Reichskommissars für die besetzten Norwegischen Gebiete*» (Figur 87). Om soldatene fikk disse som julegave eller de tilkom på andre måter vites ikke, men det vi vet er at disse fargerike glassbrikkene også fant veien til Kitzbühel.

Figur 86: Ulike typer spillebrikker fra A1295. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 87: Rikskommiserens gave kom i form av brettspill. Foto: Alf Kristian Pedersen. Redigering: Ingar Figenschau.

Blant de mange gjenstandene som ble avdekket i A1295, finnes det mange enkeltstående gjenstander av ulik karakter. Da det ikke er hensiktsmessig å gå gjennom samtlige funn, skal bare noen trekkes frem her – funn som selv om de ikke er mange, har særegne kvaliteter og

Figur 88: Trinse til skistav. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

erindringer. For eksempel ble det funnet trinse til skistav (Figur 88), deler av en bokside, kam, glasskrus, brilleglass, knapper, skibindinger, teltstang, adresseplate og redskap. Her skal jeg kort omtale noen av disse. Skibindingene er av samme type som ble funnet i Spittal. Teltstangen er konstruert av trevirke og metall, og ble funnet i to deler (Figur 89). Denne typen teltstang ble ofte utstyrt sammen med *Zeltbahn 31*, en spesialduk som kunne benyttes til regnponcho, telt og mye annet. Duken var triangulært utformet og var derfor svært allsidig. Teltstangen som fulgte med, besto av to bevegelige teleskopdeler i tre og beslag i metall (Sáiz 2008:128-130).

Figur 89: Deler av telstang fra A1295, Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Det ble også funnet flere skår av brilleglass. Disse var svært tynne i godset, lett buet med slipte kanter og bestod av glass av høy kvalitet. Det ble totalt funnet 15 fragmenter av denne typen. Glasstykkelsen på 0,11 cm indikerer at glasset er uten styrke og derfor ment for beskyttelse. Det ble også funnet brilleinnfatninger og brillepolstring som samsvarer med glassfragmentene.

Innfatningen har tydelige

lufteåpninger med åpne/lukkemekanisme og deler av brillebroen intakt. Delene stammer fra en «Luftwaffe Model 306 Fliegerschutzbrille» (Pool 2016:14), en type beskyttelsesbriller som opprinnelig var produsert for flyvere, men som også ble flittig brukt av blant annet ordonnanser på motorsykel eller andre åpne kjøretøyer (Figur 91). Like utenfor inngangen til A1295 ble det funnet en mindre rektangulær plate i aluminium (Figur 90). Platen viste seg å være en adresseplate skrevet på *Sütterlin*²⁰ og adressert til *Franz Post, Berlin, Charlottenburg 2, Pestalozzistr. 105*²¹. Et sted, en gate, og en oppgang 1 893,28 kilometer unna.

A1295 ga et stort og innholdsrikt arkeologisk materiale. Som forventet, var det tallrike funn relatert til konstruksjonen representert ved spiker og vindusglass. Det som pekte seg ut med denne strukturen, var ikke bare de mange funnene, men også den forseggjorte hellelegningen utformet som et nøkkelhull. Konstruksjonen er nøye oppbygd av to lag med heller, og de er nøye plassert og tørrmurt. Hellene er en definerende av inngang og ildsted, hvor ovnen en gang har stått. Det er også en av de få strukturene som har åpningen mot nord, og den litt avsondrete plasseringen kan antyde noe om hvem som har holdt til i dette finerteltet. Både funn og plassering skiller seg ut og tyder på at kan ha tilhørt høyere graderte soldater eller underoffiserer. Funn av fajanse, dekorert porselen, fargerike spillebrikker og flere personlige gjenstander vitner om en forskjellighet. De gir samtidig innblikk i fritidssysler og strevet med å skape nærhet og «hjemlighet», og dermed en distansering fra krigen og kanskje også en distansering fra hæren. Det at fargerikt porselen, kakefat og kaffekopp ble valgt framfor den tyske hærs eget dekketøy, kan tyde på det - og har nok bidratt til en følelse av noe hjemlig i en ellers ugjestmild virkelighet. Det er også interessant å finne spillebrikker her, og utover sin egen henvisning til spill og fritidssysler blir de også en påminnelse om den ubehagelig nærhet

²⁰ Sütterlin var en modernisering av den tyske gotiske skrifttypen, og var i bruk i mellomkrigstiden. Oversatt av Martinus Hauglid, Nordland fylkeskommune.

²¹ <https://www.google.no>

mellom det hverdagslige og det militære, mellom fornøyelse og fordervelse. Kanskje er det også i dette skjøre grenselandet at alkoholen har spilt sin rolle som bedøver og forglemmer. Funnene fra A1295 blir på mange måter inkarnasjonen av krigens tvetydighet, banalitet og bestialitet, og viser gjennom det aspekt som ofte glemmes i de historiske beretningene – det hverdagslige, det tvetydige og det usikre.

Figur 90: Adresseplate funnet i Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Figur 91: Rester av Luftwaffe Model 306 Fliegerschutzbrille. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

5 En arkeologisk krigshistorie

Det arkeologiske materialet som er presentert i forrige kapittel, viser på mange måter de tilfeldige og fragmenterte aspektene ved en arkeologisk undersøkelse, og mengdene av mangfoldige og usorterte data som utgravninger ofte gir. Gjennomgangen tydeliggjør også hvorfor et slikt omfattende materiale sjeldent passer inn i artikkelformatet, et format som i stadig økende grad etablerer seg som en norm for akademisk publisering. Dette ikke bare gjennom de begrensinger dette formatet setter på omfang, men også gjennom tidsskriftenes stadig mer omsegripende institusjonalisering av et særlig narrativt plot eller en struktur, IMRAD (Introduction, Methods, Results And Discussion). Det har derfor vært svært viktig å få presentert det arkeologiske materialet her, de arkeologiske utgravningene, befindingene og gjenstandene – selve grunnlaget og bakteppet for samtlige artikler, men også for arkeologien generelt. Selv en slik løsning yter ikke materialet rettferdighet, men det vil forhåpentligvis gi en bedre innsikt i dets mangfold og «forstyrrende» arkeologiske karakter. Forstyrrende i den forstand at det ikke bare yter motstand mot forestillinger om en empiri som enkelt lar seg innordne i eksisterende fortellinger, men også mot forventninger om at det selv skal kunne bidra til tilsvarende sammenhengende og logiske narrativ. Funnene gir ingen komplette eller sammenhengende beretninger om hva som utspant seg hverken i Spittal eller Kitzbühel, men små innblikk i hendelser, øyeblikk og situasjoner fri fra lineære forløp, fastsatte preferanserammer eller overliggende korrekthet. De utgjør små materielle erindringer og nyanser av en fortidig hverdag som ikke vil være mulig å få uten arkeologisk undersøkelser.

Det er verdt å kommentere dette aspektet, særlig med tanke på den mye omtalte materielle vendingen innenfor de samfunnsvitenskapelige og humanistiske fagene. En vending som virker å leve godt i ulike trykte formater og tekster, men som i mindre grad konkretiseres gjennom direkte studier av ting (men se Andreassen et al. 2012, Burström 2016, Farstadvoll 2019, Fast 2017, Gonzáles-Ruibal 2011a, Gonzáles-Ruibal 2012, Gonzáles-Ruibal 2019, Jasinski & Stenvik 2010, Mytum & Carr 2013b, Persson 2014b, Pétursdóttir 2013, Seitsonen 2018). Det virker som om man her i langt større grad har etterstrebet å grunnlegge et teoretisk rammeverk enn rent faktisk å vende seg mot tingene selv. Som igjen i stor grad ender opp som føyelige *diskursive* objekt uten de friksjoner som virkelige ting, og ikke minst arkeologiske ting, fører med seg. Min gjennomgang av materialet, vil jeg hevde, er nettopp en vending mot tingene selv, men vil kanskje av mange bli kritisert for å være for detaljert, empirisk, altså for lite teoretisk. Etter min mening preger denne overbetoningen av teori også samtidsarkeologien, som i sin utgave fra 2000-tallet av har vært sterkt knyttet nettopp opp mot den (teoretiske) tinglige vending. Her har også selve argumentasjonen for samtidsarkeologiens rolle og eksistens etter min mening i for liten grad vektlagt det arkeologiske materialet i sin konkrete mangfoldighet.

Det kan være flere årsaker til dette. Noe av dette ligger i selve artikkelformatet, som i dag er blitt det foretrukne også i arkeologisk publisering, et format undertegnede også har brukt i dette arbeidet. Som allerede nevnt, legger dette formatet begrensninger når det gjelder struktur

og lengde, noe som ikke passer en materialtung presentasjon, og som kanskje heller ikke gir samme oppmerksomhet og akademiske tyngde som teoretisk tunge artikler gjør. Den gradvise forvitringen av dialogen med et konkret arkeologisk materiale har også skapt grobunn for et stadig mer abstrakt språk, et språk som i mange tilfeller synes mer tilpasset hensynet til teoretisk konseptualisering og argumentasjon. Det arkeologiske feltarbeidet trer i bakgrunnen, det skjer andre steder enn bak skrivebord og tastatur, og den økte teoretiske distanseringen gjør det vanskelig å fange opp og beskrive dette konkrete håndverket og det materialet det frembringer (Myrvoll 2012:26). Gjennom dette skapes en tradisjon, en virkningshistorisk effekt, der samtidsarkeologi nærmest per definisjon blir ensbetydende med teoretiserende perspektiv på samtid og ting.

Gjennom mitt eget doktorgradsarbeid har denne skjevheten vært frustrerende. Etter hvert som jeg har forsøkt å fordype meg i samtidsarkeologisk litteratur, har det rett og slett blitt et betraktelig negativt element som i liten grad har brakt med seg annet enn stadig nye begreper. Det er bemerkelsesverdig hvordan det innenfor visse segment av samfunns- og kulturvitenskapene er blitt normalt med et abstrakt språk, en diskurs som synes altfor glad i å gjøre egne begreper gjeldende for selv de mest banale hendelser og tanker. Hvis man ønsker å skape og formidle arkeologisk kunnskap, blir dette lett en fremmedgjøring som skaper distanse. Teoretisering blir noe man gjør, en akademisk pliktøvelse, uten nødvendigvis å spørre seg om hva det faktisk bringer av ny kunnskap og forståelse. Mens teori tidligere like feilaktig ble mistenkeliggjort, nærmer det seg nå det Latour (Latour 1999:304) kaller «blackboxing» eller obfuskering, det blir så selvsagt at det tas for gitt. Jeg må innrømme at mange av disse teoretiske vinklingene virker unødvendig innfløkte, svevende og ofte uten reel betydning for en konkret arkeologisk kontekst. Selvsagt betyr ikke det at man ikke har behov for teoretiske betraktninger. Det har man utvilsomt, og jeg hatt nytte av slike. Men det går an å begrense den utbredte bruken.

Jeg vil her trekke en parallell til språkbruken og vokabularet i kulturminneforvaltningen, særlig i de dokumenter og utredninger som kommer fra Riksantikvaren og Miljøverndepartementet (se artikkel A og B). Her er det riktignok ikke teori som er utfordringen, men også de preges av abstrakt og erfaringsfjern språkbruk. I en av artiklene diskuterte jeg hvordan bærekraftbegrepet fungerte på en slik måte (se artikkel D). Likheten ligger i teoriens og begrepenes anvendelse uten konkret og praktisk å relateres til den arkeologiske virkeligheten – til ting og lokaliteter. Som jeg tidligere har vært innom, er det et gjennomgående fravær av konkret omtanke for og diskusjon av kulturminnene selv – hva de er og hvordan de framtrer – i de mange utredningene. Samtidig er det nærmest en eksponentiell økning av uforpliktende omtaler av kulturminners verdi, betydning og forvaltning. Blant annet er det et gjennomgående tema å styrke kvalitetene og verdiene til kulturminner, og dermed gjøre dem mer egnet som ressurs for verdiskapning. Som jeg skal komme tilbake til, er det likevel nyanser i terminologien, hvor de abstrakte begrepene florerer i størst grad på øverste nivå innenfor kulturminnevernet.

Det som etter min mening har skjedd både innenfor samtidsarkeologien og kulturminnevernet, er altså en betydelig grad av distansering til det faktiske arkeologiske materialet. Det omtales i beste fall overflatisk og generelt. Gjenstander og deres informasjon gis liten plass, for hvor skal man i dag få plass til alle disse tingene når de blir oppfattet som forstyrrende og nærmest malplasserte elementer i dagens stadig mer strømlinjeformete og hastige diskurser? Mange av de abstrakte teoretiske begrepene, forkynnelse om verdiskapning, nytteverdier og ulike former for aktiv gjenbruk og istandsetting, virker i liten grad å gi særlig mening i møte med krigsminnene i Norddalen. Selvsagt er det vanskelig å unngå formuleringene av mer generell og abstrakt art både i forvaltning og arkeologisk fortolkning, men det har uansett vist seg ytterst vanskelig å inkludere og kontekstualisere dem i mine møter med piggrådruller, skår av porselen, rusten hermetikk, utgatte sko og nøkkelhullformete steinlegginger i finértelt.

Som jeg har vist i det foregående kapitlet, foreligger det et stort og variert arkeologisk materiale både fra befaringer og utgravninger i Spittal og Kitzbühel. For meg har det vært viktig å presentere dette materialet i detalj, yte det rettferdighet og la det selv slippe til orde. Og jeg vil gjerne vende tilbake til spørsmålet om hva mine arkeologiske undersøkelser i Norddalen kan bidra med. Hvilke refleksjoner og alternative erindringer kan mitt feltarbeid avstedkomme? Men før jeg går inn på dette, skal jeg gå litt nærmere inn på krigsminner, deres sårbarhet, og eventuelle følger det kan få å bli «forfremmet» til offentlig kulturarv.

5.1 Krigsminnenes endrede etterkrigsidentitet

Lenge var krigsminner i stor grad utelatt fra kulturminnevernets søkelys. De fleste krigsminnene har levd i et kulturhistorisk vakuum der den naturlige selv-bevaringen har vært nærmest enerådende. Enkelte krigsminner er godt ivaretatt av lokale historielag eller lignende organisasjoner, mens mange har gått tapt som følge av utbygging og utvikling. I de senere årene har de resterende vært utsatt for mer eller mindre uønsket interesse fra krigsinteresserte samlere og «skattejegere» utstyrt med metalldetektorer. Samtidig har det de siste årene også vært en økt interesse for krigsminner fra kulturminneforvaltningen. Hvordan skal man forholde seg til et slikt tilkommende kulturarvaspekt ved krigsminnene (se artikkel A og D)? Hva skal til for å bli anerkjent som verneverdig kulturminne? Hva sier og definerer egentlig kulturminneloven? Men la oss først se litt nærmere krigsminnenes sårbarhet som udefinert og nærmest lovløs kulturarv.

Figur 92: Forlatt hjelm i Spittal. Foto: Ingar Figenschau.

5.1.1 Sårbare minner

Til forskjell fra krigsminnenenes egen langsomme og til dels konserverende ruineringsprosesser, er den menneskelige påvirkning av dem direkte, umiddelbart synlige og ofte ødeleggende. Langt mer enn andre kulturminner er krigsminnene utsatt for plyndring og negativ menneskelig interaksjon, noe som ikke bare forringer opplevelsen og informasjonsverdien, men også bidrar til akselererende nedbryting og forfall. Til forskjell fra andre og eldre kulturminner synes terskelen for å forstyrre dem å være langt lavere. Graden av forstyrrelse varierer fra det relativt uskyldige til det helt ødeleggende, som noe jeg selv har hatt rikelig adgang til å observere i løpet av mine feltarbeid. Jeg skal gi noen eksempler på dette.

Under en av de første registreringene i Spittal fant vi en komplett tysk hjelm i en av strukturene (se artikkel B) (Figur 92). Hjelmen hadde ligget lenge på samme sted, og var godt kamuflert og beskyttet av vegetasjon. Vi lot den ligge, men da vi returnerte ett år senere, var hjelmen blitt gjenfunnet av noen og festet til et tre like i nærheten – en type eksponering som er påfallende typisk der man har gjort inngrep på slike lokaliteter. Det virker som om det er en måte å synliggjøre at de er funnet, nærmest som trofeer av en vellykket jakt. I Kitzbühel lignende fenomen observert flere ganger. Under utgravningen av en av strukturene ble det som nevnt over registrert flere gjenstander like ved utgravningssjaket, blant annet en komplett bakelittbeholder med Losantintabletter. Da vi kom tilbake etter to uker var flere av gjenstandene borte, også bakelittbeholderen. Ved ett tilfelle hadde deler av leiren også blitt forsøkt «ryddet opp» (Figur 93). Rester av pipehatter, piggråd, spader og hermetikk var revet

opp fra sine opprinnelige plasseringer, og samlet sammen og lagt på rekke. Hvorvidt det er snakk om å «rydde» eller å arrangere gjenstander for å få et «fint» bilde til å poste på ulike sosiale medier, er uvisst. Uavhengig om man vil ha et fint fotomotiv, rydde i naturen, eller ønsker å ta med en suvenir eller samlerobjekt, viser uansett dette at krigsminner i liten grad oppfattes som verneverdige i folks bevissthet.

Figur 93: Opprydning, Kitzbühel 2017. Foto: Ingar Figenschau.

Mine feltarbeid har også avdekket et voksende problem med bruk av metalldetektorer. Omtrent på samtlige lokaliteter som jeg har befart, er det spor etter gravning som følge av søk med slike; hull, sår og med tilhørende «materielle oppkast» rundt inngrepene: mengder av oppgravde artefakter som bare er lagt igjen. Aller først er det viktig å påpeke at svært mange som aktivt anvender metalldetektor, besitter en enorm kunnskap, både materielt og krigshistorisk. Det er også tidvis en pådrivende faktor for å opprettholde interesse for krigen. I Norge gjøres det årlig viktige arkeologiske funn etter søk på oppløyde åkrer, funn som er med på å berike både forvaltning, forskning og formidling. Men når det gjelder krigsminner ligger det en ambivalens når det gjelder deres status, inngrepenes omfang og i forhold til hva som gjøres akseptabelt. Som metode kan anvendelse av detektorer på den ene siden muliggjøre søk over større områder på relativt kort tid, og også hjelpe til å avgrense lokaliteter og kontekster samt avdekke funnkonsentrasjoner (se f.eks. Ferguson 2013, Gundersen et al. 2016, Rasmussen 2014). På den andre siden skjer dette ofte som raske og uautoriserte «kikkhullundersøkelser» som ikke tar hensyn til stratigrafi eller annen arkeologisk kontekstualisering. De kan også forstyrre eller ødelegge kontekster og funn som ikke lar seg påvise gjennom metalldetektorer, og være destruerende for den stabile konteksten som gjenstandene ligger i. Det virker også å være en vanlig praksis å la «uinteressante» gjenstander bli liggende igjen på overflaten med de konsekvenser dette har.

Omroting og graving av et slikt omfang og format som vi ser i dag, utgjør en alvorlig trussel mot mange krigsminner. Den økende jakten på gjenstander fra krigen skaper også et dilemma når det gjelder min egen kartlegging og publisering, da det i siste instans kan danne grunnlag for uønskete inngrep i krigsminnene. Samtidig har arkeologer som oppgave å informere, publisere og formidle kunnskap, og dette innebærer også publisering av kartdata. På tross av at vi de siste årene har sett en markert økning i bruken av metalldetektorer, har ikke dette medført strengere kontroll og registrering (Gundersen et al. 2016:162) – slik som det eksempelvis er gjort med droner. I 2017 kom det riktignok nye retningslinjer for bruk av metalldetektor fra Riksantikvaren, men da i forhold til automatisk fredede kulturminner.

Figur 94: Resultat av metalsøk, Gjøkåsen i Pasvik. Foto: Stein Farstadvoll.

Når det gjelder nyere kulturminner, særlig krigsminner, virker det altså å være en viss vegring fra kulturminneforvaltningens side mot å ta konkrete grep for hindre direkte og ødeleggende inngrep. Et eksempel på dette fikk vi erfare i Finnmark, der vi sommeren 2019 på oppdrag fra Pasvik Nasjonalparkstyre foretok en registrering av en Luftwaffeleir ved Gjøkåsen, Pasvik, innenfor det som i dag er Øvre Pasvik landskapsvernområde. Leiren var anlagt som støttepunkt til flyplassen Nautsi, som i dag ligger på russisk side av grensen, og var i bruk under de siste månedene før den tyske evakueringen fra Øst-Finnmark i oktober 1944. Ved registrering ble det påvist svært omfattende inngrep i mange av strukturene etter søk med metalldetektor. Enkelte anlegg var nærmest perforert og endevendt med hauger av «uviktig» gjenstandsmateriale etterlatt rundt gravehullene (Figur 94). Dette etterlatte materialet vil selvsagt raskt ødelegges gjennom naturlig forvitring, nedbør og nedtråkking, samtidig som

Figur 95: Skilting på Gjøkåsen, Øvre Pasvik landskapsvernområde. Foto: Stein Farstadvoll.

inngrepene selvsagt påvirker det arkeologiske kunnskapspotensialet, bevaringsforhold og opplevelsesverdien av stedet i svært negativ grad (Farstadvoll et al. 2019). Det som er ekstra påfallende, er at disse inngrepene skjer på tross av at området er underlagt *Forskrift om vern av Øvre Pasvik landskapsvernområde*²². Forskriften har blant annet som formål å ta vare på et særpreget natur- og kulturlandskap, og dermed underforstått krigsminnene. Det er også et uttalt ønske fra forvalterne av området at krigsminnene skal oppfattes som en del av områdets helhetlige kulturlandskap. Sommeren 2019 ble det satt opp skilt som forbyr graving og bruk av metalldetektor, men heller ikke det har stoppet aktiviteten (Figur 95).

Tilfellet ved Gjøkåsen er et konkret eksempel på hvor vanskelig det er å unngå dette problemet. På tross av skilting virker det som om det har etablert seg en uheldig praksis som følge av fravær av konkrete tiltak og oppfølging på den ene siden, og aksept av en handlingspresedens tuftet på tidligere inngrep på den andre. Dette blir særlig konkret når det foreligger informasjon om at representanter for museale institusjoner ved flere anledninger skal ha bestilt spesifikke flydeler fra Gjøkåsen. Ligger noe av forklaringen på krigsminnenes sårbarhet i deres uavklarte identitet etter krigen? Og hvordan defineres et kulturminne juridisk – og hva hjemler et eventuelt vern?

5.1.2 Kulturminneloven, kulturminner og vern

Ifølge kulturminnelovens § 2 defineres kulturminner som «*alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til*». Kulturmiljøer er også underlagt denne paragrafen, og beskrives som «*områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng*». Formålet med loven er ifølge § 1 at «*kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og*

²² <https://lovdata.no/dokument/LF/forskrift/2003-08-29-1105>

*ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet»²³. Definisjonen av kulturminner er med andre ord svært vid og setter ingen konkret avgrensning i alder, type og tid. Det er riktignok kun de kulturminner som er eldre enn 1537, eller 1917 for samiske kulturminner, som er automatisk underlagt lovmessig vern. Men selve begrepet kulturminner er likevel ikke kun forbeholdt disse, og det er også fremlagt som et åpent og relativt nøytralt begrep som omfatter *alle* spor etter menneskelig virksomhet (Kahn 2007:128). Ut fra dette er også krigsminner kulturminner i henhold til kulturminneloven, men de omfattes altså ikke av et automatisk vern.*

Kulturminner er i bunn og grunn samtlige spor etter menneskelig aktivitet, og skillet går mellom fredede og ikke-fredede kulturminner – ofte oversatt til offisielle og uoffisielle kulturminner. Dette er selvsagt en forenklet fremstilling, men er likevel en gradering der alder i siste instans er kriteriet som trumfer alt. Kulturminner som faller utenfor et juridisk og lovmessig vern, kan ut ifra andre faktorer likevel kvalifisere til slikt vern. I denne kategorien ligger samtlige krigsminner. For at krigsminner skal kunne juridisk defineres som vernede kulturminner kreves det et spesifikt fredningsvedtak. Et vedtaksfredet kulturminne er fredet gjennom vedtak etter bestemmelser i eksempelvis kml §15, 19, 20, 22 a (Finne & Holme 2001:140). Dette gjelder blant annet byggverk, områder, kulturmiljø, samt byggverk og anlegg i statlig eie. Til grunn for slik fredning foreligger et overordnet verdikriterium tuftet på arkitektonisk og kulturhistorisk verdi. Selv om tilnærmet alt kan fremmes for fredningsforslag, av privatpersoner, forvaltning eller foreninger, er det objektet, miljøet, lokaliteten eller landskapets særlige nasjonale eller internasjonale verdi som ligger til grunn for videre vurderinger. Eventuell utforming av fredningsforslag pålegges fylkeskommunen, men vedtas av Riksantikvaren, som er høyeste instans (Kahn 2007:254-256).

Argumentasjonen, bortsett fra at de skal være av minimum nasjonal verdi, er også at de skal være en ressurs som vitenskapelig materiale og utgjøre et varig grunnlag for samtiden og kommende generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet (se artikkel D). Det er i denne overgangen fra å være et «vanlig» krigsminne, et kulturminne uten vern, til å bli et offisielt og vernet kulturminnet, at det inntreer en lang rekke implikasjoner for hvordan krigsminnet blir vurdert og verdsatt (se artikkel A). Men før jeg beveger meg inn på denne problematikken, er det verdt å se nærmere på kulturminnelovens opprinnelse og endring fra dens tilblivelse, da det ikke er helt uten betydning for samtidens utøvelse av lovverket (se også artikkel D).

I utgangspunktet var kulturminnevernet tilknyttet kirke- og undervisningsdepartementet, men ble i 1973 formelt underlagt Miljøverndepartementet, noe som innebar en dreining i retning av det generelle miljøvernet, dets miljøpolitiske tilnærming samt miljørettslige prinsipper

---

²³ <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

(Nilsen 2003:142). Det var i denne overgangen og delvis transformasjonen at to viktige miljørettslige prinsipper ble introdusert til kulturminneforvaltningen. Både bærekraftig utvikling og tålegrenseprinsippet har røtter i en miljøpolitisk kontekst (Kahn 2001:9-10, Nilsen 2003:142). Dette er et begrepspar som har hatt og har stor innflytelse på kulturminnelovens praktiske anvendelse (se artikkel D). Bærekraftbegrepet defineres som et tilfredsstillende element for dagens samfunn uten å forringe fremtidige generasjoners behov, og tålegrenseprinsippet's økologiske opphav defineres gjennom representativitet blant kulturminner. I det departementale etatskiftet skjedde det også endringer der kulturminner i større grad ble satt i en helhetlig og kontekstuell sammenheng, fremfor tidligere fokus på enkeltobjekter (Nilsen 2003:143).

5.1.3 Krigsminner som kulturminner

I artikkel A diskuterer jeg nærmere prosessen rundt flere krigsminner, som i de siste årene har gått fra å være uønskede og negative erindringer til å kvalifisere til vernestatus. I artikkelen ser jeg nærmere på Riksantikvaren og Miljøverndepartementets fredningsstrategier og retningslinjer for krigs- og kulturminner. Et sentralt spørsmål som stilles her, er i hvilken grad krigsminner faktisk bevares slik de er, eller i hvilken grad de rehabiliteres og tilpasses normene og forventningene til norsk kulturminnevern. Som det fremkommer her, vil en slik tilpasning være sannsynlig, ettersom krigsminnenes egenverdi, særegne framtoning og ruining ofte er aspekt som i mindre grad korrelerer med disse normene og dagens kulturminneparadigme. Et antatt positivt utkomme av vernestatus er at det trolig betyr langt bedre beskyttelse for de utvalgte krigsminnene som får slik status, men som samtidig kan øke presset mot de som ikke havner i denne kategorien.

I 2015 hadde Riksantikvaren fokus på krigsminner, og definerte krigsminner som «fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon»²⁴. Herunder blant annet bygg, anlegg og andre fysiske spor tilknyttet krigen generelt. Men utover selve definisjonen legges det klare strategier som tydelig bærer preg av å være tuftet på miljørettslige prinsipper, og der bærekraftbegrepet knyttes sammen med tålegrenseprinsippet. Forvaltningen skal blant annet gjennom registrering, verdivurdering, skjøtsel, formidling og verdiskaping jobbe for å bevare krigsminner (Riksantikvaren 2015b:1). Hovedlinjene bygger på bærekraftprinsippet, herunder identitetsskaping for samtid og fremtid, samfunnsutvikling, verdiskaping, og gjenbruk (se artikkel D). Tålegrenseprinsippet representeres gjennom kvalitative seleksjoner, hvor de «beste» objektene og de «sjeldne» typene inngår i fredningsstrategier (Riksantikvaren 2015a:10). Miljøverndepartementet bygger på de samme prinsippene, og omtaler kulturminner som «premissleverandører for en god samfunnsutvikling» (Miljøverndepartementet 2013:43). Akkurat hvordan en helleprop eller en tuft etter et finértelt skal være det, sies det imidlertid lite om. Uavhengig av hvilken tolkningsramme sistnevnte utsagn skal settes i, utgjør det i liten grad noen forskjell hvorvidt krigsminner defineres som

---

²⁴ www.riksantikvaren.no

krig eller kultur. De blir uavhengig av klassifisering underlagt mange av de samme prinsippene.

Det er også verdt å merke seg at det eksisterer en viss forskjell mellom de ulike forvaltningsnivåene hva angår beskrivelser og nomenklatur rundt krigs- og kulturminner. De mange referansene til eksempelvis bærekraft og tålegrenseprinsipp berøres og omtales i liten grad lengre «ned» i forvaltningssystemet, hvor vektleggingen har et større materielt fokus. En plausibel forklaring ligger trolig i ulik avstand eller nærhet til de aktuelle krigsminnene. Der kulturminner beskrives i luftige, delvis upraktiske og tidvis uforståelige ordelag på departementsnivå, eksempelvis som «premissleverandører», ligger beskrivelser og omtaler av krigsminnene fra eksempelvis Troms fylkeskommunen på et langt mer praktisk og jordbundet nivå. Sistnevnte bærer preg av å ha bli skrevet av mennesker som har befart områdene, og som kjenner krigsminnenes kvaliteter og særegne miljøer. Som jeg skal komme tilbake til, er nettopp befaring en særegen feltmetode som muliggjør en kontekstualisering og synliggjøring av områder. Hesjedal og Andreassen (Hesjedal & Andreassen 2015:8), som har befart Lyngenlinjen over flere feltsesonger, beskriver for eksempel deler av området som egnet for formidling gjennom skilting og enkle skjøtselstiltak i form av fjerning av vegetasjon.

Svært viktig her, og som i de mange forvaltnings- og handlingsplaner til Riksantikvaren og Miljøverndepartementet knapt nevnes, er de løse kulturminnene, gjenstandene. Fokuset til Riksantikvaren i 2015 var først og fremst å fokusere på de *faste* kulturminnene fra krigen, herunder bygg, konstruksjoner og landskapsspor. Riktignok nevnes løse kulturminner (gjenstander), og da relatert til ulike lovgivninger og forskjellige myndighetstilhørighet (Riksantikvaren 2015b:2, 5). Det er likevel en påtagende mangel vedrørende konkrete retningslinjer når det gjelder gjenstander. Samtidig blir også de underlagt konkrete «krav» i forhold til verdi og egenskaper. Her oppstår det problemer og mangler også som følge av uklare sammenhenger mellom kulturminnelovens paragrafer og intensjon og det miljøpolitiske nomenklaturet (se også artikkel A). Som Hesjedal og Andreassen presiserer, bør det store gjenstandsmaterialet som ligger i tilknytning til de mange krigsminnene være et eget tema i det videre forvaltnings- og formidlingsarbeidet for området (Hesjedal & Andreassen 2015:8). Som jeg har behandlet over, er det også dette materialet som er særlig utsatt for plyndring og andre forstyrrelser. Samtidig blir dette en kontrast og påminnelse om at kulturminnevernet i stor grad, og i tråd med de miljøpolitiske prinsipper, styres i retning av en overordnet og i hovedsak immateriell vinkling, der prinsipper om verdiskaping og identitet er fremtredende. Som Hesjedal og Andreassen kommenterer, blir i flere tilfeller de materielle og fysiske aspekt ved krigsminner, og derfor også mange konkrete krigsminner, underkommunisert eller uteglemt selv om de fortsatt er tilstede (Hesjedal & Andreassen 2015:9).

Det er i denne overgangen fra krigsminner til kulturminner - og i brytningen mellom dem - at det skjer en domestisering på ulike plan: blant annet verdimesig, sosialt, historisk, og estetisk. Ikke bare gjennom de miljøpolitiske begrepene og forståelsene av kulturminners

betydning, men også i kraft av den økende fokuseringen på økonomiske vinningsrammer innenfor kulturminneforvaltningen. Som jeg har diskutert i artikkel A og D, synliggjøres problemene ved en slik overgang også i beskrivelsene og terminologien til kulturminneforvaltningen. Ofte omtales vern av krigsminner gjennom begrep som istandsetting og rekonstruksjon på den ene siden, og verdiskapning og sosial- og økonomisk vinning, på den andre. For å bli egnet for det siste, må kulturminnene rehabiliteres – gjennomgå en estetisk «makeover» - i sin egen framtoning er de utilstrekkelige. Problemet med slike vurderinger sett opp mot fangeleirene i Norddalen, er at de i liten grad tar høyde for områdets og leirenes unike identitet som nettopp selv-bevarte objekter, de er så og si vokst inn i landskapet. Vedlikehold, istandsetting og rekonstruksjon tar ikke høyde for eller verdsetter noe av deres dynamiske etterliv, men har som mål å spole krigsminnene tilbake og fryse dem fast i sin opprinnelige historiske kontekst (1944-45). Dertil kan man også problematisere hva tilrettelegging kan medføre av økt ferdsel i et sårbart terreng, og derfor skader på kulturminnene som direkte følge av dette (Myrvoll & Thuestad 2009). Også som en uønsket tilrettelegging for intensjonelle forstyrrelser.

Særlig er aspektene rundt rekonstruksjon og istandsetting problematiske. Man kan med god grunn spørre om selve grunntanken med istandsetting, rekonstruksjon og gjenbruk er forenelig med kulturminneloven, og ikke minst med krigsminnene i seg selv. Rekonstruksjonstanken er ikke noe nytt innenfor kulturminnevernet, og ifølge Nilsen (Nilsen 2003:271) ble det i løpet av 90-tallet i stadig større grad vanlig med såkalte rekonstruksjonsmuseer. Her er også sammenkoblingen mellom kulturpolitikken, tuftet på miljøpolitiske aspekter, og en stadig økende kommersialisering, tydelig. Vikingmuseet på Borg er et godt eksempel på dette. Det er også tydelig at denne trenden også omfatter krigslokalteter, som for eksempel Stormbuckstellung ved Järämä (se artikkel A). Ser man nærmere på den historiske kildeverdien, er denne ifølge daværende seniorrådgiver hos Riksantikvaren Marie Finne og tidligere Riksantikvar, Jørn Holme (Finne & Holme 2001:148) størst der *helheten* er bevart, og at autentisiteten blir *svekket* ved større *endringer*. Videre forringelse oppstår når den opprinnelige sammenhengen med omgivelsene blir endret eller drastisk *bearbeidet*. Bjerck (Bjerck 2001:124-126) konkretiserer dette aspektet gjennom sine undersøkelser på Svalbard, der han påpeker at funnsted og de materielle sammenhenger det inngår i, nettopp *er* kulturminnet, og gjennom å la disse få ligge uberørt utgjør en kilde både for opplevelse og som vitenskapelig data. Derfor er det et tankekors at estetiske inngrep som helt opplagt vil forringe helhet og «autentisitet», fremmes i en rekke tilfeller (Figur 96). Rekonstruksjoner og andre aktive «forbedringer» er faktisk drastiske tiltak som nettopp skaper store endringer. Det fremstår her som om kommersialiseringen og estetiseringen trumfer både kulturminneloven og kulturminnene – dvs. trumfer det som skal beskyttes. Kanskje har det å gjøre med at krigsminnene oppfattes som for brutale og stygge, og derfor fordrer slike tiltak for å kunne å forholde seg til dem? Eller kanskje er det deres unge alder og «uferdige» forfall (i en ambivalent tilstand mellom anlegg og «ferdig» ruin), som gjør slike tiltak enklere å igangsette? Uansett synes definisjonen av «kulturminneverdier» å ha fjernet

seg fra de konkrete kulturminnene, og gjennom bærekraft og tålegrenseprinsippet har verdibegrepet i seg selv fått en overordnet rolle – kulturminner skal lønne seg, og helst i kapital.

Figur 96: Rekonstruert dekningsrom, Bollmannsveien, Lyngelinjen i Storfjord. Foto: Ingar Figenschau.

Krigsminnene begynner altså å få en annen status enn tidligere. De blir i stadig større grad sett på som kulturminner som også bør underlegges vern og formidling. Men som denne gjennomgangen viser, kommer denne nye statusen ikke uten konsekvenser. Krigsminnene normaliseres og gjøres entydig både kronologisk og innholdsmessig, og mister sin fascinerende tvetydighet mellom rustet skrot og verneverdig kulturarv. På mange vis er det positivt at stadig flere krigsminner defineres som verneverdige, ikke minst når det gjelder den omfattende ødeleggelsen og plyndringen de har vært utsatt for. Men det store dilemmaet her er at det kanskje skjer på bekostning av deres affektivitet og særpreg, som også inkluderer deres pågående ruinerings. Det er kanskje i kraft av deres uavklarte status – som stadig pågående og ikke-avsluttede hendelser - at de vanskelig lar seg tilpasse i et kulturminnevern som er tuftet på verdiskapning knyttet opp mot fastholdte og avgrensede fortidige hendelser. Rent bortsett fra de opplagte etiske problemene som oppstår i forhold til kommersialisering av fangeleirer og krigsminner, synes kulturminnevernets nye omfavning av krigsminnene ofte å

mangle konkret omtanke for deres egenverdi. De tar ikke høyde for gjenstandsmaterialet eller krigsminnenes egenhet.

5.2 Refleksjoner over en arkeologisk tilnærming

Som allerede nevnt, har det vært viktig for dette arbeidet å ta utgangspunkt i det konkrete arkeologiske materialet, og selv om det ikke nødvendigvis alltid er gjort eksplisitt, har denne tilnærmingen også fungert som en utfordring til det jeg oppfatter som en utbredt intellektuell og byråkratisk distansering fra det konkrete. Krigsminnene og fangeleirene Spittal og Kitzbühel har fungert utmerket i så henseende. Gjennom de arkeologiske undersøkelsene i fangeleirene har jeg kommet nært innpå krigens fysikalitet, annerledeshet og banalitet. En slik tilnærming til en periode som ofte oppfattes som «for nær», for historisk, og følgelig ikke-arkeologisk, har nettopp vist seg å være genuint arkeologisk. Som tidligere nevnt, er det ikke nødvendig å tilpasse arkeologien til møtet med en nær fortid – utgangspunktet er fortsatt det samme: en disiplin basert på studier av ting i fortid og nåtid. Når det gjelder krigen og fangeleirene ligger kanskje dens største betydning i det å finne, erkjenne, og tyde sporene av det utelatte, det uforutsette og det trivielle. Det er utvilsomt en inngående historisk dekning av de overordnede og store linjene i krigens forløp, politikk og lidelser, og selv om det har vært en endring her har historiske arbeider i mindre grad fokusert på krigens hverdag og de mer trivielle aspekt som det arkeologiske materialet ofte fanger. Dette kan til en viss grad sies å reflektere forskjellen mellom - og de ulike «radarene» til - det historiske og det arkeologiske kildetilfanget. Det var nettopp denne forskjellen som skulle vise seg å bli det største potensialet i det arkeologiske materialet som ble avdekket i Spittal og Kitzbühel. Hvordan kan en arkeologisk tilnærming belyse andre og tidligere glemte beretninger om livet - og døden - i leirene?

I stedet for noen overordnet konklusjon og diskusjon av det som er skrevet, ønsker jeg å avslutte med noen stedbundne og konkrete refleksjoner over en arkeologisk tilnærming. Mer spesifikt ønsker jeg å tenke høyt rundt en av arkeologiens egne lett oversette praksiser, registrering og befaringer, og hvordan det å gå i et landskap bringer det nært og til arkeologisk erkjennelse. Jeg skal også vende tilbake til de arkeologiske funnene, vårt aller viktigste materiale. Men ikke i form av noen samlet eller helhetlig analyse. I stedet for skal jeg se på hvordan noen funn bringer frem ufrivillige erindringer av det som skjedde i krigens siste måneder, men faktisk også fra tiden etter den var avsluttet.

5.2.1 Vandring

Registrering eller befaring er gjennomgående den arkeologiske innfallsvinkelen til feltarbeid. Selv om slike innledende befaringer utføres i de fleste tilfeller, blir dette arbeidet ofte utelatt i vitenskapelige arbeid (spesielt i artikler) og derfor sjeldent tilgjengeliggjort (Myrvoll 2012:25). Men det er likevel registreringene som danner grunnlaget for enhver undersøkelse og for videre vurderinger av utvidet feltarbeid og utgravninger. De innebærer en helt unik

kontakt med landskap og lokalitet, en nærhet til strukturer og ting i deres ærlige, ofte tilslørte, og nesten alltid ufullstendige og ruinerende tilstand (se artikkel C) (se også Burström 2016, González-Ruibal 2014, Lucas 2001). Man får muligheten til å se, registrere, og direkte erfare hvordan fortiden kommer til uttrykk i sin egen hjemlighet, en erfaring som nesten er umulig å gjenskape fyllestgjørende i våre akademiske medier for representasjon (Farstadvoll 2019:31) (Figur 97). Å registrere er en form for vandrende leting som gjennom utallige steg lar deg bli kjent med en lokalitet og et landskap. Du går i traseer som man vanligvis ikke ville gått, da det er for bratt, ulendt, eller for tett bevokst. Dine inntrykk påvirkes av det du ser, hører, og på andre måter sanser, men de bearbeides selvsagt av dine forventninger og av din forståelse av hvem som har brukt landskapet og med hvilken hensikt. Plassering av bosteder, bygninger og strukturer skjer ut fra særlige praksiser og hensikter. Et landskap sett gjennom eksempelvis militærstrategiske øyne vil fortone seg svært annerledes enn gjennom blikket til en reingjeter eller en bonde.

Figur 97: Kitzbühel, August 2016. Foto: Ingar Figenschau.

Samtidig vil også landskapet endre karakter etter ulike sesonger, noe som vil påvirke utnyttelse og lokalisering. Sesongmessige vekslinger har også innvirkning på det arkeologiske registreringsarbeidet, gjennom hva man kan se og hvor man kan gå. Det siste ble særlig klart under registreringen av Spittal. Leirens eksistens var kjent fra historiske kilder, men svært sparsomt omtalt (se kap. 2), og var i utgangspunktet antatt å være dårlig bevart. Tidligere registreringer hadde blitt gjennomført, men det var midt på sommeren, noe som gjorde arbeidet svært utfordrende. Dette var noe jeg selv hadde erfart da jeg besøkte området sommerstid, da vegetasjonen skjulte det meste. Registreringene, som var utført av arkeologer fra Troms Fylkeskommune, hadde bekreftet at leiren var der, men kun to tufter, samt et større

planert felt, var funnet. De påpekte at området helt klart inneholdt flere kulturminner, og at en ny gjennomgang av området tidlig på våren var nødvendig (Hesjedal & Andreassen 2015:122). Mitt eget feltarbeid begynte med dette utgangspunktet.

I løpet av to dager på vårparten i 2016 registrerte jeg leiområdet ved Spittal (se artikkel B og kap. 4). Den første strukturen jeg fant, var en mødding som fylte opp et lite bekkefar mellom to jordstykker. Møddingen eller avfallsdyngen var fylt med gjenstander fra krigen; sko, sykkel, skibinding, hermetikk, ovner, flasker og store mengder piggråd ble en konkret bekreftelse på leirens eksistens. Den er antagelig et resultat av senere rydding og fjerning av krigens materiell fra området like rundt, som i dag består av dyrket mark. Etter hvert som jeg beveget meg gjennom landskapet dukket stadig flere strukturer opp; fine tørrmurte fundamenter, groper og runde tufter etter finértelt. Området ble gått over flere ganger, det ble gått i ulike retninger og forskjellige ruter da synlighet ofte kan avhenge fra hvilken vinkel og side man kommer fra. Enkelte strukturer var nesten usynlig fra én vinkel, men svært tydelig fra en annen. I noen områder kunne et par meters forskjell være avgjørende for om man så et objekt eller ikke. Selv den største strukturen, en stor rektangulær tørrmurt struktur på ca. 17 x 9 meter (A1310, se 4.2.5) med meterhøye murer, var godt skjult av vegetasjon og topografi. Også naturens lyssetting kan være avgjørende, noe som ble konkretisert i Spittal da lav sol plutselig synliggjorde et årstall risset inn i en stein (Figur 98). En stein som jeg hadde passert flere ganger tidligere. I løpet av to dager hadde to-tre kjente strukturer økt til nærmere 100.

Figur 98: Solgløtt på stein, Spittal mai 2016. Foto: Ingar Figenschau.

Mitt eget feltarbeid ble en bekreftelse på at befarings også handler om å følge i egne «fotspor». Det å gå – og være - i samme område gjentatte ganger er grunnleggende viktig for å oppleve stedet og lære det å kjenne (se f.eks. Andreassen et al. 2012:23-24, Farstadvoll 2019, Harrison & Schofield 2010:69). Selv på mindre områder kan nye ting oppdages på dette vis, noe vi erfarte i Kitzbühel ved flere anledninger. Leirområdet er relativt lite sett i forhold til Spittal. Det er også et svært åpent område med lav vegetasjon, noe som gjør det lettere å registrere. Men selv i et slikt landskap, innenfor et svært avgrenset område, viste befaringsens repetitive karakter å bære frukter. Ved flere anledninger ble det oppdaget nye ting som man hadde passert flere ganger tidligere uten å se disse, blant annet fragmenter fra tyske hjelmer, uåpnet hermetikk, en godt kamuflert gaffel (Figur 99).

Figur 99: Naturlig bevart gaffel, Kitzbühel 2017. Foto: Ingar Figenschau.

Som nevnt er registrering og dokumentering av arkeologiske lokaliteter grunnleggende, og muliggjør nærhet til landskap, steder, strukturer, og ting, og til de endringer som skjer. Denne arkeologiske tilnærming til Spittal og Kitzbühel har vist seg å gi en unik innsikt i leirene. Enkelte steder må man stoppe opp, undersøke nærmere, forsøke å forstå, for å kunne ta inn over seg steder og strukturer. Befaring muliggjør en spesifikk måte å observere og registrere på, den tillater en kontekstualisering og detaljgjøring av områder (Farstadvoll 2019:32). Det er selvsagt på ingen måte en ny metode, den er på mange vis nedfelt i arkeologien som empirisk disiplin, og kan i dag kombineres og styrkes gjennom ulike digitale hjelpemidler. Utkommet av en arkeologisk befarings er dermed todelt gjennom både kontekstualisert informasjon og en digitalisering av lokalitetene. Selv om

disse av og til fremstilles i opposisjon, er de komplementære og gjensidig styrkende. Kartfesting ved bruk av eksempelvis CPOS eller drone er et nytt og svært nyttig resultat av befarings, og gir en unik oversikt over lokalitetene (se eksempelvis Figenschau & Arntzen 2019, Grabowski et al. 2014). Det kan gi et helhetlig inntrykk av infrastruktur og oppbygning av leiren, noe som ble tydelig både i Spittal og Kitzbühel.

Gjentatte befaringer og digital kartlegging gir også informasjon i hvordan lokaliteter endrer seg både gjennom menneskelig påvirkning og naturlige endringsprosesser. Som påpekt over, er den menneskelige påvirkningen gjerne rask og destruktiv. Den naturlige påvirkningen og nedbrytningen er av en annen karakter; den er ofte en langsom prosess som gir glidende og vanskelig synbare endringer, som også har en konserverende effekt. Likevel utgjør samtidsarkeologiske kontekster en forskjell. Her er ofte prosessen mer fremtredende og synlig nettopp fordi den fersk, og også fordi erindringen av hvordan «det engang var» er mer tilstede. På dette vis bringer de også med en viktig erindring eller erkjennelse av hvordan også forhistoriske ting og strukturer har framstått i tiden rett etter å ha blitt forlatt. En fersk og nylig påstartet økologisk prosess av forfall som er lett å glemme i vårt normale møte med dem som ferdig-ruinerte og «kalde» kulturminner. Denne «ferskheten» er tydelig på de lokalitetene jeg har undersøkt, også gjennom de mengder gjenstander som ligger igjen på eller nær overflaten, delvis eksponert og delvis kamuflert av naturens gjenerobring av stedene.

Denne naturlige gjenerobringen i form gjengroing og sedimentering utgjør en slags forsegling av fortida, den dekker til, skjuler og beskytter, som også er viktig for dens bevaring. Men det er også en ytterligere «arkeologisering» av den, i den forstand at kunnskap om den også nødvendiggjør den metoden vi mest av alt forbinder med arkeologi: utgravning. For på tross av alle de funn som kan sees på overflaten i både Spittal og Kitzbühel utgjør det mange visbare toppen av isfjellet. Langt de fleste tingene som fanger og soldater etterlot seg, kan bare bringes til erkjennelse gjennom denne særegne formen for vitenskapelig praksis og datainnsamling. Uten den hadde kunnskapen om Spittal og Kitzbühel, erindringene herfra, vært langt fattigere. Jeg skal derfor avslutte med igjen å vende tilbake til noen få og små funn, og reflektere over hvilke erindringer de kan bidra med.

5.2.2 Små ting, små erindringer

Det arkeologiske feltarbeidet tilknyttet fangeleirene i Norddalen har avdekket et omfattende materiale. Registreringene har i seg selv påvist omfanget av de ulike leirene. Særlig var Spittal, en leir som tidligere hadde «unngått» publisitet, en overraskelse med tanke på omfang og oppbygning. Leiren, som var under ledelse av OT, har hatt flere funksjoner enn kun som fangeleir. Sammenlignet med de tre andre leirene, Mallnitz, Gastein og Kitzbühel, består den av andre, og langt flere og større strukturer. Den har også fungert som transittstasjon for leirene og stillingene lengre opp i Norddalen. Nødvendig utstyr, brensel og konstruksjonsvirke har blitt lagret og transportert her fra. Spittal må derfor ses på som en flerfunksjonell leir med et sammenblandet personell, blant annet *Eisenbahn-Pionier-Bataillon 619*. Det viser imidlertid også at størrelsen på leiren og mengden av anlegg ikke nødvendigvis er proporsjonal med antallet fanger som ble holdt i leirene, men heller et resultat av leirens funksjon og sammensetting. Mens Gastein og Mallnitz, begge konsentrerte og små leirer, hadde registrert henholdsvis 283 og 273 fanger den 1. april 1945, var det registrert 232 fanger i den langt større Spittal. Antallet fanger har nok variert med tiden, noe som var vanlig i slike

leirer (Figenschau & Arntzen 2019) , men det virker som om antallet etter hvert har stabilisert seg rundt 230-300 fanger.

I Kitzbühel er det relativt lett å skille mellom de respektive områdene der fangene og soldatene holdt til. En umiddelbar forskjell mellom dem er at det arkeologiske materialet er langt mer omfattende i de delene der soldatene holdt til, noe som kanskje ikke er overraskende (se artikkel B og C). Utover å vise til det rådende hierarkiet og de materielle forskjeller dette resulterte i, er det også tankevekkende med henblikk på soldatenes tilstedeværelse og representasjon i de historiske kildene. Denne tilstedeværelsen gjelder i all hovedsak krigsforbryterkommisjonenes rapport, hvor de kun gjengis gjennom tematiske intervjuer med henblikk på hva de kan si om fangebehandling og krigsforbrytelser – noe som var en naturlig følge av krigens vesen og det som hadde skjedd her. Utelatt helt fra disse kildene er soldatenes hverdag, og her har de arkeologiske sporene bidratt med nye og annerledes erindringer og beretninger.

Det er en klar sammenheng mellom det arkeologiske materialets karakter og dets erindring. Ikke bare knytter de arkeologiske gjenstandene an til andre aspekter og historier enn de som gjerne vies oppmerksomhet i de overordnede historiske diskursene, men gjenstandenes erindringskraft avviker også i stor grad fra historismens logisk-lineære fremlegging. I så måte har de større likheter strukturelt sett med våre egne erindringer - de er ikke alltid sammenhengende eller i «korrekt» rekkefølge (se artikkel B). En betydelig kvalitet ved det arkeologiske materialet er dets varighet – som også peker framover som en potensiell vedvarende kilde for ny kunnskap. Til forskjell fra fangene, intervjuerne, og soldatene, vedvarer det arkeologiske materialet uavhengig om det er kjent eller ikke - og dermed de erindringene det bærer med seg. Det er også i denne varigheten at tingenes demokratiske tilstedeværelse viser seg. I sitt etterliv er de løsrevet fra nyttebehovet og menneskelig innvirkning, og de kan derfor avgi annerledes beretninger og erindringer. Som nevnt er dette ofte erindringer om hverdagslig strev, om å reparere støvler, holde kulden ute, om hjemlengsel, hygiene og alkohol, eller om det å være menneske i en umenneskelig virkelighet. Materialet er heller ikke egnet for ønskede historier. Som arkeologer har vi ingen kontroll over hva som eventuelt dukker opp når vi graver, vi må forholde oss til det vi finner.

Et godt eksempel på dette er ett av funnene (F1206) fra en av de undersøkte finérteltene i fangeleiren, Kitzbühel (A1000, K1, se 4.3.2). Gjenstanden er antatt å være en form for plombering, og var som tidligere nevnt merket med «*BWB, 1293*». Gjenstanden tilhører det tyske *Bundesamt für Wehrtechnik und Beschaffung* (BWB), som var underlagt *Bundesministerium der Verteidigung*, og ble først opprettet 8. oktober 1958. Det viser altså en tysk tilstedeværelse i Kitzbühl etter krigen, som på mange vis framstår som nærmest utenkelig. En mulig forklaring kunne være at plomberingen stammet fra senere tysk minerydding; mange tyske soldater ble etter krigen brukt til å fjerne miner, blant annet *Gebirgs-Pionier-Bataillon 91* som ryddet miner i Skibotn (Berge 2019:218). Ryddingen av

minene startet imidlertid allerede 18. mai 1945 og de fleste områdene var minefrie allerede i juli samme år. Dermed er det utelukket at F1206 stammer fra minerydding. Men det finnes andre mulige sammenhenger. I løpet av den kalde krigen ble norsk territorium en integrert del av et Nato-styrt forsvar, Atlanterhavspakten. Allerede i 1949 hadde norske myndigheter hemmelige møter med tyske høytstående offiserer fra tidligere Wehrmacht. Årsaken var å få en redegjørelse om det tyske forsvaret av Lyngen-området under andre verdenskrig som kunne komme til nytte for den norske Frøy-linje (Berge 2019:224-225, Jaklin 2009). Senere ønsket Vest-Tyskland å øke forsvarsbredden ved å få adgang til norske områder ved å etablere lager for militært utstyr (Dalmo 2014:25). Hvorvidt dette innebar faktisk tilstedeværelse av tysk personell er usikkert, men mye tyder på at i hvert fall tysk materiell har vært i omløp her.

Tilstedeværelsen av plomberingen (F1206) lar seg uansett vanskelig benekte. Selv i sin svært beskjedne framtoning fortsetter den å erindre og berette om ny tysk tilstedeværelse i et område de få år tidligere hadde okkupert og forlatt – og der fienden symbolsk nok fortsatt var den samme. Plomberingen viser hvordan ulike arkeologiske fortider kan opptre i en og samme kontekst, hvor krig og etterkrigsperiode på sett og vis er samtidig. Og i tuften etter finérteltet i Kitzbühel får den støtte av sigarettfilter og blått dropspapir med sølvdekor fra Sharps. Men F1206 er også et godt eksempel på hvilke ufrivillige erindringer man utsettes for under en arkeologisk undersøkelse av krigsminner. Og man kan heller ikke like lett sensurere eller skille mellom ting som faller innenfor eller utenfor en oppgitt tidsperiode. Man kan se dette som en svakhet, at antatt rene historiske kontekster forurenses og blandes. Men den lille tingen, som knapt måler 1 cm, illustrerer på sin egen genuine måte et uventet aspekt ved den arkeologiske erindringen, en ufrivillig erindring om hendelser som i liten grad er tatt med i historien om Kitzbühel. Og med det viser den også styrken som ligger i «*small things forgotten*» – en anti-episk, tilfeldig, og nokså ironisk beretning om en fortsatt tysk tilstedeværelse etter krigen i Kitzbühel.

I en av de undersøkte finérteltene i Kitzbühel (Anlegg 3000, se 4.3.4) ble det funnet rester etter det som trolig er en uniformsbukse. I disse restene lå det også små rosa kuler, rester av en medalje samt en blyant med beskyttelseshylster (Figur 72). Personen som gjenstandene tilhørte kan ha vært en av de mange soldatene som sto for krigsforbrytelser i leiren (se artikkel B), og det å forholde seg akademisk til hvordan deres ting erindrer er ikke uten etiske forbehold. Men det ligger også et svært intimt og utfordrende personlig minne i disse funnene, som kanskje også kan sees som et slags materielt uttrykk for ondskapens banalitet. Uansett er disse gjenstandene, særlig slik de ble avdekket under gravingen, også illustrerende for krigens ytterpunkter og kontraster.

Uniformsbuxsen, antageligvis rester fra en type *Felthosen*, er synonymt med den tyske hær, og jeg skal i det følgende reflektere litt over de gjenstandene som ble funnet sammen med den. Medaljedelen som ble funnet sammen med uniformsrestene består av en Stahlhelm med markert hakekors. Den har utgjort en del av en *Verwundetenaabzeichen* (såretmedalje), som

den er klippet ut av (se 4.3.4 for beskrivelse, Figur 69). Disse medaljene kom i ulike graderinger, forgyllning og materiale basert på antall ganger soldaten hadde blitt skadet. De vanligste var første og andre grad, hvor sistnevnte ble utstedt for tre skader eller mer (Fowler 1992:92-93, Sáiz 2008:243). Den utklippede hjelmen har tilhørt en førstegradsmedalje av denne typen. Innenfor Det Tredje Riket ble medaljer tillagt høy verdi, og i motsetning til mange andre hærer, var de fleste medaljene og utmerkelsene laget for å bæres til enhver tid (Sáiz 2008:239). Medaljen har nok vært ettertraktet som et ikonisk bevis på oppofrelse og mot (Neitzel & Welzer 2013:296-297). Det er således interessant at medaljen ikke er komplett.

Våren 1945, langt fra ruinene av Det Tredje Rikets høyborg Berlin, kan den endrete virkeligheten i krigens avslutning ha omskapt medaljens betydning. Referanserammene som ble etablert under nazismen endret både det personlige handlingsrommet og det moralske verdisystemet til å innbefatte og normalisere jødeforfølgelse, vold og drap som et nødvendig arbeid, noe som særlig kom til uttrykk i konsentrasjonsleirene (Neitzel & Welzer 2013:50, Welzer 2014:235-236) (se også artikkel B). Men i mai 1945 opphørte det tyske nasjonalsosialistiske samfunnet som mange hadde vokst inn i. Krig ble erstattet med fred, og de snikende forandringene som det nasjonalsosialistiske Tyskland hadde gjennomgått fra 1933, fikk en brå erkjennelse og slutt. For mange soldater ble dette en svært problematisk overgang, da de gjennom mange år hadde blitt oppfostret i et samfunn hvor referanserammene var forankret i ekstreme politiske og militære verdier med positive konnotasjoner (Neitzel & Welzer 2013:59). I denne overgangen ble det ifølge Welzer (Welzer 2014:30) mange som forsøkte å forstå, rettferdiggjøre og oversette sine handlinger inn i de nye moralske rammene.

Den utklippede, etterlatte hjelmen kan ses på som både en materiell erindring og glemsel forårsaket av disse endrede referanserammene og store omveltningene som foregikk i løpet av våren 1945. Den kan samtidig sies å utgjøre en materiell løsning på den iboende motsetningen mellom å ta avstand fra nazi-regimet og samtidig ha et fysisk bevis for egen krigsinnsats. Det er plausibelt å tolke fjerningen av hjelmmotivet som et ønske om å fjerne seg selv fra nazi-regimet, særlig da det symboliserer det tredje riket i dobbel forstand gjennom *Stahlhelme* og hakekorset. Samtidig har kanskje soldaten ønsket å ta vare på resten av medaljen som et minne om deltagelse og mot i en håpløs krig. Men hele prosessen med å klippe i medaljen kan også ses på som en ren destruktiv øvelse og distansering fra krig og ideologi. Mange av soldatene som var i området like etter kapitulasjonen, kvittet seg med medaljer og distinksjoner, ofte i frykt for represalier. Naturlig nok var medaljer og distinksjoner med hakekorset spesielt upopulære. Og kanskje var den intensjonelle avideologiseringen av medaljen ment som et slags siste oppgjør med Det Tredje Riket, og der det øde fjellandskapet i Kitzbühel ble sett som et naturlig sted å la den nazi-infiserte delen av medaljen bli brakt til glemsel.

Figur 100: Blyant med beskyttelseshylse. Funnet i Kitzbühel, A3000. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Blyanten med beskyttelseshylsteret, som lå pakket inn i de samme uniformsrestene, viser en annen side av Kitzbühel (Figur 100). Blyanten representerer noe kjent, noe som fortsatt brukes selv i vår digitaliserte hverdag, men fremstår også som fremmed i kraft av konteksten. Soldater skrev ofte hjem, «hilsen fra fronten» var en vanlig frase, og de fleste brevene var korte med beskrivelser av helse og generelle hendelser. For tyske soldater var *Feldpost* den eneste måten å holde kontakt med familie (Pool 2016:112-114). Grunnet tung sensur skrev tyske soldater for det meste om praktiske ting, og oppfordret de der hjemme om å holde ut og opprettholde de daglige praksiser (Roland 2017:121-123). Men i denne prosessen har nok tankene om de der hjemme, og om alt det man ikke kunne skrive, opprettholdt en form for moral og håp om å komme hjem. Betydningen av blyanten fra Kitzbühel kan plasseres inn i en slik kontekst, selv om den nok også var et praktisk verktøy i daglige gjøremål, til kartnedtegnelser, bestillinger fra Spittal, eller journalskriving. Blyanten, som knapt måler 6,5 cm, har blitt tatt godt vare på og er sikret av et vakkert beskyttelseshylster. Hylsteret har ikke bare beskyttet blyanten, antageligvis mye lengre enn opprinnelig planlagt, men også muliggjort oppbevaring i kartmapper, pennaler eller lommer uten å lage merker eller å knekke. Funnene av disse gjenstandene her får oss til å reflektere ikke bare over hvilken betydning de selv har hatt, men også over hvilken rolle nedtegnelser, brev og kontakten med de nærmeste har hatt i krigens slutfase.

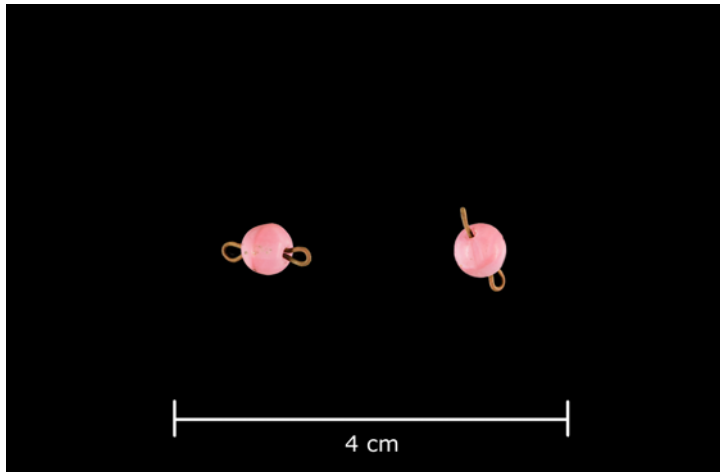
Figur 101: Berlin 1953. Pestalozzistraße 105 merket med gult. Man kan ennå se store materielle skader i området etter de alliertes bombeangrep mot slutten av krigen. Kart og illustrasjon: Berliner Morgenpost, Geoportal Berlin.

Dette kommer konkret til uttrykk gjennom en adresseplate som ble funnet på et annet sted i Kitzbühel, like ved inngangen til en av de undersøkte finérteltene (A1295, K2). Adresseplaten er laget i aluminium og innslått med navn og adresse, nærmest som en forsikring om at den skulle tåle reisen. Den ble aldri sendt, men ble liggende som en avbrutt forsendelse langt fra sitt tiltenkte ankomststed. Platen er merket med *Franz Post, Berlin, Charlottenburg 2, Pestalozzistraße 105*. Selv om vi nok aldri får vite hvem som hadde tenkt å sende noe til Franz Post i Berlin, gir gjenstanden en fascinerende erindring rundt de faktiske avstandene som eksisterte for soldatene, og følelsen av avsondrethet og savn som trolig fulgte med. Herr Post bodde i et område som ble utsatt for systematisk bombing, og i slutten av november 1943 ble området truffet av en rekke bomber, som grunnet tørt vær startet flere ildstormer (Chorlton 2012:64-70, Hastings 2012:527, 538, Tooze 2007:625). Skadene var så omfattende at man så sent som i 1953 ennå kunne se tydelige spor etter bombingene. På flyfoto fra 1953 kan man tydelig se disse skadene, og selv om Pestalozzistraße 105 ikke hadde blitt direkte truffet, ble nabobygget i vest skadet. På andre siden av gaten, i triangelet mellom Grolmanstraße og Pestalozzistraße, var det omfattende skader²⁵ (Figur 101). Å grave frem en slik gjenstand er en på mange måter spesiell opplevelse. Grunnet sitt bestandige materiale fremstår den som nærmest uanfektet av årene i Kitzbühel, og derfor uttrykker den så klart både det personlige og det fremmede som preger så mye av materialet her. Personlig da platen antageligvis er laget i leiren, ettersom adressen er slått inn for hånd. Personlig da den også er adressert til en konkret person på en konkret adresse i en by som på denne tiden utgjorde krigens avsluttende

---

²⁵ [Berlin 1953-2016](#)

arena. Fremmed i kraft av å være etterlatt her i et øde fjellandskap, men også på grunn av skrifttypen som hadde blitt anvendt. Teksten var en sammenblanding av kjente bokstaver med fremmede tegn, og viste seg å være *Sütterlinskraft*, en form for modernisert, gotisk-lignende håndskrift som ble anvendt i mellomkrigstiden. Sütterlinskraft ble forbudt av nazistene i 1941, noe som kanskje gir nok et perspektiv på adresseplatens endelikt i Kitzbühel.

Figur 102: To rosenkranskuler fra Kitzbühel. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

De siste gjenstandene som ble funnet sammen med uniformsrestene i A 3000 i Kitzbühel, var to små rosa kuler (Figur 102). Disse ble etter hvert identifisert som rester av en rosenkrans. Det Tredje Riket hadde et anstrengt og ambivalent forhold til religion. De hadde en overenskomst med Vatikanet hvorpå Nazi-regimet lovet at den katolske kirken skulle få være i fred så lenge de holdt seg unna politisk

innblanding. Selv om nasjonalsosialismen og religionsutøvelse er grunnleggende forskjellig, ligger det også likhetstrekk i hvordan soldater gjennom ideologisering, indoktrinering og brutalisering fulgte nasjonalsosialismens dogmer (Neitzel & Welzer 2013:330). Det ligger derfor en dobbelthet i de små restene etter rosenkransen. På den ene siden den ambivalente rollen som religion spilte innenfor nasjonalsosialismen, og på den andre siden de religiøse dogmene som rosenkransen representerer, og hvor malplasserte disse kan synes i denne konteksten. Malplasserte i den forstand at Kitzbühel representerte aspekter ved menneskeheten som ikke lar seg innpasse i religiøs tro; krigsforbrytelsene som ble dokumentert her i 1945 er uforenelig med kristendommens etikk (se artikkel B). Men den viser også, på linje med blyanten, en personlig sfære som selv i denne konteksten vitner om tro og trofasthet. Tiltroen til Hitler var vedvarende og ble opprettholdt blant høyere offiserer gjennom krigen, men tiltroen minsket derimot betraktelig blant soldater med lavere grad mot slutten av krigen (Neitzel & Welzer 2013:246). I den gryende mistroen til Der Führer ble kanskje det å søke trygghet i religion et akseptabelt alternativ for *Unteroffiziere* og *Mannschaften*. Det representerte uansett noe grunnleggende og dissonansreducerende, stabilt og vedvarende i en blodig, voldelig og kaotisk krigshverdag.

Disse små og svært personlige eiendelene peker mot andre og lite omtalte sider ved Kitzbühel som ikke har vært viet plass de historiske beretninger om leiren. De vitner om to ulike sfærer, en personlig og en militær, som har eksistert side om side. Av og til likestilt og sammenfiltret, men andre ganger strengt adskilte. Rosenkransen, medaljen og blyanten har en dobbelthet i

seg hvor de representerer begge disse sfærene, men kanskje har den personlige sfæren fått en stadig økende betydning i kraft av de militære tilbakeslagene mot slutten av krigen. Individet kommer i stadig større konflikt med den militære misjonen, og tingenes egen individualitet fikk derfor kanskje betydning som en materiell opposisjon til hele det prosjektet som begrunnet selve tilstedeværelsen her. Det kan være koblet opp mot anger, kontemplasjon, frustrasjon, hjemlengsel og krigstretthet; der det å skrive brev til sine nærmeste, destruere ideologiske symboler, og bønn ble en måte å takle det på. Eksempelvis er rosenkransbønnene verktøy for å tenke på såkalte mysterier og bibelske hendelser, og er uavhengig av om man befant seg i en kirke, by eller i en fangeleir 800 meter over havet. Det er rosenkransens enkle og praktiske form som muliggjør en religiøs avlastning og virkelighetsflukt gjennom bønn.

Mer prosaisk skal jeg helt til sist vende tilbake den første strukturen som ble undersøkt i Spittal. Strukturen ligger i et område av leiren som ble brukt av de østerrikske soldatene. Denne strukturen (A1119) hadde, som tidligere beskrevet, en noe særegen utforming bestående av blant annet en gjennomgående steinsatt dreneringsgrøft (se 4.2.2). Ut fra funn og strukturelle likheter med en tysk manual for slike anlegg (US-Army 1943:146), ble strukturen tolket som badstue eller vaskebrakke. I dreneringsgrøften fant vi en rekke mindre regulært formete gjenstander som viste seg å være rester fra såpestykker, og vi fant også flere glassfragmenter som trolig stammer fra flasker med hygieneprodukter (Figur 21). Samtlige av disse var i klart glass, og flere hadde tut, bunn og gjenger. Bunnfragmentene er kvadratisk/oktagonal i formen med diagonal mål på ca. 3,5 cm. Slike små flasker inneholdt ofte hudprodukter, hårvann og parfymeprodukter. Ulike typer hårvann skulle blant annet forebygge lus. Sammen med disse gjenstandene ble det også funnet en mengde knapper, tøyhemper, spenner og andre mindre tilbehør til ulike uniformstyper og utstyr (Figur 26). Disse uniforms- og utstyrsdelene har trolig falt av her og tyder på at også vask og rens av klær og personlig utstyr har blitt gjort i badstuen. Kanskje har det også blitt utført reparasjoner og generelt vedlikehold av utstyr og uniformer her som en naturlig forlengelse av vaske- og renseprosessen.

I sin egen intime, men unnselige trivialitet bringer disse fragmenterte tingene soldatenes hverdag nærmere. De utgjør små erindringer om grunnleggende behov ikke bare for personlig hygiene, men også som forebyggende tiltak mot sykdommer i en tett militærforlegning. Såpestykkene, flaskene og uniformsrestene viser at den tyske hæren tok dette på alvor. Soldater måtte ikke bare kjempe mot fiender og kulde, men også mot faren for smitte som de trange og ofte fuktige miljøer i dekningsrom og brakker utgjorde. Lus og lopper var en særlig plage som ikke bare kunne overføre sykdommer, men som også bidro til å senke den generelle moralen. Derfor var betydningen av å være frisk synonymt med å være ren (Sáiz 2008:245). I *“Taschenbuch für den Winterkrieg”* står det blant annet:

“Lice may be eradicated by washing clothing with a cresolsoap solution or with kerosene, and then pressing the garments with a hot iron. Regular use should be made

of Russla louse powder. If clothes are too heavily infested with lice, they should be treated in delousing stations by means of dry heat or steam, or, in the case of underclothing, by boiling” (US-Army 1943:145).

Figur 103: Såperester fra badstuen/vaskebrakken i Spittal. Foto & redigering: Ingar Figenschau.

Badstuen eller vaskebrakken i Spittal viser på en direkte og jordnær måte betydningen av dette forebyggende arbeidet. Vi må huske på at Spittal også utgjorde en etterlenget stopp for soldater som mer eller mindre hadde vært på konstant retrett siden Litza-fronten brøt sammen. Bygget har antageligvis vært både for kroppsvask og klesvask, og kan i tillegg ha fungert som avlusningsstasjon.

Gjenstandene jeg har gått nærmere inn på over er bare eksempler fra et stort og omfattende funnmateriale, og viser i seg selv mangfoldigheten og potensialet som ligger i et arkeologisk materiale som dette. Selvsagt har ikke alle gjenstandene like stor erindringskraft. Noen er mer glemske eller tilbakeholdne, og lar seg ikke enkelt identifisere; andre er så fragmentert at de sjelden lar seg definere nærmere enn til materialtype. Men alle disse gjenstandene kan man vende tilbake til med nye spørsmål utallige ganger, og selv om de ikke er fornybare i konvensjonell forstand holder de på sitt tilfang av erindringer. Dette er også en styrke som det arkeologiske materialet bærer med seg, en *arkeologisk bærekraft* som i langt større grad burde verdsettes. Gjennom sin varighet stiller tingene seg til rådighet for oss, ikke som ferdigtolket

eller direkte lesbar materialitet, men som en delvis skjult og tidvis krevende erindring som ikke nødvendigvis alltid lar seg avdekke ved første forsøk.

Gjennom mitt eget etterarbeid fikk jeg tydelig erfare dette. Mange gjenstander kom langsomt og motstrebende til erkjennelse og kunne etterhvert identifiseres, tolkes og kontekstualiseres. Flere av dem måtte undersøkes igjen og igjen ut fra ulike vinklinger og antagelser. Kanskje er de små såpestykkene som ble funnet i Spittal et godt eksempel på dette. De gikk fra en opprinnelig feltbeskrivelse som «skiferlignende, menneskeskapt gjenstander», til etter hvert å bli såpe (Figur 103). Sammen med andre små ting, ble disse såpestykkene en erindring om noe konkret, om et bygg, om en funksjon og etterlengtede og hverdagslige hendelser i Spittal. Så kanskje er nettopp denne vaskebrakken en passende slutt på dette arbeidet om hva arkeologien kan bidra med om vi tar på alvor hva små ting erindrer. Den er i sin alminnelighet – og ambivalens – et uttrykk for hva denne avhandlingen egentlig handler om.

Litteraturliste

- Andreassen, E. 2014. Silent power #1: Trondheim Harbour, Norway, 2012. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*. B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 251-267. Routledge, New York.
- Andreassen, E., H. B. Bjerck & B. Olsen. 2012. *Persistent Memories: Pyramiden - A Soviet Mining Town in the High Arctic*. Tapir Academic Press, Trondheim.
- Avery, P. G. & P. H. Garrow. 2013. Life and Death at the Florence Stockade, American Civil War, Prisoner of War Camp, South Carolina. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 41-58. Springer, New York.
- Bangstad, T. R. 2014. Industrial heritage and the ideal of presence. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*. B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 92-105. Routledge, New York.
- Banks, I., E. Koskinen-Koivisto & O. Seitsonen. 2018. Public engagements with Lapland's Dark Heritage: Community archaeology in Finnish Lapland. *Journal of Community Archaeology & Heritage* 5(2): 128-137.
- Berge, K.-R. 2019. *Lyngenlinjen. Hitlers siste skanse i Norge 1945. Laplandsarméens krigsdagbok 1944-45*. Ares Forlag AS, Lillestrøm.
- Bernbeck, R. 2018. An Emerging Archaeology of the Nazi Era. *Annual Review of Anthropology* 47: 361-376.
- Bernbeck, R. & S. Pollock. 2017. Quotidian and Transgressive Practices in Nazi Forced Labor Camps: The Role of Objects. *International Journal of Historical Archaeology* 22: 454-471.
- Bjerck, H. 2001. Kulturminner på Svalbard. In *Kulturminnevern. Lov, forvaltning, håndhevelse. Bind I*. J. Holme (red.), 120-127. Økokrim, Oslo.
- Bjerck, H. B. 2014. My father's things. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past* B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 109-127. Routledge, New York.
- Blythe, J. D. M. 1955. The War in Arctic Europe, 1941-45. *Polar Record* 7(49): 278-301.
- Bogost, I. 2012. *Alien Pheomenology, or What It's Like to Be a Thing*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Brenden, G. & A. H. Thomassen. 2013. *Hitlers norske skjegere. Norske SS-frivillige i Karelen 1941-44*. Historie & Kultur, Oslo.
- Brown, B. 2001. Thing theory. *Critical Inquiry* 28(1): 1-22.
- Buchli, V. 2007. Afterword: Towards an Archaeology of the Contemporary Past. In *Contemporary and Historical Archaeology in Theory. Papers from the 2003 and 2004 CHAT conference*. L. McAtackney, M. Palus & A. Piccini (red.), 115-118. British Archaeological Reports Oxford Ltd, Oxford.
- Buchli, V. & G. Lucas. 2001a. The absent present. Archaeologies of the contemporary past. In *Archaeologies of the Contemporary Past*. V. Buchli & G. Lucas (red.), 3-18. Routledge, London.
- Buchli, V. & G. Lucas. 2001b. *Archaeologies of the Contemporary Past*. Routledge, London & New York.

- Buchli, V. & G. Lucas. 2001c. The archaeology of alienation. A late twentieth-century British council house. In *Archaeologies of the Contemporary Past*. V. Buchli & G. Lucas (red.), 158-167. Routledge, London.
- Burström, M. 2007. *Samtidsarkeologi. Introduktion till ett forskningsfält*. Studentlitteratur AB, Lund.
- Burström, M. 2009. Selective Remembrance: Memories of a Second World War Refugee Camp in Sweden. *Norwegian Archaeological Review* 42(2): 159-172.
- Burström, M. 2014. Treasured memories: an anecdotal mapping of wartime caches in Estonia. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen & P. Pétursdóttir (red.), 143-161. Archaeological Orientations, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, New York.
- Burström, M. 2015. *Skärvor av 1900-tal. Arkeologiska essäer*. Nordic Academic Press, Lund.
- Burström, M. 2016. Fragments as something more. Archaeological experience and reflection. In *Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity*. A. González-Ruibal (red.), 311-322 Serie: Archaeological Orientations. G. Lucas & C. Witmore (red.). Routledge, New York.
- Bush, D. R. 2013. Johnson's Island US Civil War Military Prison. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 59-74. Springer, New York.
- Carr, G. 2017. The Small Things of Life and Death: An Exploration of Value and Meaning in the Material Culture of Nazi Camps. *International Journal of Historical Archaeology* 22: 531-552.
- Carr, G. & M. E. Jasinski. 2014. A tale of two camps. *British Archaeology* November/December: 44-49.
- Carr, G., M. E. Jasinski & C. Theune. 2018a. The Material Culture of Nazi Camps: An Editorial. *International Journal of Historical Archaeology* 22(3): 423-429.
- Carr, G., M. E. Jasinski & C. Theune. 2018b. The Materiality of Nazi Camps. In *International Journal of Historical Archaeology*. Routledge.
- Chorlton, M. 2012. *The RAF Pathfinders: Bomber Command's Elite Squadrons*. Countryside Books, Newbury Berkshire.
- Christopher, J. 2014. *Organisation Todt. From Autobahns to the Atlantic Wall*. Amberley Publishing, London.
- Christoffersen, H. O., E. Møller & Å. Thulstrup. 1949a. *Den Store Krigen III*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Christoffersen, H. O., E. Møller & Å. Thulstrup. 1949b. *Den Store Krigen, Bind I-III*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Chubbuck, G. M. 2012. *7.9x57 Mauser Ammunition for The Collector. Volume I: German WWII Second Edition*. Jeremy M. Chubbuck Self Publishing,
- Colls, C. S. 2013. Holocaust Archaeology: Archaeological Approaches to Landscapes of Nazi Genocide and Presecution. *Journal of Conflict Archaeology* 7(2): 70-104.
- Conklin, C. 2007. *Military Cartridge Headstamps. Collector's Guide*. Heritage Books, Westminster, Maryland.
- Dahle, H. F. 2018. *Fra patriotisme til til nytt offentlig historiebilde?* Master i historie. Universitetet i Agder. Not published.
- Davies, N. 2007. *Europe at War 1939-1945. No Simple Victory*. Pan Macmillan Ltd, London.
- DeSilvey, C. 2014. Palliative curation: art and entropy on Orford Ness. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*. B. Olsen & P. Pétursdóttir (red.), 79-91. Routledge, New York.

- DeSilvey, C. 2017. *Curated Decay. Heritage Beyond Saving*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Diesen, S. 2017. Operasjon Nordlicht - tilbakeblikk på en fremtidsutfordring. In *Skjebnehøst. Nord-Norge 1944*. A. R. Jacobsen (red.), 385-420. Vega Forlag AS, Oslo.
- Domańska, E. 2006. The return to things. *Archaeologia Polona* 44: 171-185.
- Doyle, P., J. Pringle & L. E. Babits. 2013. Stalag Luft III: The Archaeology of an Escaper's Camp. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 129-144. Springer, New York.
- Drageset, A., A. M. Haugen & A. Hesjedal. 2010 Arkeologiske undersøkelser i 2010 i forbindelse med Kv420 kraftlinje Balsfjord Hammerfest. Registreringer langs traseen i Troms: Balsfjord, Storfjord, Gaivuotna/Kåfjord, Nordreisa og Kvænangen kommuner. *Befaringsrapport Kulturetaten - 2010*. Troms fylkeskommune.
- Early, R. 2013. Excavating the World War II Prisoner of War Camp at La Glacerie, Cherbourg, Normandy. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 95-115. Springer, New York.
- Farstadvoll, S. 2019. *A speculative archaeology of excess. Exploring the afterlife of a derelict landscape garden*. Philosophiae Doctor. UiT - The Arctic University of Norway. Not published.
- Farstadvoll, S., I. Figenschau & B. Olsen. 2019 Arkeologisk registrering av Luftwaffe-leiren på Gjøkåsen. UiT Norges Arktiske Universitet: Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi.
- Fast, J. 2017. German Transit Camp at Tulliniemi, Hanko 1942-1944. In *Inside and Beside the Camp*. J. Kaila & J. Knuutila (red.), 34-41. The Academy of Fine Arts at the University of the Arts Helsinki, Lahti.
- Ferguson, N. 2013. Biting the bullet: the role of hobbyist metal detecting within battlefield archaeology. *Internet Archaeology* 33: <https://doi.org/10.11141/ia.33.3>.
- Figenschau, I. 2012. *Økse materiale fra Troms og Finnmark, ca 1050-1900 evt: En handverksbasert gjenstandsanalyse*. Mastergrad i arkeologi. Universitetet i Tromsø. Not Published.
- Figenschau, I. & J. E. Arntzen. 2019 Arkeologiske undersøkelser av Kalvik krigsfangeleir. UiT Norges Arktiske Universitet: Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi.
- Figenschau, T. 2014. *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. Tekst & Cetera, Signaldalen.
- Finne, M. & J. Holme. 2001. Fredning ved enkeltvedtak. In *Kulturminnevern. Lov, forvaltning, håndhevelse. Bind II*. J. Holme (red.), 140-179. Økokrim, Oslo.
- Fjørtoft, B. M. 2012. *Nazismens kulturarv: eit samtidsarkeologisk studium av utvalte krigsfangeleirar i Trondheim og Øysand*. Mastergradsavhandling. NTNU - Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Not published.
- Fossum, F. 2014. Den tyske Lyngenlinja. In *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. T. Figenschau (red.), 43-60. Tekst & Cetera, Signaldalen.
- Fowler, E. W. W. 1992. *Nazi Regalia*. Warfare, London.
- González-Ruibal, A. 2011a. Digging Francos's trenches: an archaeological investigation of a Nationalist position from the Spanish Civil War. *Journal of Conflict Archaeology* 6(2): 97-123.
- González-Ruibal, A. 2011b. In praise of depth. *Archaeological Dialogues* 18(2): 164-168.
- González-Ruibal, A. 2008. Time To Destroy: An Archaeology of Supermodernity. *Current Anthropology* 49(2): 247-279.

- González-Ruibal, A. 2012. From the battlefield to the labour camp: archaeology of civil war and dictatorship in Spain. *Antiquity* 86(332): 456-473.
- González-Ruibal, A. 2013 Reclaiming Archaeology. Beyond the Tropes of Modernity. In *Archaeological Orientations*. G. Lucas & C. Witmore (red.). London & New York: Routledge.
- González-Ruibal, A. 2014 Returning to where we have never been. Excavating the ruins of modernity. In *Ruin Memories. Materiality, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 367-389. *Archaeological Orientations*, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, London & New York.
- González-Ruibal, A. 2019. *An Archaeology of the Contemporary Era*. Routledge, London.
- Grabowski, R. 2017 Magnetic Susceptibility and Phosphate Analysis of a WW2 Structure at Spittal, Troms Fylke, Northern Norway. *Environmental Archaeology Laboratory, Report no. 2017 - 022*. Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Universitetet i Umeå.
- Grabowski, R., B. Olsen, Þ. Pétursdóttir & C. Witmore. 2014. Teillager 6 Sværholt: The Archaeology of a World War II Prisoner of War Camp in Finnmark, Arctic Norway. *Fennoscandia Archaeologica XXXI*: 3-24.
- Graves-Brown, P. M. 2000 Matter, Materiality and Modern Culture. London & New York: Routledge.
- Grimi, K. E. 2015. *Ubåtbasen Dora i Trondheim. Fra krig til kultur. En samtidsarkeologisk analyse av krigens landskap inn i fredstid*. Mastergrad. NTNU - Norges teknisk-vitenskaplige universitet. Not published.
- Grimi, K. E. 2016. Krigsminner som samtidsarkeologisk kildemateriale. *Primitive Tider* 18: 183-197.
- Gundersen, J., J. M. Rasmussen & R. O. Lie. 2016. Private Metal Detecting and Archaeology in Norway. *Open Archaeology* 2: 160-170.
- Harrison, R. 2011. Surface assemblages. Towards an archaeology in and of the present. *Archaeological Dialogues* 18(2): 141-161.
- Harrison, R. & J. Schofield. 2010. *After Modernity. Archaeological Approaches to the Contemporary Past*. Oxford University Press, Oxford.
- Hastings, M. 2012. *Helvete brøt løs. Verden i krig 1939-1945*. Font Forlag, Oslo.
- Hatlehol, G. D. 2018. Einsatzgruppe Wiking og kampen om arbeidskraft 1942-1945. *Historisk Tidsskrift* 97(3): 240-255.
- Hennig, J. M. 2009. *Ein tysk soldats dagbok frå krigen i Nord-Norge*. B. Nøkleby (red.). Det Norske Samlaget, Oslo.
- Hennig, J. M. 2015. *Dagbok fra Nord-Norge 1944-1945*. Oversatt av F. Kvarum. Not published,
- Herva, V.-P. 2014. Haunting Heritage in an Enchanted Land: Magic, Materiality and Second World War German Material Heritage in Finnish Lapland. *Journal of Contemporary Archaeology* 1(2): 297-321.
- Hesjedal, A. 2014. Krigskunstner Stephen Bone og Norge. In *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. T. Figenschau (red.), 191-198. Tekst & Cetera, Signaldalen.
- Hesjedal, A. & D.-M. Andreassen. 2015 Kulturminneundersøkelser i 2015, Krigsminnelandskap Troms. Registreringer langs Lyngenlinja i Storfjord kommune. Upublisert rapport. *Befaringsrapport Kulturetaten - 2015*. Troms fylkeskommune.
- Hitler, A. 1925. *Min kamp*. Norsk utgave, 2019. A. G. Kjøstvedt (red.). Literarum Forlag AS, Oslo.
- Hodder, I. 1982. *The Present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*. B.T. Batsford Ltd, London.

- Hodder, I. 1986. *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hodder, I. 1987. Bow Ties and Pet Foods: Material Culture and Change in British Industry. In *The Archaeology of Contextual Meanings*. I. Hodder (red.), 11-19. Cambridge University Press, New York.
- Introna, L. D. 2014. Ethics and flesh: being touched by the otherness of things. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*. B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 41-61. Routledge, New York.
- Jaklin, A. 2006. *Nordfronten. Hitlers skjebneområde*. Gyldendal, Trondheim.
- Jaklin, A. 2009. *Isfront. Den kalde krigen i nord*. Gyldendal, Oslo.
- Jameson, J. H. 2013. Artifacts of Internment: Archaeology and Interpretation at Two American Civil War Prisoner-of-War Sites. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 23-40. Springer, New York.
- Jasinski, M. E. 2010. Andre verdenskrig og vår erindring - smertefull kulturarv i et nytt perspektiv. In *Gammelt frå Fræna 2010*. A. H. Helseth, H. S. Farstad, S. Farstadvoll, A. Hammerøy, L. G. Hostad, O. Pedersen, M. Stavik & H. Hestad (red.), 14-26. Fræna Trykk, Fræna.
- Jasinski, M. E. 2013. Reinforced Concrete, Steel and Slaves: Archaeological Studies of Prisoners of World War II in Norway - The Case of Romsdal Peninsula. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 145-165 Serie: Contributions to Global Historical Archaeology. C. E. O. Jr. (red.). Springer, New York.
- Jasinski, M. E. 2018. Predicting the Past - Materiality of Nazi and Post-Nazi Camps: A Norwegian Perspective. *International Journal of Historical Archaeology* 22(3): 639-661.
- Jasinski, M. E. & L. Sem. 2015 Painful Heritage. Studies in the Cultural Landscape of the Second World War. In *Skrifter*. Trondheim: Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab.
- Jasinski, M. E., M. N. Soleim & L. Sem. 2012. "Painful Heritage". Cultural landscapes of the Second World War in Norway: a new approach. *BAR International Series* 2399: 263-273.
- Jasinski, M. E. & L. F. Stenvik. 2010. Landscape of Evil - Archaeology and Nazi POW Camps in Norway: A New Approach. In *Prisoners of War and Forced Labor. Histories of War and Occupation*. M. N. Soleim (red.), 205-223. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- Jenney, E. R. 2014 [1945]. Undersøkelser av krigsforbrytelser i Skibotn- og Kvesmenesområdet. Utdrag av uformell rapport av E. Ross Jenney. Fra The National Archives, London. In *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. T. Figenschau (red.), 144-155. Tekst & Cetera, Signaldalen.
- Jensen, J. F. & T. Krause. 2014 Ruins of the weather war: studying the material remains of Allied and Wehrmacht activities in northeast Greenland. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 411-434. Archaeological Orientations, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, New York.
- Johansen, E. 2013. *Brent Land*. Orkana Forlag AS, Stamsund.
- Kahn, M. 2001. *Automatisk fredete kulturminner: med særlig vekt på tiltakshaverens rolle i kulturminnevernet*. Særavhandling. Universitetet i Tromsø. Not published.
- Kahn, M. 2007. *Lærebok i kulturminnerett*. Tapir akademisk forlag, Trondheim.

- Kaila, J. & J. Knuutila. 2017 *Inside and Beside the Camp*. Lahti: The Academy of Fine Arts at the University of the Arts Helsinki.
- Khan, E. A. N., N. Abir, M. A. N. Rakib, E. M. S. Bhuiyan & R. Howlander. 2017. A Review Paper on Textile Fiber Identification. *Journal of Polymer and Textile Engineering* 4(2): 14-20.
- Kjøstvedt, A. G. 2019. Forord. In *Min Kamp*. A. G. Kjøstvedt (red.), 5-40. Literarum Forlag AS, Oslo.
- Korsnes, K. & O. Dybvig. 2018. Wehrmacht i Norge. Antall tysk personell fra april 1940 til mai 1945. *Septentrio Reports* (Nr. 4).
- Kreyberg, L. 1946. *Frigjøringen av de allierte krigsfanger i Nordland 1945*. Johan Grundt Tanum, Oslo.
- Latour, B. 1999. *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge.
- Latour, B. 2000. The Berlin key or how to do words with things. In *Matter, Materiality and Modern Culture*. P. Graves-Brown (red.), 10-21. Routledge, London.
- LeCain, T. J. 2014. The ontology of absence. Uniting materialist and ecological interpretations at an abandoned open-pit copper mine. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*. B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 62-78. Routledge, New York.
- LeCain, T. J. 2017. *Matter of History. How Things Create the Past*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Legendre, J.-P. 2017. The Archaeological Study of French World War II Internment Camps. In *Clashes of Time. The Contemporary Past as a Challenge for Archaeology*. J.-M. Blaising, J. Driessen, J.-P. Legendre & L. Olivier (red.), 47-62. UCL Presses Universitaires De Louvain, Paris.
- Lihammer, A. 2006 Krampen – ett interneringsläger från 1940-talet. Historisk arkeologi inom projektet "Interneringsläger för Sovjetryssar i Skinnskatteberg – en glömd del av andra världskriget" *Kulturmiljövård Mälardalen Rapport*, 24. Mälardalen: Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen.
- Lucas, G. 2001. *Critical Approaches to Fieldwork. Contemporary and Historical Archaeological Practice*. Routledge, London & New York.
- Lund, G. 2014. Tyske krigsforbrytelser i Storfjord: Dødsleiren i Kittdalen. In *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. T. Figenschau (red.), 70-84. Tekst & Cetera, Signaldalen.
- Mann, C. & C. Jørgensen. 2016. *Hitler's Arctic War. The German Campaigns in Norway, Finland and the USSR 1940-1945*. Pen & Sword Military, Barnsley.
- McWilliams, A. 2014 Borders in ruin. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 390-410. *Archaeological Orientations*, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, New York.
- Miljøverndepartementet 2013 St.meld. nr 35 (2012-2013) *Fremtid med fotfeste*. Det kongelige miljøverndepartement.
- Moshenska, G. 2013. Conflict. In *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World*. P. Graves-Brown, R. Harrison & A. Piccini (red.), 351-363. Oxford University Press, Oxford.
- Moshenska, G. 2014 Children in ruins: bombsites as playgrounds in Second World War Britain. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 230-250. *Archaeological Orientations*, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, New York.

- Moshenska, G. & A. Myers. 2011. An Introduction to Archaeologies of Internment. In *Archaeologies of Internment*. G. Moshenska & A. Myers (red.), 1-19. Routledge, New York.
- Myers, A. & G. Moshenska. 2011. Archaeologies of Internment. In *One World Archaeology*. H. Burke, G. Cooney & G. Politis (red.). New York: Springer.
- Myrvoll, E. R. 2012. *I vårt bilde? Landskap og kulturminner, verdi og forvaltning*. Philosophiae Doctor. Universitetet i Tromsø. Tromsø.
- Myrvoll, E. R. & A. E. Thuestad. 2009. Før og etter. Overvåking av tilrettelagte kulturminner. *NIKU rapport 26*.
- Mytum, H. & G. Carr. 2013a. Prisoner of War Archaeology. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 3-19. Springer, New York.
- Mytum, H. & G. Carr. 2013b. Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment. In *Contributions to Global Historical Archaeology*. C. E. O. Jr. (red.). New York: Springer.
- Mytum, H. & N. Hall. 2013. Norman Cross: Designing and Operating an Eighteenth-Century British Prisoner of War Camp. In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 75-91. Springer, New York.
- Neitzel, S. & H. Welzer. 2013. *Soldater. Beretninger om krig, drap og død*. Press Pocket, Oslo.
- Nikolaisen, S. 2012. "Strålende samhold". *En analyse av hvordan lærebøker for den videregående skole mellom 1945 og 2008 har fremstilt landssvik og hvordan dette har endret seg, i lys av historisk forskning, historiedidaktikk og samfunnskontekst*. Mastergrad i historie. Universitetet i Agder. Not published.
- Nilsen, G. 2003. *Brytninger mellom lokal og akademisk kulturminnekunnskap. En analyse av fortidsforestillinger i Nord-Troms og Lofoten*. Doctor Artium. Universitetet i Tromsø. Not published.
- Olivier, L. 2001. The archeology of the contemporary past. In *Archaeologies of the Contemporary Past*. V. Buchli & G. Lucas (red.), 175-188. Routledge, London.
- Olsen, B. 1997. *Fra ting til tekst. Teoretiske perspektiv i arkeologisk forskning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, B. 2010. In Defense of Things. In *Archaeology in Society*. I. Hodder & R. W. Preucel (red.). Lanham: AltaMira Press.
- Olsen, B. & Þ. Pétursdóttir. 2014. Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past. In *Archaeological Orientations*. G. Lucas & C. Witmore (red.). London & New York: Routledge.
- Olsen, B. & Þ. Pétursdóttir. 2016. Unruly Heritage: Tracing Legacies in the Anthropocene. *Arkæologisk Forum* 35: 38-45.
- Olsen, B. & Þ. Pétursdóttir. 2017. Sværholt: Poetics of Memory. In *Inside and Beside the Camp*. J. Kaila & J. Knuutila (red.), 88-95. The Academy of Fine Arts at the University of the Arts Helsinki, Helsinki.
- Olsen, B. & S. Vinogradova. 2019. (In)significantly Soviet: the heritage of Teriberka. *International Journal of Heritage Studies*.
- Olsen, B. & C. Witmore. 2014. Sværholt. Recovered memories from a POW camp in the far north. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 162-190. *Archaeological Orientations*, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, London & New York.

- Orchard, S. 2014. Tillegg. In *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. T. Figenschau (red.), 211. Tekst & Cetera, Signaldalen.
- Persson, M. 2014a. Materialising Skatås - archaeology of a Second World War refugee camp in Sweden. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 435-461. Archaeological Orientations, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, New York.
- Persson, M. 2014b. *Minnen från vår samtid. Arkeologi, materialitet och samtidshistoria*. Ph.D dissertation, Gotarc Serie B. Gothenburg Archaeological Theses 62. Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Pétursdóttir, Þ. 2013. *Concrete Matters. Towards an Archaeology of Things*. Philosophiae Doctor. The Arctic University of Norway. Tromsø.
- Pétursdóttir, Þ. 2014. Things out-of-hand: the aesthetics of abandonment. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*. B. Olsen & Þ. Pétursdóttir (red.), 335-364 Serie: Archaeological Orientations. G. Lucas & C. Witmore (red.). Routledge, London & New York.
- Pétursdóttir, Þ. 2019. Anticipated futures? Knowing the heritage of drift matter. *International Journal of Heritage Studies*.
- Pétursdóttir, Þ. & B. Olsen. 2014. An archaeology of ruins. In *Ruin Memories. Materialities, Aesthetics and the Archaeology of the Recent Past*, Þ. Pétursdóttir & B. Olsen (red.), 3-30. Archaeological orientations, G. Lucas & C. Witmore (red.), Routledge, London & New York.
- Pétursdóttir, Þ. & B. Olsen. 2017. Theory adrift: The matter of archaeological theorizing. *Journal of Social Archaeology* 18(1): 97-117.
- Pool, J. 2012. *Rations of the German Wehrmacht in World War II. Volume 2*. Schiffer Military History, Atglen.
- Pool, J. & T. Bock. 2010. *Rations of the German Wehrmacht in World War II*. Schiffer Military History, Atglen.
- Pool, J. L. 2015. *Ruhetag: The Day-to-Day Life of the German Soldier in WWII. Volume I: Health and Hygiene*. Schiffer Publishing, Ltd., Atglen.
- Pool, J. L. 2016. *Ruhetag: The Day-to-Day Life of the German Soldier in WWII. Volume II: Morale and Welfare*. Schiffer Publishing, Ltd, Atglen.
- Rasmussen, J. M. 2014. Securing Cultural Heritage Objects and Fencing Stolen Goods? A Case Study on Museums and Metal Detecting in Norway. *Norwegian Archaeological Review* 47(1): 83-107.
- Rathje, W. 2001. Integrated archaeology. A garbage paradigm. In *Archaeologies of the Contemporary Past*. V. Buchli & G. Lucas (red.), 63-76. Routledge, London & New York.
- Rathje, W. L. 1979. Modern Material Culture Studies. *Advances in Archaeological Method and Theory* 2: 1-37.
- Riksantikvaren. 2015a. Fredningsstrategi for kulturminneforvaltningen mot 2020. Vedlegg 2. Fredningsarbeid i praksis. Oslo: Riksantikvaren.
- Riksantikvaren. 2015b. Informasjonsark. Krigens kulturminner. Elektronisk dokument. Tilgjengelig fra: <http://www.riksantikvaren.no/Tema/Krigens-kulturminner> [besøkt 08.02.16].
- Rio, P. 2012. *The Soviet Soldier of World War Two*. P. Charbonnier (red.). Histoire & Collections, Paris.
- Roland, P. 2017. *Life in the Third Reich. Daily life in Nazi Germany 1933-1945*. Arcturus, London.

- Sáiz, A. 2008. *Deutsche Soldaten. Uniforms, Equipment & Personal Items of the German Soldier 1939-45*. Andrea Press, Alpedrete.
- Schneider, V. 2013. American, British, and French PoW Camps in Normandy, France (1944-1948). Which Role for Archaeology in the Memorial Process? In *Prisoners of War. Archaeology, Memory, and Heritage of 19th- and 20th-Century Mass Internment*. H. Mytum & G. Carr (red.), 117-128. Springer, New York.
- Schofield, J. 2005. Combat Archaeology. Material Culture and Modern Conflict. In *Duckworth Debates in Archaeology*. R. Hodges (red.). Gerald Duckworth & Co. Ltd.
- Schofield, J. 2011. *Aftermath. Readings in the Archaeology of Recent Conflict*. Springer, Swindon.
- Seitsonen, O. 2018. *Digging Hitler's Arctic War: Archaeologies and Heritage of the Second World War German Military Presence in Finnish Lapland*. Academic Dissertation, PhD. University of Helsinki. Helsinki.
- Seitsonen, O. & V.-P. Herva. 2011. Forgotten in the Wilderness: WWII German PoW Camps in Finnish Lapland. In *Archaeologies of Internment*, A. Myers & G. Moshenska (red.), 171-190. One World Archaeology, H. Burke, G. Cooney & G. Politis (red.), Springer, New York/London.
- Seitsonen, O., V.-P. Herva, K. Nordqvist & S. Seitsonen. 2017. A military camp in the middle of nowhere: mobilities, dislocation and the archaeology of a Second World War German military base in Finnish Lapland. *Journal of Conflict Archaeology* 12(1): 3-28.
- Sejersted, F. & A. S. Svendsen. 1978. *Blader av tobakkens historie. J.L. Tiedemanns Tobaksfabrik 1778-1978*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Shanks, M. & C. Tilley. 1987. *Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Soleim, M. N. 2009. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945. Antall, organisering og repatriering*. Scandinavian Academic Press/Spartacus, Oslo.
- Stamnes, A. A. 2012. Geophysical Survey at the Second World War Prison Camp at Falstad, Ekne in Levanger Municipality, Norway. NTNU - Norges teknisk-vitenskapelige universitet.
- Steffenak, E. K. 2008. *Russerfangene - Sovjetiske krigsfanger i Norge og deres skjebne*. Humanist Forlag, Oslo.
- Sunde, H. I. 2014. Tyskernes Lyngenstilling. En del av krigshistorien i Norge. In *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. T. Figenschau (red.), 61-69. Tekst & Cetera, Signaldalen.
- Sæveraas, T. E. 2018. OT, Wehrmacht og byggingen av Festung Norwegen. *Historisk tidsskrift* 97(3): 189-205.
- Thomas, J. 2011. Archaeological Investigations of Second World War Prisoner of War Camps at Fort Hood, Texas. In *Archaeologies of Internment*. A. Myers & G. Moshenska (red.), 147-169. Springer, New York.
- Tooze, A. 2007. *The Wages of Destruction. The Making & Breaking of the Nazi Economy*. Penguin Books, London.
- US-Army. 1943 German Winter Warfare. *Special Series*, No. 18, Mid 461. Washington: Military Intelligence Division, War Department.
- Utvik, C. 2012. *Krigsfangeleirer i Nordland - forskningshistorie, bevaringsstatus og forvaltningsstatus i et samtidsarkeologisk perspektiv*. Master in archaeology. NTNU - Norges teknisk-naturvitenskapelige Universitet. Not published.
- Virilio, P. 1994. *Bunker Archaeology*. Princeton Architectural Press, New York.

- Vretemark, M. 2016 Osteologisk analys av djurben från en tysk förläggning och ett fångläger i Svaerholt i Finnmark, Nordnorge. Not published: Västergötlands museum.
- Vretemark, M. 2019 Osteologisk analys av djurben från "Kitzbuhel", ett tyskt fångläger i Norddalen i Storfjord/Lyngen-området, Nord-Troms, Norge. Not published: Västergötlands museum.
- Vries, G. d. & B. J. Martens. 2010. *The K98k Rifle*. Serie: The Propaganda Photo Series. SI Publicaties BV, Oosterbeek.
- Welzer, H. 2014. *Gjerningsmenn. Hvordan helt vanlige mennesker blir masse mordere*. Press Pocket, Oslo.
- Westrheim, H. 1978. *Landet de brente. Tvangsevakueringen av Finnmark og Nord-Troms høsten 1944*. Nordnorsk Forfatterlag - Tiden Norsk Forlag, Oslo.
- Witmore, C. 2014. Archaeology and the New Materialisms. *Journal of Contemporary Archaeology* 1(2): 203-246.
- WO. 1945 War Crime Investigation - Skibotn Area. WO 331/24 Warcrimes Kvesmenes. Not published: Public Record Office (PRO), London.
- Ziemke, E. F. 1959. *The German Northern Theater of Operations 1940-1945*. Naval & Military Press Ltd, Washington.
- Ørnebakk, O. 2014. Russiske krigsfanger. In *Krigen i Storfjord. Mord, mytteri, krigsforbrytelser*. T. Figenschau (red.), 30-42. Tekst & Cetera, Signaldalen.

Personlig meddelelse:

Eek, Mariken. Telemark museum: e-post 29.11.2017.

Internettssider:

- Fotnote 1: <https://digitaltmuseum.no/011085441304/tre-blad-dreyer>
- Fotnote 2: <https://tv.nrk.no/serie/tore-paa-sporet/1997/DSTL71004497>
- Fotnote 9: <https://www.axishistory.com/books/150-germany-heer/heer-divisionen/3200-6-gebirgs-division>
- Fotnote 10: <https://media.digitalarkivet.no>. Document section V/L0069, LMDC 1520, side 123.
- Fotnote 13: <https://tv.nrk.no/serie/norsk-attraksjon/sesong/1/episode/1/avspiller>
- Fotnote 14: <https://sketchfab.com/3d-models/stove-kitzbuhel-pow-camp-in-norddalen-cf683583591f4e2f9f3130c30abf9f8e>
- Fotnote 15: <https://sketchfab.com/3d-models/defensive-bunker-kitzbuhel-5be4c7939a9c46d6bb10ae888eaecf9f>
- Fotnote 16: www.ngu.no
<https://en.numista.com>
- Fotnote 17: www.baainbw.de
- Figur 68: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Нагрудный_знак_за_ранение-Чёрный_\(1939\).svg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Нагрудный_знак_за_ранение-Чёрный_(1939).svg)
- Fotnote 18: <http://www.alte-schleihalle.de/flensburger-str-6/>
- Fotnote 19: <https://sha.org/bottle/wine.htm>
- Fotnote 21: <https://www.google.no>
- Fotnote 22: <https://lovdata.no/dokument/LF/forskrift/2003-08-29-1105>
- Fotnote 23: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>
- Fotnote 25: <https://interaktiv.morgenpost.de/berlin-1953-2016/>

Abstrakter: artikkel A, B, C og D

Artikkel A

Figenschau, I. 2016. «Krigsminner som kulturminner. Redning eller klam omfavelse?» *Primitive Tider* 18:199-215.

Abstrakt:

War remains as cultural heritage: Norddalen in Troms County, Norway, is today a relatively secluded valley, but within grim and dark winter months in 1944-1945 war crimes were taken place under the direction of Nazi ideology and about 150 Russian prisoners of war lost their lives under the hand of the Third Reich. In the aftermath of the postwar period the valley and its nature has reclaimed and grown together with the remains of war, somewhat hidden from the public eye. Even today, this area is abundant in war remains, but have until recent received little attention from academia or heritage. While long “forgotten”, as subjects of a difficult and often overlooked history, these and other remains of war are today in the process of being included in the category of cultural heritage, and as such of significance in a local and national historical sense.

This article looks at which factors comes into play in the transformation of the war remains, from being actively forgotten and omitted from an official, and in many ways canonized recollection, to be incorporated and categorized along with conventional cultural heritage. An important concern of this article is to critically scrutinize the transformation and transition from war remains to becoming heritage. Based on The Directorate of Cultural Heritage conservation strategies and The Ministry of Environment initiatives around war remains and cultural monuments, it is looked at the consequences of a possible protection. One of the main questions is whether and if protection will benefit war remains, or whether their incorporation into a category of cultural heritage will transform and waive them their individuality, character, value, existential dynamics and peculiar significance. Will a transition from being war remains to become heritage be at the expense of the structures and the things peculiarity and temporality?

Artikkel B

Figenschau, I. *forthcoming*. “(Sm)all Things Remembered: Material Accounts from POW Camps in Northern Norway.” In *Heritage Ecologies*. T. R. Bangstad & P. Pétursdóttir (red.), Routledge, London & New York.

Abstrakt:

Memory is a difficult thing to embrace, problematic to concretize, as memory is largely perceived as something cognitive, something that is shaped in our minds. However, is memory just a purely human property, a process that is managed and derived without any kind of "non-human" features? In this text, I want to approach the often problematic memory through our encounter with things; through an ecology of memory and take the "backstairs" into the world of memory. By dropping the often “empty-phrased” philosophical concepts widely used within memory studies, I want to illuminate this point

through my work with prison camps from WWII, these marginalized, unpleasant objects and structures of war. We largely depend on things, not only in our everyday tasks, but also as eminent trigger for memories - a memory that can generate involuntary and unedited recollections.

In this text, I will show how things and structures in prison camps are perceived in their present state, how all these things, in their ecological presence and natural conservation, can be perceived as uncanny strangers and at the same time somewhat uncomfortable close through their mere existence. A presence that triggers new, old, and non-cognitive memories that we in one way have never had*. Just as this archaeological material is partially forgotten, it also has fragmented material memories that include the trivial and "antihistoric" elements that conventional and linear history have forgotten. What is left in these prison camps, and what are they able to tell? How are these camps today perceived in their natural conservation, and what memories do they trigger in our meeting with the things and structures? How does this "putrid" material, their stories, stand up against the written memories of the prisoners who stay here, and how can these fragile, negative and broken things make memories and what can they contribute as the written stories and the many philosophical concepts do not cover?

Artikkel C

Figenschau, I. 2019. "The Quotidian, Small and Incomplete: WWII and the Indifference of Things." In *Fennoscandia Archaeologica*.

Abstrakt:

This article examines how things contribute to an expanded and different understanding of contexts that are usually reserved for historical inquiry. To show this, the article illustrates how archaeological investigations of World War II prison camps connected to the German defensive Lyngen Line in Northern Norway has uncovered aspects that are absent or unavailable in historical sources. Accordingly, it is argued archaeology of the recent past is not the "handmaiden to history". How so? First, archaeological excavations and post-field work enable a unique material proximity and awareness. Secondly, fragmented artifacts offer new and different insights that don't rely on historical tropes. In conclusion, things are time witnesses that are not influenced by historical hindsight: they can present fragmented, unpleasant, personal and intimate aspects that are too trivial to be included in the grand narratives, but as archaeological investigations demonstrate, were fundamental to the everyday life of war.

Artikkel D

Figenschau, I. 2019. "The Heritage of War and the Discourse of Sustainability." In *Norwegian Archaeological Review*. doi:10.1080/00293652.2019.1691253

Abstrakt:

Since the concept of sustainability (or sustainable development) became famous through its adoption in the UN's report, "Our Common Future" in 1987, it has travelled widely to become a global and omnipresent key concept also in the field of heritage. The inclusion to this field was facilitated by the

understanding of heritage as resource, which much has become the norm within cultural heritage management discourses and strategies. This understanding is increasingly sustained by an associated vocabulary of concepts that promotes cultural heritage sites as economically and socio-politically beneficial, emphasizing their value as resources for us. This paper explores what happens when this conceptual repertoire of resource thinking is applied to WWII Wehrmacht sites in northern Norway, heritage that previously has been othered and excluded. How does it impact on the understanding of this particular heritage and how may it be challenged and transformed by encounters with an unruly heritage that potentially defies and distance such conceptualization?

